

ՄԱՐԻԱՄ

ԿՈԱՄԻ

ՀՈԿՍԵՓՅԱՆ

ՀՅԴ Կ. ՊՈԼՍԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՄՈՒԼԸ

(1909-1924թթ.)

ԵՐԵՎԱՆ

2009 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ¹

19-րդ դարի վերջին հիմնվել և 20-րդ դարի սկզբին բուռն ծաղկում է ապրել Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության (այսուհետև՝ ՀՅԴ) պարբերական մամուլը: ՀՅԴ-ն կարևորել է վերջինիս դերը քաղաքական պայքարում և գիտակցել, որ հայ ժողովրդի գոյատևմանը նպաստելու, ազգակիցների կյանքը բարվոքելու, նրանց համախմբելու ազգապահպան գործընթացում գաղափարաքարոզչական օժանդակող ազդակներից մեկը կուսակցական մամուլն է:

Կ. Պոլսի ՀՅԴ պարբերական մամուլի օրգանները 1909-1924թթ. հրատարակվել են երկու փուլով. 1909-1915թթ. և 1918-1924թթ.: 1909-1915թթ. հրատարակվել են՝ «Ազատամարտ» օրաթերթը(1909-1915թթ.), «Ուսանող» (1909-1914թթ.)և «Երկունք» (1909-1914թթ.) ամսաթերթերը, գրական-հասարակագիտական ուղղվածությամբ «Ազդակ» շաբաթաթերթը (1908-1909թթ.), «Շանթ» (1911-1915թթ.) և «Մեհյան» հանդեսները (1914թ.), «Նավասարդ» տարեգիրքը (1914թ.), «Ամենուն տարեցույցը» (1909-1914թթ.), իսկ 1918-1924 թթ.՝ «Ճակատամարտ» օրաթերթը (1918-1924թթ.), «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա(1919-1920թթ.) և «Ճակատամարտ» մանկավարժական ամսօրյա (1918-1920թթ.) հավելվածները, «Շանթ» գրական-քաղաքական (1918-1919թթ.) և «Հայ սկաուտ» մարզական (1919-1922թթ.) հանդեսները: Հրատարակության առաջին փուլում ՀՅԴ Կ.Պոլսի պարբերականների առաջնահերթ նպատակները կուսակցության ծրագիրն ու գաղափարները, հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային տարաբնույթ հիմնահարցերի նկատմամբ ունեցած տեսակետները և մոտեցումներն ընթերցողներին ներկայացնելն էին: Երկրորդ փուլում դրանց ուշադրության կենտրոնում կուսակցական և քաղաքական խնդիրները չէին, այլ՝ հայապահպանությունը, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման համար սկսված գործընթացը, Հայաստանի առաջին հանրապետության հետ կապերի հաստատումը և հնարավորության սահմաններում հայրենիքին օժանդակելը:

¹ Կայքում տեղադրվածը նշված գրքի էլեկտրոնային տարբերակն է, և հղում կատարելիս պարտադիր պետք է նշվի սկզբնաղբյուրը:

Կ. Պոլսում 1909-1915թթ. և 1918-1924թթ. հրատարակված ՀՅԴ վերը նշված պարբերականներն առ այսօր չեն ուսումնասիրվել, ուստի այս աշխատության շրջանակներում փորձ է արվել ընդհանուր պատկերացում տալ դրանց հիմնադրման, նպատակների և ուղղվածության մասին: Ուսումնասիրությունները կատարվել են այդ պարբերականների՝ Հայաստանում գտնվող հավաքածուների հիման վրա: Դրանք, սակայն, ոչ ամբողջությամբ, ոչ բոլոր համարներով (թվերով) են մեզ հասել ու պահպանվել՝ ամենքին հայտնի պատճառներով. պետականության բացակայություն, անկայուն քաղաքական իրադրություն, աննպաստ պատմական հանգամանքներ, Ցեղասպանություն: Այնուամենայնիվ դրանց մեծ մասը ժառանգվել է մեզ, և հնարավորություն է ընձեռել ընդհանուր առմամբ կարծիք կազմել ՀՅԴ Կ. Պոլսի պարբերական մամուլի մասին, որն առավել կհարստանա և կամբողջականանա, եթե հետագայում մնացած համարները կարողանանք ձեռք բերել և ուսումնասիրել:²

Աշխատության նպատակներն իրականացնելու համար իբրև սկզբնաղբյուր օգտագործվել են արխիվային նյութեր, ժամանակակիցների, առավելապես դաշնակցական ակնառու գործիչներից, մտավորականներից և «Ազատամարտ» օրաթերթի աշխատակիցներից շատերի հուշագրություններն ու աշխատությունները, նաև՝ ՀՅԴ-ի գործելակերպը քննադատող հոդվածներ, գրքեր: Պետք է նկատել, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի դեպքերի և իրադարձությունների խորը վերլուծությունը և լուսաբանումն արված են այլոց կողմից: Սակայն եթե ՀՅԴ-ի ու նրա գործունեության վերաբերյալ կա բավականաչափ հարուստ գիտական գրականություն, գրված են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, գրքեր ու հոդվածներ, ապա նույնը չի կարելի ասել ՀՅԴ մամուլի մասին: «Մեր պայմաններին մեզ անհնար է ճշտորոշել ու լրիւ կերպով ներկայացնել ՀՅԴ պարբերական ու ոչ-պարբերական հրատարակություններու ցանկը: Քաղաքական պայմաններու հետևանքով լոյս տեսած են թերթեր անկուսակցական անուան տակ, մինչդեռ իրապէս դաշնակցական հրա-

² «Հուշապատում ՀՅԴ (1890-1950թթ.)», Բոստոն, 1950:

Ա.Տեր-Խաչատուրեան, «ՀՅԴ 100-ամեայ մամուլը (1890-1990)», Պեյրոս, 1990:

տարակուրսներ են եղած»,- կարդում ենք 1950թ. հրատարակված «Հուշապատման» մեջ:³

Մինչև օրս հստակ պատկերացում չկա Դաշնակցության պարբերականների մատենագիտության հարցում: ՀՅԴ մամուլը համակարգելու փորձ է Ա.Տեր-Խաչատուրյանի աշխատությունը: Այն հրատարակել է ՀՅԴ Լիբանանի Կենտրոնական կոմիտեն: Այս գրքում առաջին անգամ ամփոփ կերպով բնութագրված է ՀՅԴ մամուլը 1890-1990թթ. կտրվածքով: Ա.Տեր-Խաչատուրյանը, սակայն, հաճախ թույլ է տվել անձտուրյուններ, հատկապես պարբերականների՝ կուսակցական պատկանելության առումով:⁴ ՀՅԴ մամուլը բավականաչափ պատշաճ է ներկայացված Գ. Լևոնյանի «Հայոց պարբերական մամուլը» մատենագիտական աշխատության մեջ, թեև այստեղ կան անձտուրյուններ, բացթողումներ:⁵ Իր որակով ու գիտական արժեքով Գ.Լևոնյանի մատենագիտությանը զիջում է Հովհ. Պետրոսյանի «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա» աշխատությունը:⁶ Նա, բնականաբար, տուրք է տվել զուտ քաղաքական և գաղափարական թելադրանքներին՝ ՀՅԴ մամուլը գնահատելով բացառապես թշնամական դիրքերից: Հովհ. Պետրոսյանն իր հերթին շարունակել է նախորդ մատենագիտություններում թույլ տրված սխալներն ու վրիպումները: Դաշնակցության մամուլը ներկայացված է նաև Ա.Կիրակոսյանի աշխատության մեջ:⁷ Հեղինակը կրկնել է նախորդ մատենագիտությունների թերությունները (հիմնականում՝ խմբագիրների, հրատարակության թվականների հարցում), սակայն կատարել է դրական աշխատանք՝ մտցնելով իր ճշտումները: Հետազոտական անաչառությունն արդեն զգացնել է տալիս Մ.Բաբլոյանի գրքում:

³ «Հուշապատում ՀՅԴ (1890-1950թթ.)», նշվ.աշխ., էջ 562-579:

⁴ Ա.Տեր-Խաչատուրյան, նշվ.աշխ., էջ 10-18:

⁵ «Հայոց պարբերական մամուլը», կազմեց՝ Գ.Լևոնյանը, Երևան, 1934:

⁶ Հովհ. Պետրոսյան, «Հայ պարբերական մամուլի բիբլիոգրաֆիա (1794-1900թթ.)», Երևան, 1956:

⁷ «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1794-1967թթ.)», համահավաք ցանկ, կազմեց՝ Ա.Կիրակոսյանը, Երևան, 1970:

Մ.Բաբելյանը որոշ չափով ուղղել է հրապարակի վրա եղած մատենագիտական թերությունները՝ մասամբ կրկնելով դրանք:⁸

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի դաշնակցական մամուլին խորհրդային շրջանի պատմագրության մեջ գրեթե չեն անդրադարձել, թեև վերաբերմունքը, բնականաբար, պիտի դրսևորվեր նույն բացասական միտումով, ինչը կուսակցության պատմագրության հանդեպ էր: Օրինակ ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակած «Հայ ժողովրդի պատմության» 6-րդ - հատորում ՀՅԴ-ն և նրա մամուլը շատ համառոտ գնահատվել են պրոլետարական հեղափոխության դիրքերից: ՀՅԴ-ն և նյուս ազգային կուսակցություններն այստեղ հորջորջվել են «բուրժուանացիոնալիստական» ու «մանր բուրժուական»: Դաշնակցական մամուլը մեղադրվել է այն բանում, որ նշված ժամանակաշրջանում «ազգայնական դիրքերից ջանացել է հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը շեղել հեղափոխական ճանապարհից, խանգարել է աշխատավոր զանգվածների դասակարգային ինքնագիտակցության գալուն»:⁹

Այս նույն ոգով են բնութագրվել ՀՅԴ-ն ու նրա մամուլը խորհրդային շրջանի բոլոր պատմաբանների աշխատություններում:¹⁰ Խորհրդային շրջանի հրապարակումներից պետք է առանձնացնենք Լ.Խուրշույանի՝ «Դաշնակցություն կուսակցության սոցիալական էության լենինյան գնահատականի հարցի շուրջ» հոդվածը (ռուսերեն), որը պատմագիտական նորովի հայեցվածք էր ՀՅԴ-ն գնահատելու տեսակետից:¹¹ Պատմաբանի

⁸ «Հայ պարբերական մամուլը (1794-1980թթ.)», մատենագիտական համահավաք ցուցակ, կազմեց՝ Մ.Բաբելյանը, Երևան, 1986:

⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», (ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն), Երևան, 1981, հ. 6-րդ, էջ 869-870:

¹⁰ Բ.Անանիկյան, «Հոգեբանական պատերազմը և Դաշնակցությունը», Երևան, 1986, էջ 6, 63-66, 95, 152:

Հ.Սիմոնյան, «Դաշնակցությունը հակակոմունիզմի ծառայության մեջ», Երևան, 1966, էջ 12, 30-38:

Ա. Համբարյան, «Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազտագրության ուղիների մասին», Երևան, 1990, էջ 210-240:

¹¹ Л.Хуршудян, “К вопросу о ленинской оценке социальной сущности партии Дашнакцүтюн”(«Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Երևան, 1988, թիվ 7, էջ 12-31):

պնդմամբ՝ ՀՅԴ-ն ոչ թե հետադիմական, այլ մանր-բուրժուական, ձախնարողնիկական կուսակցություն է: Խուրշուդյանն այս գաղափարն անցկացնում է՝ ելելով ժամանակի հնարավորությունից իբրև լենինյան տեսակետի վերականգնում, որը խեղաթյուրվել էր խորհրդային հետագա շրջանի պատմության մեջ:

Վերջին տասնամյակին ՀՅԴ պատմությանն անդրադարձել են այս կուսակցության նշանավոր գործիչներ Հ.Տասնապետյանը, Էդ.Հովհաննիսյանը, ինչպես նաև՝ Գ.Խուրդինյանը, Գ.Վարդանյանը, Ա.Հակոբյանը, Ն.Մարտիրոսյանը և այլք: Հ. Տասնապետյանի՝ անգլերեն լույս տեսած աշխատության մեջ ՀՅԴ մամուլը դիտարկվել է միայն կուսակցության գաղափարական քարոզչության կտրվածքով: Նա նշել է, որ 1909թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Վառնայում գումարված ՀՅԴ 5-րդ համաժողովը ուշադրության կենտրոնում պահելով տարածաշրջաններում կատարվող աշխատանքը, որոշել է թերթեր հրատարակել ինչպես երկրում, այնպես էլ՝ Կ.Պոլսում: Այս կերպ Կարինի «Հառաջի» և Թիֆլիսի «Հորիզոնի» հետ 1909թ. Կ.Պոլսում սկսել է հրատարակվել «Ազատամարտը»՝ Ռ. Ջարդարյանի խմբագրությամբ:¹² Այս հեղինակը չի անդրադարձել բուն «Ազատամարտի» գործունեությանը: Էդ.Հովհաննիսյանը ևս ամբողջովին անդրադարձել է ՀՅԴ կուսակցության պատմությանը՝ քննարկման առարկա չդարձնելով նրա մամուլը:¹³ Գ.Խուրդինյանի աշխատության մեջ ՀՅԴ ձևավորման գործընթացը քննության է ենթարկվել ներազգային ու միջազգային կացության հենքի վրա՝ ընդգրկելով կուսակցության ակունքներից մինչև 1895թ. վերջերն ընկած հատվածը: Գրքում Դաշնակցության գաղափարախոսության հանգամանալից քննության միջոցով բացահայտվում է ՀՅԴ խաղացած դերը հայ քաղաքական ու փիլիսոփայական մտքի պատմության մեջ: Գ.-Խուրդինյանը չի անդրադարձել ՀՅԴ Կ.Պոլսի պարբերական մամուլի օրգաններին:¹⁴ Գ.Վարդանյանի մենագրությունը նվիրված է Հայաստանի առաջին հանրապետության մշակույթի պատմությանը: Հեղինակը Հա-

¹² H.Dasnabedian, “History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun(1890-1924)”, Milan, 1989, էջ 91:

¹³ Э.Оганисян, ”Век борьбы”, Мюнхен-Москва, 1991, в двух томах.

¹⁴ Գ.Խուրդինյան, «ՀՅԴ քննական պատմություն. ակունքներից մինչև 1895թ. վերջերը», Երևան, 2006:

յաստանի առաջին հանրապետության տարիներին հրատարակված Դաշնակցության պարբերականները քննարկել է մշակութային երևույթի կտրվածքով:¹⁵ Ա.Հակոբյանի աշխատության մեջ առաջին անգամ գիտականորեն համակարգված և համառոտ բնութագրված են Հայաստանի առաջին հանրապետության տարածքում լույս տեսած ավելի քան 60 անուն պարբերականներ՝ ըստ իրենց բնույթի ու բովանդակության, ըստ ունեցած գաղափարաքաղաքական ուղղվածության և կուսակցական պատկանելության: Ա.Հակոբյանը ներկայացրել է Հայաստանի առաջին հանրապետության շրջանի նաև Դաշնակցության պարբերականների պատմությունը:¹⁶ Ն.Մարտիրոսյանն անդրադարձել է հիմնականում Բոստոնում հրատարակված ՀՅԴ «Հայրենիք» ամսագրի հրապարակախոսությանը 1920-1930-ական թվականների կտրվածքով:¹⁷ Բացի նշված հեղինակներից, ՀՅԴ մամուլի վերաբերյալ կան միայն ցաք ու ցրիվ գնահատականներ և կարծիքներ կուսակցության անվանի դեմքերի գրքերում, հուշերում ու հոդվածներում, սակայն դրանք հավաքելու, համադրելու և գիտականորեն վերլուծելու ուղղությամբ քիչ բան է ձեռնարկվել: ՀՅԴ տեսաբան Մ.Վարանդյանը փաստել է, որ արդեն 20-րդ դարի սկզբին «դաշնակցական մամուլը տիրել էր հրապարակին և խեղդել մամուլի հիմնավոր օրգաններին: Մեր օրաթերթերը հաճախ կփակվեին կառավարության կողմե, բայց միշտ ավ կվերսկսեին իրենց հրատարակությունը տարբեր անուններով»:¹⁸

«Ազատամարտը», «Ճակատամարտը», «Շանթը», «Ուսանողը» և «Երկունքը» ՀՅԴ պարբերական մամուլի ուրույն և արժանավոր հրատարակություններ էին: Հատկապես «Ազատամարտից» շատ բան ունեն յուրացնելու և սովորելու մեր օրերում հրատարակվող գրեթե բոլոր պարբերականները: «Ազատամարտը» կարելի է համարել իր ժամանակի համար հասուն, լրագրողական վարպետության հասած մամուլի օրգան: Լրագրության բոլոր ժանրերն անխտիր կիրառվել են այս թեր-

¹⁵ Գ.Վարդանյան, «Մշակույթը Հայաստանի առաջին

հանրապետությունում(1918-1920թթ.)», Երևան, 2003, էջ 119-126:

¹⁶ Ա.Հակոբյան, «ՀՀ պարբերական մամուլի պատմություն(1918-1920թթ.)», Երևան, 2005, էջ 27-43:

¹⁷ Ն.Մարտիրոսյան, ««Հայրենիք» ամսագրի հրապարակախոսությունը(1920-1930-ական թթ.)», Երևան, 2001:

¹⁸ Մ.Վարանդեան, «ՀՅԴ պատմություն», Երևան, 1992, էջ 396-397:

թում: «Ազատամարտը» մշտապես խուսափել է դառնալ միջկուսակցական պայքարի միջոց:¹⁹ Հայ իրականության մեջ «Ազատամարտի» խաղացած դերին անդրադարձել են Մ.Վարանդյանը, Հ.Սիրունին, Գ.Լազյանը, Ռ.Ղարբինյանը, Ռ.Ջարդարյանը: «Թերթն ստացավ իրեն արժանի դիրքն ու կշիռը պետական կյանքի մեջ: Կառավարությունը միշտ ուշադիր էր անոր ձայնին, հաշվի կառներ անոր կարծիքները պետական կարևորություն ունեցող այլ և այլ խնդիրներու շուրջ: «Ազատամարտը» կգրավեր մտավորական բազմությունը իր անկախ ու անկողմնակալ խոսքով, քննադատական շիտակ կեցվածքով և իր ժողովրդավար-ազատական ուղղությամբ», - գրել է Մ. Վարանդյանը:²⁰ Գ.Լազյանն «Ազատամարտը» համարել է «թրքահայ լրագրութեան ամենափայլուն օրկան», որը պոլսահայ մամուլի պատմության մեջ նոր շրջանի սկիզբը դրեց:²¹ 1912թ. Ռ. Ջարդարյանը Ս. Վրացյանին գրած նամակում հայտնում էր, որ թերթը Պոլսում անօրինակ և աննախընթաց հաջողություն է գտել՝ տպաքանակը 1600-ից հասցնելով 6000-ի:²² «Ազատամարտի» և ընդհանրապես ՀՅԴ Կ.Պոլսի մամուլի մասին դրվատանքով, նույնիսկ չափազանցությամբ է արտահայտվել դաշնակցական ճանաչված գործիչ և ուսումնասիրող Հ. Սիրունին: Նա իրավամբ նշել է, որ ՀՅԴ մամուլը նոր ու թարմ շունչ է բերել իր աշխարհում, բայց ծայրահեղության գիրկն է ընկել՝ մերժելով մինչ այդ հրատարակված պարբերականների դրական արժանիքները: Որպես ասվածի ապացույց վկայակոչենք միայն հետևյալ պարբերությունը նրա հոդվածից. «1895-1896թթ. հետո Պոլսէն մեկիկ-մեկիկ արտասահման հեռացեր էին թրքահայ լաւագոյն մտաւորականները: Ասպարէզը մնացեր էր հացկատակներուն և անոնց, որ լրագրութիւնը ապրուստի միջոց մը ըրած էին: 1908 յուլիսին, երբ Համիտ մարդոց լեզուները բացաւ, կփակուեր հայ մամուլի տարեգրութեանց ամենէն տխուր մեկ օրը: Շատ քիչ թերթեր, մանաւանդ վերջին քառորդ դարուն, այնքան ազդած են ապրող սերունդին վրայ,

¹⁹ «Ազատամարտ», 1909, թիվ 63, 71, 75, 81, 86, 93, 98, 142, 151:

²⁰ Մ.Վարանդեան, նշվ.աշխ., էջ 439:

²¹ Գ.Լազեան, «Յեղափոխական դեմքեր», Կահիրե, 1945, էջ 214:

²² Նույն տեղում, էջ 213-214:

որքան «Ազատամարտը» իր գոյութեան վեց տարիներուն մէջ»:²³ Սիրունին այսպես է բնորոշել «Ազատամարտի» դերը. «Երիտասարդութեան համար տեսակ մը սրբավայր էր «Ազատամարտի» շենքը: Հոն էր, կերպով մը, հայ կեանքին բազկերակը... Ճիշտ է, գիտեմ մարդիկ ալ, որ մատներով չէին բռներ մեր թերթը... Ան Իթթիհատի և Ղաշնակցութեան բարեկամութեան օրերուն անգամ հացկատակի մը դիրքը չառաւ ընդհակառակը, իր խոսքն ավելի կծու, ավելի հատու եղավ»:²⁴ Իսկ Ռ.Դարբինյանը, փորձելով արժևորել ՀՅԴ մասնավորապես Կ.Պոլսի մամուլը, թվարկել է դրանցում նկատվող որոշ թերություններ, մեկը մյուսին կրկնօրինակելու միտումներ՝ միայն «Ազատամարտը» համարելով նոր սերնդի խոսափող և նոր գաղափարներ ու ծրագրեր հնչեցնելու միջոց:²⁵ Ի տարբերություն դաշնակցական վերոհիշյալ գործիչների այս գնահատականների, նշված ժամանակահատվածում լույս տեսած ոչ դաշնակցական պարբերականները գրեթե թշնամական ու բացասական կարծիք ունեին ՀՅԴ մամուլի մասին:²⁶ Բավական է թերթել ասենք՝ «Մուրճ», «Սշակ», «Հնչակ», «Ժամանակ», «Հայրենիք», «Բյուզանդիոն», «Օրագիր», «Ծիածան» թերթերի հավաքածուները, որպեսզի համոզվենք ասվածի ճշմարտության մեջ: Մեծ մասամբ այս լրագրային կուսակցական պայքարը վերածվում էր անձնական հարաբերությունները ձգտելու և նեղ-անձնային վեճ ու կռիվների, որոնք, կարծում ենք, պատիվ չէին բերում կողմերից և ոչ մեկին:

Եթե ընդհանրացնենք, պետք է եզրակացնենք, որ ինչպես ՀՅԴ մամուլն առհասարակ, այնպես էլ ՀՅԴ Կ.Պոլսի պարբերականները (1909-1915թթ. և 1918-1924թթ.) չեն արժանացել գիտական ուսումնասիրության: ՀՅԴ մամուլի, մասնավորապես՝ Կ.Պոլսի պարբերականների մասին կան կցկտուր գնահատականներ, կարծիքներ, բայց՝ ոչ գիտական ուսումնասիրություններ: Այդ տեսակետները հիմնականում արտահայտված են դաշնակցական և ոչ դաշնակցական թերթերում, ամսագրերում, որոշ գրքերում: Թերևս կարող ենք հավաստիաբար պնդել, որ

²³ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, թիվ 6, էջ 65-72, 80-81(Յ.Սիրունի, «Ազատամարտի» սերունդը):

²⁴ Նույն տեղում, 1924, թիվ 11, էջ 104-115, թիվ 12, էջ 115-137:

²⁵ «Ազատամարտ», 1912, թիվ 946:

²⁶ Մ.Վարանդեան, նշվ.աշխ., էջ 397:

ՀՅԴ Կ.Պոլսի պարբերական մամուլն առ այսօր չի արժանացել բազմակողմանի և խոր գիտական վերլուծության: Իսկ դա կնպաստեր այն բանին, որ գիտականորեն կվերլուծվեին ծայրահեղության հասնող երկուստեք կարծիքները: Սխալ է անվերապահորեն ճշմարտացի համարել ՀՅԴ մամուլը և մերժել մինչ այդ ու նաև նույն ժամանակահատվածում հրատարակված ոչ դաշնակցական թերթերն ու ամսագրերը: Սխալ է միայն վատը, մերժելին փնտրել ու մատնանշել ՀՅԴ մամուլում, ինչն անում են նրա հակառակորդ գործիչները: Ընդ որում, դաշնակցական մամուլի վերաբերյալ տեսակետները ՀՅԴ հակառակորդ հրատարակություններում ունեն բացառապես բանավիճային, դեպքից դեպք հանդիպող և պատահական բնույթ, որը չի կարող համարվել օբյեկտիվ գնահատական: Այդ պատճառով էլ այստեղ ձեռնպահ ենք մնում այս բովանդակության նյութերից, որոնց ուղղվածությունը բացառապես կուսակցական և քաղաքական նկարագիր ունի: (Օրինակ՝ ռամկավարների վեճը ՀՅԴ մամուլի, նաև՝ հնչակյանների բանավեճը դաշնակցական լրագրողների, գործիչների հետ և այլն): Այսօր կարիք է զգացվում այս ոլորտում կատարել օբյեկտիվ վերլուծություն:

ՀՅՂ Կ.ՊՈԼՍԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՈ (1909-1915ԹԹ.) ԻՐԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՍ

Յուրաքանչյուր կուսակցություն ստեղծվում է սեփական պատկերացումների ու մտածելակերպի հիման վրա իր ժողովրդի գոյատևմանը սպառնացող ցանկացած տեսակի վտանգներից նրան անվնաս դուրս բերելու, նրա ներկայի կյանքը բարվոքելու և դեպի բարեկեցիկ ապագան առաջնորդելու նպատակով: Դա, անշուշտ, կոնկրետանում է որոշակի ծրագրում, որով էլ կուսակցությունը, ստանձնելով ղեկավարի դեր, պիտի կարողանա համախմբել, կազմակերպել ազգակիցներին՝ միավորված ջանքերով նախագծված դրույթները կենսագործելու համար: Պարզ է, որ այդ գործընթացում գաղափարաքարոզչական լավագույն օժանդակող ազդակը կուսակցական մամուլն է: Ինչ վերաբերում է ՀՅԴ-ին, ապա նա բավական տքնաջան աշխատանք է կատարել դավանած գաղափարները հայությանը հասցնելու ուղղությամբ: Կոնկրետ 1900-ական թվականներին իրար են հաջորդել դաշնակցական մեկ տասնյակից ավել թերթեր, ամսագրեր, ընդ որում՝ հաճախ միևնույն լրագիրը տպագրվել է տարբեր խորագրերով, քանի որ կառավարական համապատասխան մարմիններն արգելել են դրանցից շատերի հրատարակումը: Թվարկենք մինչև 1914թ. տպագրված դաշնակցական թերթերից մի քանիսը: Մեկը մյուսին փոխարինելով՝ Թիֆլիսում լույս են տեսել «Հառաջը» (1905թ.), «Ալիքը» (1906թ.), «Երկիրը» (1906թ.), «Զանգը» (1906թ.), «Ժամանակը» (1906-1907թթ.), իսկ 1907 թվականին՝ «Փայլակը», «Խարիսխը», «Ժայռը», «Արորը», «Կովկասի առավոտը», «Նոր ալիքը», «Վտակը» (1907-1908թթ.), «Զանգակը» (1908թ.), «Գործը» (1908-1909թթ.), «Հորիզոնը» (1909-1918թթ.), «Նոր ուժը» (1914թ.): «Գրոհ» (1906-1907թթ.) և « Թռուցիկ» (1906թ.) թերթերը հրատարակվել են Բաքվում, «Ժայռը» (1909-1911թթ.)՝ Ալեքսանդրապոլում, «Ռազմիկը» (1905-1910թթ.)՝ Ֆիլիպետում (այժմ՝ Պոլսի դիվ), «Հառաջը» (1909-1914թթ.), «Ալիքը» (1914թ.) և «Երկիրը» (1914թ.)՝ Կարինում, «Արորը» (1910-1911թթ.)՝ Երզնկայում, «Պիծակը» (1911-1912թթ.)՝ Տրապիզոնում, «Այգը» (1912-1922թթ.)՝ Թավրիզում: Ի դեպ, Կ.Պոլսում 1908-1909թթ. լույս է տեսել «Ազդակ» շաբաթաթերթը,

որը չի եղել ՀՅԴ-ի պաշտոնաթերթը, այլ դաշնակցականների ուժերով է հրատարակվել:²⁷

Շարունակելով դաշնակցական մամուլի ավանդույթները՝ Թուրքիայի մայրաքաղաք Կ.Պոլսում 1909-1915թթ. լույս են տեսել «Ազատամարտ» օրաթերթը և «Ուսանող», «Երկունք» ամսաթերթերը: Գաղափարական հիմքի վրա ստեղծված այս պարբերականները նեղ-կուսակցական չեն եղել: Դրանց արծարծած հիմնախնդիրներն այնքան բազմազան էին ու բազմաբնույթ, որ ընդգրկել են հրատարակման ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդին հետաքրքրող հարցադրումներ, իրադարձություններ գրեթե բոլոր բնագավառներում՝ քաղաքականությունից մինչև մշակույթ: Առհասարակ, ազգային քաղաքականության և մշակույթի հիմնահարցերն՝ այս հասկացությունների արդիական իմաստով, կազմել են այդ պարբերականների բովանդակությունը և անժխտելի արժանիքը: Ստորև կփորձենք կոնկրետացնել վերն ասվածը յուրաքանչյուր պարբերականի համար:

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ»՝ ՀՅԴ ԱՐԵՎԱՏՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՊԱՇՏՈՆԱԹԵՐԹ

ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի «Ազատամարտ» պաշտոնաթերթի աշխատակազմը ներկայացնելը, որոշ առումով, բարդ է: Բարդ է այն պատճառով, որ աշխատակիցների (հաստիքային և արտահաստիքային) թիվը բավական մեծ է եղել ու պարբերաբար փոփոխվել է:²⁸ Սակայն «Ազատամարտն» ունեցել է աշխատակիցներ, որոնք իրենց պարտականությունները կատարել են աշխատավայրում մինչև օրաթերթի վերջին համարի լույս ընծայման օրը՝ 1915թ. ապրիլի 24-ը:²⁹ «Ազատամարտի» արտոնատերը, պատասխանատու տնօրենն ու խմբագիրն էր արևմտահայ անվանի հասարակական-քաղաքական գործիչ, արծա-

²⁷ «Հայոց պարբերական մամուլը», Երևան, 1934,

Մ.Վարանդեան, նշվ.աշխ., էջ 398, 396-397,

«Հուշապատում ՀՅԴ», նշվ.աշխ., էջ 562-579:

²⁸ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, թիվ 9, էջ 112-120, 1925, թիվ 3, էջ 28-44:

²⁹ Նույն տեղում, 1924, թիվ 12, էջ 115-137:

կազիր Ռուբեն Ջարդարյանը: Այդ տարիներին ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոն, արդարև, խոհեմաբար է վարվել՝ «Ազատամարտի» խմբագիր ընտրելով Ռ.Ջարդարյանին, քանզի հիմնականում նրա շնորհիվ այն չի վերածվել նեղ-կուսակցական թերթի: «Թերթը իր շնորհիւ կուսակցութեան մը օրգանը չէղաւ միայն, այլ՝ հայ ժողովուրդի առողջ բնազդներուն ամբողջական արտայայտութիւնը, հայ մտքին ճիգերուն ասպարեզը»,- կարդում ենք «Հայրենիք» ամսագրում:³⁰

Ռուբեն Ջարդարյանը ծնվել է 1874թ. Խարբերդում: Ավարտել է տեղի Ազգային վարժարանում որպես ավագ ուսուցիչ՝ դասավանդելով հայոց լեզու, հայ գրականություն և հայ ժողովրդի պատմություն: 1904թ. տեղափոխվել է Իզմիր, որտեղ շուրջ մեկ տարի եղել է Մանիսայի Ազգային վարժարանի տեսուչը: Բազմակողմանիորեն կրթված, մի քանի լեզվի տիրապետող, 17 տարեկանից գրասեր հասարակայնությանը հայտնի Ռ. Ջարդարյանը գրել է դպրոցական դասագրքեր, զբաղվել թարգմանությամբ: Նրա հրապարակախոսական հոդվածները և գրական ստեղծագործությունները (հեքիաթներ, նովելներ, արձակ բանաստեղծություններ) 1890 թվականից տպագրվել են արևմտահայ մամուլում: 1910թ. Կ. Պոլսում հրատարակվում է նրա անդրանիկ և միակ ժողովածուն՝ «Ցայգալույսը», որը 1912թ. լույս է տեսնում Փարիզում Ա. Չոպանյանի, Է. Գոլանձյանի, Գ. Եսայանի՝ ֆրանսերեն թարգմանությամբ:³¹

Ռ.Ջարդարյանը բազմիցս ենթարկվել է ոստիկանության հետապնդումներին, բանտարկվել է և ազատ արձակվելով՝ մեկ այլ ձերբակալությունից խուսափելու նպատակով 1905թ. Իզմիրից փախել է Բուլղարիա: Պոլովդիվ քաղաքում 1905-1908 թթ. հրատարակել ու հայրենիքում տարածել է «Ռազմիկ» թերթը: Նա հմուտ խմբագիր էր և քաղաքական պայքարի բովոլ անցած գործիչ: Հիշյալ արժանիքները նպաստում են այն բանին, որ 1908 թ. վերադառնալով Կ. Պոլիս՝ Ռ. Ջարդարյանն ստանձնում է «Ազատամարտի» խմբագրի պաշտոնը: Նա երբեմն տպագրվել է «Աչք Եհովայի» և «Եժտահար» ծածկանուններով: Ռ.Ջարդարյանը «Ազատամարտ» օրաթերթում հրատարակվելու

³⁰ Նույն տեղում, 1924, թիվ 3, էջ 67-71, թիվ 5, էջ 93-97:

³¹ «Սովետական գրականություն» ամսագիր, Երևան, 1966, թիվ 11, էջ 129-142:

հնարավորություն է ստեղծել ոչ միայն հայ մտավորականության հանրաճանաչ ներկայացուցիչների, այլև՝ շնորհալի երտասարդ ստեղծագործողների համար՝ պնդելով. «Հաճախ չսպասուած ժայռէն ջուր կցայտէ»:³²

«Ազատամարտի» վարչական հոգսերով զբաղվել են Կարապետ Փաշայանը, Սարգիս Օհանջանյանը (Ֆարիատը) և Հայկ Թիրյաքյանը (Հրաչը): Վերջինս թերթի մատակարարությունը վարել է մինչև նրա փակման օրը:

«Ազատամարտի» խմբագրական քարտուղարությունը փոխսփոխ ստանձնել են Գեղամ Բարսեղյանը, Շավարշ Միսաքյանը, Հակոբ Սիրունին: Թերթի հիմնական աշխատակիցներն էին Խաչատուր Մալումյանը (Է. Ակնունին), Հարություն Շահրիկյանը (Ատոմը), Գեղամ Բարսեղյանը, Բարսեղ Շահբազը, Գասպար Իփեքյանը, Ներսես Փափագյանը: Սակայն «Ազատամարտի» աշխատակազմը պարբերաբար փոխվել է: Աշխատանքներին մասնակցել են Ս.Զավարյանը, Հ.Համբարձումյանը, Ռ.Դարբինյանը, Ռ.Լեռնյանը, Ա.Խաչատրյանը, Ս.Մինասյանը, Հ.Մանուկյանը, Լ.Մոզյանը, Ս.Սրենցը և այլք: Իսկ ընդհանուր առմամբ թերթն ունեցել է 6 անդամից բաղկացած խմբագրական մարմին, որոնք «Ազատամարտի» վարչության 3 անդամների հետ ղեկավարել են պաշտոնաթերթը: Այն ունեցել է թարգմանիչներ, լրաբերներ ու թղթակիցներ (այդ թվում՝ արտահաստիքային) Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի և աշխարհի տարբեր մասերում: Նշենք խորհրդանի արտահաստիքային լրագրող Տիգրան Զավենին և լրաբեր-թղթակիցներ Սեպուհ Ակնունուն ու Փայլակ Գուլանձյանին: Նրանք գրեթե բոլոր համարներում ապահովել են լրատվություն և տեղեկատվություն: 1909թ. թերթն ունեցել է սեփական թղթակիցներ հետևյալ վայրերում՝ Պլովդիվում, Ատաբազարում Զարեհ Կենձյանը, Պարտիզակում՝ Օննիկ Պ. Յագոյանը, Օրդուում՝ Խորեն Կլորիկյանը, Ջյոթահիայում՝ Մարտիրոս Առաքելյանը, Իզմիրում՝ Կարապետ Մալեճանյանը և Շավարշ Միսաքյանը, Ռոդոսթոյում՝ Թյությունջի Արմենակը, Սամսոնում՝ Հարություն Դիվանյանը, Ար-

³² «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1925, թիվ 3, էջ 29-32, 40-43, 1924, թիվ 11, էջ 107-115:

մաշում՝ Մելիտոս Մելիտոսյանը և այլք:³³ «Ազատամարտում» հրապարակումներով հանդես է եկել հայ մտավորականության սերունդը. Գ.-Ջոհրապը, Վարուժանը, Սիամանթոն, Ավ. Իսահակյանը, Ռ.Սևակը, Ա.Ահարոնյանը, Զ.Եսայանը, Գ. Տեր-Կարապետյանը (Մշո Գեղամը), Գ.Խաժակը, Ա.Վռամյանը, Մ.Կյուրճյանը, Մ.Վարանդյանը, Լ.Շանթը և այլք:

ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթն Ազատամարտ է անվանվել Է.Ակնունու առաջարկով: «Ի՞նչ կնշանակէ ան, եթէ ոչ՝ ազատ կռիւ, շատ-շատ՝ ազատի, ազնուականի կռիւ, բայց՝ ոչ երբեք ազատութեան կռիւ, ազատութեան համար կռիւ», - կարդում ենք Հ.Սիրունու հուշերում:³⁴ Այստեղ թերևս սքողվել է բառի բուն նշանակությունը:

«Ազատամարտը» տպագրվել է Բերայի Ենի Չարշը փողոցում, թիվ 32 հասցեում այդ նպատակով կառուցված Ատոմ Շահենի տպարանում: Նույն շենքում է եղել ՀՅԴ պաշտոնատեղին: Հետագայում՝ 1910թ., երբ կուսակցությունը բացել է սեփական տպարանը (տնօրեն՝ Հայկ Թիրյաքյան) Համալ Պաշը փողոցի թիվ 74 շենքում, այնտեղ են փոխադրվել ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի գրասենյակը, «Ազատամարտի» խմբագրությունը և տպարանը (խմբագրության գետնահարկ-նկուղում):³⁵ Խմբագրության շենքից են 1915թ. ապրիլի 24-ի կեսգիշերին ձերբակալել և բանտարկել «Ազատամարտի» վերջին՝ (թիվ 1815) այդպես էլ լույս չտեսած համարի վրա աշխատող հերթապահ խմբագրին, գրաշարին, մեքենավարին, բեռնակրին ու դռնապանին: Թերթի մնացած աշխատակիցներին (գրեթե բոլորին) ձերբակալել են իրենց բնակարաններում: Նրանց ճակատագիրն արդեն կանխորոշված էր. նահատակություն մնացյալի հետ: Իսկ խմբագրության շենքը բռնագրավել ու թալանել են հենց կեսգիշերին (այդ թվում՝ դրամարկղում գտնված 400 ոսկին, «Ազատության մատենադարանի» գրքերի պահեստը):³⁶ Ապրիլի 24-ին ձերբակալվածների ու նահատակվածների թվում էր նաև Ռ. Զարդարյանը: 1915թ. մարտին նա հրաժարվել էր հեռանալ Կ. Պոլսից արտերկիր՝ փրկելով կյանքը: Նա այսպես էր պատասխանել Թուր-

³³ «Ազատամարտ», 1909, թիվ 7:

³⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, թիվ 9, էջ 112-120:

³⁵ Նույն տեղում:

³⁶ Նույն տեղում, 1924, թիվ 12, էջ 115-137:

քիայից հեռանալու առաջարկով իրեն դիմած գործընկերոջը. «Հրաչն ու ես չենք կրնար Պոլիսը թողուլ: Հրաչը պետք է մնա իրեն վստահված պարտականության գլուխը, իսկ ես «Ազատամարտի» գլուխը պետք է ըլլամ մինչև իր վերջին օրը»:³⁷

Ռ. Ջարդարյանի խմբագրած ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթն արտահայտում էր իր կուսակցության ծրագրային դրույթները, նրա դիրքորոշումն օսմանյան կայսրությունում և աշխարհում կատարվող իրողությունների նկատմամբ, տարածում էր հեղափոխական ազատամարտի կայծերը: Հենց այսպես էր բնորոշում իր գործունեությունն «Ազատամարտը»: Նա գրում էր նաև, որ ինքը, որպես քաղաքական կուսակցության պաշտոնաթերթ, օժտված էր առաքելությամբ. նպաստել արդարության, ժողովրդավարության և սահմանադրական կարգերի հաստատմանը Թուրքիայում:³⁸ 1909թ. հունիսի 10-ի անդրանիկ համարի խմբագրականում կարդում ենք, որ օրաթերթը, իբրև գաղափարական, շիտակ ու ժողովրդանվեր մամուլի ներկայացուցիչ, դեկավարվելով «Ամեն ինչ ժողովրդի համար և ժողովրդի միջոցով» նշանաբանով, ձգտելու էր օսմանահպատակ ազգերի իրավահավասար գործակցությանը, պետության արմատական բարենորոգմանը, արևմտահայության կենսամակարդակի բարձրացմանը:³⁹ «Ազատամարտն», այս ամենին զուգահեռ, լինելու էր հայ մտավորականության ժամադրավայրն ու նրանց հուզող խնդիրների արտահայտիչը:⁴⁰

«Ազատամարտի» վեցամյա գործունեությունը մեզ համոզում է, թե այն որքան հավատարիմ է մնացել իր սկզբունքներին:⁴¹ ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթի տեսադաշտից չի վրիպել որևէ հրատապ հարց, որի վերաբերյալ նա հստակորեն դրսևորել է համապատասխան վերաբերմունք: «Ազատամարտն» ընթացել է ճշմարտության և ազգային համերաշխության ճանապարհով:⁴² Այս հատկանիշների շնորհիվ օրաթերթը վաստակել էր ընթերցողների համակրան-

³⁷ Նույն տեղում, 1925, թիվ 3, էջ 28-44:

³⁸ «Ազատամարտ», 1909, թիվ 7:

³⁹ Նույն տեղում, թիվ 1:

⁴⁰ Նույն տեղում, թիվ 3:

⁴¹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 7, թիվ 8:

⁴² Նույն տեղում, 1909, թիվ 1:

քը: Այն եղել է սիրված ու գնահատված թերթ՝ ուրույն դիմագծով: Դրանում, անշուշտ, դեր է խաղացել ՀՅԴ-ի գործելակերպը: Այդ տարիներին Դաշնակցությունը ուներ պատգամավորներ օսմանյան խորհրդարանում, ներկայացուցիչներ Ազգային ժողովում: Բնական է, որ իբրև ՀՅԴ-ի պաշտոնաթերթ «Ազատամարտը» գտնվում էր կառավարական շրջանների ուշադրության կենտրոնում, որոնք հաշվի էին առնում նրա կարծիքը պետական կարևորության հիմնախնդիրներով զբաղվելիս:⁴³ Թուրքական թերթերը հաճախ էին թարգմանաբար արտատպում «Ազատամարտի» խմբագրականները: Իսկ թուրք հասարակությանը Դաշնակցության տեսակետերին ծանոթացնելու միտումով 1911 թվականի թիվ 525-ից թերթում անգամ բացվում է թուրքերեն լեզվով բաժին: Այդտեղ տպագրվում էին «Ազատամարտի» նախորդող օրվա խմբագրականները, կարևոր հրապարակումներից մեկն ու մեկը, թուրքերին հետաքրքրող լուրեր և այլն: Օրաթերթին բաժանորդագրվել են բազմաթիվ այլազգիներ, հատկապես թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները, պալատական ապարատի անդամները, որոնց ուղարկված օրինակները տպագրվում էին ավելի որակյալ թղթի վրա:⁴⁴

«Ազատամարտը» հրատարակվել է այլ անուններով՝ «Առաջամարտ»(1912թ.), «Բյուրեանիա» (1912-1913թթ.), «Ազդակ» (1912-1913թթ.), «Բագին» (1912թ.), «Մեղու» (1913թ.), «Շանթ» (1913-1914թթ.) և «Ճակատամարտ» (1914թ.):⁴⁵

Հրատարակման տարիներին «Ազատամարտն» ընթերցողների մեջ արթնացրել ու ամրապնդել է ազգային ինքնագիտակցության և ազատ կյանքի համար ծավալվող պայքարի ոգին, հանուն արդարության հաղ-

⁴³ Մ. Վարանդյան, «ՀՅԴ պատմություն», Գահիրե, 1950, հ. 2-րդ, էջ 22:

⁴⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, թիվ 12, էջ 116-121:

⁴⁵ «Հայոց պարբերական մամուլը», Երևան, 1934, էջ 57,

«Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտություն», Երևան, 1970, էջ 34:

Մեր կազմած մատենագիտական ցանկն այսպիսին է.

1909թ. հունիսի 10-ից մինչև 1912թ. նոյեմբերի 5-ն՝ «Ազատամարտ», 1912թ. նոյեմբերի 5-ից թիվ 1, 2, 3, 4 (թիվ 1051)՝ «Առաջամարտ», 1912թ. թիվ 1052-1062՝ «Բյուրեանիա», 1912թ. նոյեմբերի 18-ից (թիվ 1063) մինչև դեկտեմբերի 23-ը (թիվ 1093)՝ «Առաջամարտ», 1912թ. դեկտեմբերի 24-ին (թիվ 1094)՝ «Ազդակ», 1912թ. դեկտեմբերի 25-ից (թիվ 1095) մինչև 1913թ. հունվարի 12-ը՝ «Բյուրեանիա», 1913թ. հունվարի 12-15-ը՝ «Ազդակ», 1913թ. հունվարի 15-ից՝ «Ազատամարտ»:

թանակի չի երկնչել կառավարության հալածանքներից, պատժիչ տուգանքներից և նույնաբնույթ, հանիրավի դատական գործընթացներից: Օրաթերթը զարկ է տվել հայրենի գրականության բարգավաճմանն ու հայ գիրը հասցրել է Հայկական գավառի կամ Արևմտյան Հայաստանի ամենախուլ անկյունները՝ երբեմն որպես դասագիրք օգտագործվելով հեռավոր գյուղերում:⁴⁶

**ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐՅԱԴՐՈՒՄՆԵՐՆ
«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ**

Երբ ծանոթանում ենք ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթ «Ազատամարտի» ծրագրային հոդվածներին, խմբագրականներին, գավառներից ուղարկված թղթակցություններին, տեսնում ենք, որ այն երբեք չի շեղվել կուսակցության հասարակական-քաղաքական հիմնական ուղեգծից: Օրաթերթի կարծիքով՝ Թուրքիայի առաջընթացի միակ երաշխիքը Սահմանադրություն ընդունելն էր. «Սահմանադրական ռեժիմը պետք է ըլլայ ազդակ բոլորին համար. այժմ չի կրնար և պետք չէ ըլլայ տիրող և տիրուող...Հաւասար քաղաքացիներ, հաւասար արդարութիւն»:⁴⁷

«Ազատամարտը» կարծում էր, որ ժողովրդավարական պետություն ստեղծելու համար պարտադիր էր հինգ գործոն. քաղաքական կուսակցություններ, էապես փոխված ժողովուրդ, խորհրդարան, կառավարություն, բանակ: Ըստ թերթի՝ դրանցից վերջին չորսը օսմանյան Թուրքիայում չէին փոխվել բնույթով, այսինքն՝ ներարկված էին բռնապետական ոգով: Դրանք անկարող էին ծառայել իրենց կոչմանը, եթե չդառնային սահմանադրական: Թվարկված հինգ գործոնից միայն քաղաքական կուսակցություններն էին, որ ունակ էին վերափոխել մնացած չորսին՝ հանդիսանալով ժողովրդապետության միակ կայուն հիմքը:⁴⁸

Թերթի կարծիքով՝ օսմանյան ժողովրդական ներկայացուցչությունն անգույն, ապիկար, անհետևողական էր:⁴⁹ Այն բաղկացած էր քաղա-

⁴⁶ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, թիվ 9, էջ 118:

⁴⁷ «Ազատամարտ», 1909, թիվ 170:

⁴⁸ Նույն տեղում, թիվ 6:

⁴⁹ Նույն տեղում, թիվ 7:

քականապես տհաս, վարչական գործին բացարձակապես անժանոթ, թույլ անհատներից, որոնք անընդունակ էին ստեղծագործ արարումների, ուստի պաշտպանում էին կառավարության ներկայացրած հակաժողովրդական օրինագծերը:⁵⁰ Խորհրդարանում լռեցվում էին քննադատությունները, մերժվում առաջադիմական որոշումների նախագծերը: Այսպես շարունակվելու պարագայում, «Ազատամարտի» համոզմամբ, ժողովրդական ներկայացուցչության մարմինը քայլ առ քայլ վերածվելու էր փոքրաթիվ ըմբոստներին ճնշող զորագնդի:⁵¹ Մի շարք հողվածներում «Ազատամարտը» պատգամավորներին անվանում էր «կենդանի մեռելներ»:⁵²

«Ազատամարտի» հավաքածուներում կար կայուն խորագիր. «Օսմանյան խորհրդարանի նիստերի դահլիճից հաղորդում են...»: Այնտեղ ներկայացվում, վերլուծվում էր յուրաքանչյուր նստաշրջան: Գրեթե բոլոր նիստերում ակտիվորեն մասնակցում էին հայ պատգամավորներից Վարդգեսը (Հովհաննես Սերենկյուլյան), Գրիգոր Զոհրապն ու Համբարձում Պոյաճյանը (Մուրադ): Առաջարկներով, հարցադրումներով և հարկ եղած դեպքում՝ սուր ելույթներով նրանք «խանգարում» էին մնացած պատգամավորների հանգիստը, ստիպում գործել, մանավանդ երբ խոսքը վերաբերում էր Ադանայի ջարդերի մեղավորներին գտնելուն և պատժելուն: Հատկապես վիճաբանությունների մեջ էր ներքաշվում Վարդգեսն իր հախուռն ու մարտական խառնվածքի մղումով: Բերենք մեկ-երկու օրինակ: 1909թ. հունիսին կառավարող շրջանները փորձում էին աշխարհին հավատացնել, թե Ադանայի եղեռնի մեղավորները հայերն ու հայ կոմիտեներն էին: Ասենք՝ Իթթիհատ վե թերագգը կուսակցության անդամ, պատգամավոր Իսմայիլ Հազգը հարցազրույցներում Վիեննայի ու Փարիզի թերթերում այդպես էր մեկնաբանում կատարվածը: Սակայն ՀՅԴ Կ.Պոլսի պատասխանատու մարմինը երբ հարցումով դիմում էր երիտթուրքերին, թե համաձայն են կուսակցի արտահայտած կարծիքին, Իթթիհատի Սալոնիկի Ընդհանուր կենտրոնը ժխտում էր մասնակցությունն այդ քաղաքական խարդավանքին և

⁵⁰ Նույն տեղում, թիվ 6:

⁵¹ Նույն տեղում, թիվ 10:

⁵² Նույն տեղում, 1910, թիվ 188, 278:

ավելացնում, թե ընդունեն իրենց համակրանաց հավաստիքը:⁵³ Նման երկակի վերաբերմունքից զայրացած Վարդգեսը խորհրդարանում վեճի մեջ է մտնում Իսմայիլ Հազգի հետ այն օրը, երբ քննարկվում էին Ադանայի կոտորածի պատճառները: Նա զայրոյթով « կը պոռայ, որ հերի՛ք է ալ իրենց լռութիւնն ու համբերութիւնը»: Խորհրդարանի նախագահը նկատողություն է անում Վարդգեսին, թե «էրզրումի պատգամավորը բուռն շեշտով» է խոսում և թե նա «կը հուզէ երեսփոխաններուն»:⁵⁴ Մեկ այլ միտում նախագահողը Սերենկյուլյանի ելույթը բնորոշում է ` «խիստ լեզուով ասուած»: Վարգեսն այս անգամ դժգոհել էր Թալեաթ փաշայի առաջարկից, թե ճիշտ կլինէր լսելն Հակոբ Պապիկյանի ու Յուսուֆ Քեմալի տեղեկագրերն և հուլիսի 10-ին ընդհանուր ներում շնորհելն Ադանայի եղեռնի մեղավորներին: Վարդգեսն ելույթում նշում էր, որ մման ձևով հաշտություն չէր կայանա, որ հաշտությունը ծագում է ոչ թե ընդհանուր ներումով, այլ` հանցավորներին պատժելով և վնասները հատուցելով: Իսկ այս դեպքերի համար հանցավոր էր կառավարությունը:⁵⁵ Հիշատակենք նաև 1911թ. մայիսի 3-ին օսմանյան խորհրդարանում Վարդգեսի մեկ այլ ելույթը:⁵⁶ Դրանում նա խստորեն քննադատում էր կառավարության անտարբերությունն Արևելյան նահանգներում կատարված ոճիրների հանդեպ. «Ասկէ 30 տարի առաջ, երբ հայկական գավառներուն մէջ թալան, սպանութիւն, առևանգութիւն և այլն կըլլար, դիմումներ եղան, բայց ոչ ոք ատոնց ականջ կախեց: Հետո, երբ ատոնց համար ասդին-անդին ցոյցեր եղան, ըսին, թէ հայերը թագավորութիւն կ'ուզեն, և կառավարութիւնն սկսաւ հայերը կոտորել»: Պատգամավոր Ֆեյզի էֆենդին փորձում է հակաճառել` ասելով, թե թուրքերը վայրենի չեն: Վարդգեսը դիպուկ պատասխանում է. «Հորս գլուխը կտրողին ես եմ տեսել, ոչ թէ` դուք»:⁵⁷

Հովհ.Սերենկյուլյանն իր խորհրդարանական ելույթներում անվախորեն մերկացնում էր Թուրքիայում կատարվող երկույթները: «Մեր երեսփոխաններէն Վարդգէսն էր ամենէն աւելի, որ շեշտուած դիմագծու-

⁵³ Նույն տեղում, 1909, թիվ 1:

⁵⁴ Նույն տեղում, 1909, թիվ 29:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Նույն տեղում, 1911, թիվ 11:

⁵⁷ Նույն տեղում:

թին մը եղաւ երեսփոխանական ժողովին մէջ: Ու այդ ոչ թէ անոր համար, որ ամենէն պատրաստուածն էր, այլ որովհետեւ լեզուն մյուսներէն քիչ մը աւելի թուրքերենի կդառնար, և համարձակութիւն ունէր այդքանով ալ բէմ բարձրանալու»,- 1925թ. «Հայրենիք» ամսագրում գրում էր «Ազատամարտի» խմբագրակազմի անդամներից մեկը՝ Հ.Սիրունին:⁵⁸ Այնքան խիստ էին Վարդգեսի քննադատությունները, որ թուրք պատգամավորները նրան կատակով Տելի Օղլան (խենթ տղա) էին անվանում: «Վարդէս իր համարձակութեամբ և աշխուժութեամբ շարունակ փոթորիկներ կստեղծեր՝ պաշտպանելով հայ գյուղացիի խլուած իրավունքներն՝ ընդդէմ թուրք և քուրդ ավատապետներուն»:⁵⁹ Վարդգեսը Գ.Զոհրապի, Հ.Պոյաճյանի հետ ելույթներ էր ունենում և առաջարկներով հանդես էր գալիս տարաբնույթ հարցերի, օրենքների նախագծերի քննարկումների ժամանակ՝ ընդդիմադիր դիրքում գտնվելով այն օրենքներին և որոշումներին, որոնք խոչընդոտում էին ժողովրդի իրավունքները և ոտնահարում էին նրա շահերը: Նրանք չէին սահմանափակվում միայն հայկական խնդիրների վերհանմամբ, այլ շահագրգռված էին ընդհանուր պետական բարեփոխումներով: Գ.Զոհրապն իր «Ջանգալի մը տպավորությունները» հոդվածաշարում արտացոլել է օսմանյան խորհրդարանի թուրք երեսփոխանների վերաբերմունքն իրենց պահվածքի նկատմամբ: Երգիծական այդ նովել-հոդվածի հերոսն՝ Ահմեդ Ռիզայի խորհրդարանական աշխատանքները կարգավորող զանգակը, դիմում է Գ.Զոհրապին. «Վարդգէսն ու Դուք ձեր պահանջներով կվրդովվէք մեր ժողովին մթնոլորտը: Մեր երկրին արդի վիճակը չի հանդուրժէր այդ տեսակ խիզախումներու»: Հետո առաջարկում է, թե դադարեցրէք պայքարը Միություն և առաջադիմություն կուսակցության դէմ:⁶⁰ Իհարկե, Վարդգեսը, Գ.Զոհրապն ու Հ.Պոյաճյանը շարունակում էին խորհրդարանի աշխատանքներին մասնակցել այնպես, ինչպես իրենք ճիշտ էին համարում: Օրինակ՝ Գ. Զոհրապը հաճախ ասում էր. «Սահմանադրութեան փաստաբա՛նն եմ և ուզածիս

⁵⁸ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1925, թիվ 3, էջ 34-41:

Գ.Լազյան, նշվ.աշխ., էջ 180:

⁵⁹ Գ.Լազյան, նշվ.աշխ., էջ 173-180:

⁶⁰ «Ազատամարտ», 1909, թիվ 6, 25:

պէս պիտի խօսին»:⁶¹ Վարդգեսն ու Ջոհրապը կապեր էին հաստատել խորհրդարանական և կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների, երիտթուրքերի պարագլուխների հետ՝ հավատալով, թէ հնարավոր էր համերաշխորեն գործակցել հանուն երկրի բարեկեցության: Բայց այդ անձնական «մտերմիկ» հարաբերությունները նրանց չեն կարողացել փրկել Եղեռնից: Վ.Սերենկյուլյանն ու Գ.Ջոհրապը ձերբակալվում են 1915թ. մայիսի 20-ին և կառախմբով ուղարկվում են Դիարբեքիր: Աքսորի ընթացքում նրանք չեն ցանկանում իրարից բաժանվել: Երբ ընկերները կազմակերպում են նրանց փախուստը, և երբ Ջոհրապը հակառակվում ու մերժում է օգտվել ազատվելու հնարավորությունից, Վարդգեսը նախընտրում է անբաժան մնալ Ջոհրապից և չփրկել միայն իր կյանքը: Միևնույն ժամանակ կնոջն ուղարկած նամակում Ջոհրապը խնդրում էր. «Թէ և շատ տկար է հոյսս, թէ որ յաջողիք արդիւնք մը ձեռք բերել, չըլլայ որ միմիայն իմ փրկութեան համար ըլլայ: Առանց Վարդգէսի դառնալս այլապէս մահ մը կըլլայ»: Վարդգեսն ու Ջոհրապը նահատակվում են միասին:⁶²

Օսմանյան խորհրդարանի աշխատանքները բնութագրելու տեսանկյունից կարևոր է Վահրամ Փափագյանի՝ 15 առանձին հրապարակումից բաղկացած «Օսմանյան պառլամենտը» հոդվածաշարը:⁶³ Քննարկելով տվյալ խորհրդարանի կազմն ու որակը՝ հեղինակն այն համարում էր թերի և անկատար: Նա նշում էր, որ դրանում մեղքի բաժին ունեին հապճեպ, աննպաստ պայմաններում ընթացած ընտրությունները: Այդ գործընթացը ղեկավարել էր մեկ կուսակցություն: Ազգությունները խորհրդարանում հարցը քննելիս Վ.Փափագյանը փաստում էր, որ ոչ մահմեդական պատգամավորները գիտական պատրաստվածության ու կրթվածության մակարդակով իրենց թվի համեմատ գերադասություն ունեին մահմեդականների նկատմամբ: Օրինակ՝ ինը հայ երեսփոխանից հինգը բարձրագույն կրթությամբ էին: Սակայն քրիստոնյա պատգամավորների մեծամասնությունը չգիտեր պետական լեզուն՝ թուրքերենը, և չէր կարողանում գիտելիքները հարկ եղած ձևով ծառայեցնել օրինաստեղծ աշխատանքին: Ընդ որում, օրինագծե-

⁶¹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 10:

⁶² Գ.Լագյան, նշվ.աշխ., էջ 175-180:

⁶³ «Ազատամարտ», 1909, թիվ 55-91:

րը հիմնականում առաջարկվում էին կառավարության կողմից, թեև պատգամավորները նույնպես իրավասու էին ներկայացնել օրինագծեր, բայց տվյալ նստաշրջանում նրանք չէին ցանկացել կամ չէին կարողացել օգտվել այդ իրավունքից: Օրինագծերն ուղարկում էին համապատասխան հանձնաժողով, որը դրանք քննելուց և մշակելուց հետո դիտողություններով հանդերձ բաժանում էր երեսփոխաններին, ապա դրանք անմիջապես հանձնվում էին ընդհանուր ժողովի քննությանն ու վավերացմանը: Օրենքների նախագծերը խմբագրելու համար անհրաժեշտ էր ունենալ մասնագետներ՝ հրավիրված երկրից ու արտերկրից: Վ.Փափազյանը ցավում էր, որ այս խորհրդարանում մասնագետները բավական քիչ էին, օտարերկրյա մասնագետներ էլ չկային: Հողվածագիրը բնութագրել էր նաև հայ պատգամավորների գործունեությունը, որոնք, ըստ նրա, ավելին, քան մնացած երեսփոխանները, օրենսդիր մարմին էին ելել իրենց առաքելության խոր գիտակցությամբ: Սահմանադրական վարչաձևն ամրապնդելու և հայ ժողովրդի ինքնուրույնությունն ու իրավունքները պաշտպանելու նպատակներով նրանք անդամակցում էին ոչ թե մեկ, այլ տարբեր մասնաժողովների՝ չնայած հակում էր նկատվում հայերին ու մնացած փոքրաթիվ ազգերի ներկայացուցիչներին չընդգրկել ամենակարևոր մասնաժողովներում:

Վ.Փափազյանի կարծիքով՝ բուլղար և հայ պատգամավորներն ամենասիրվածն ու հարգվածն էին: Նրանք հեղինակություն էին վայելում շնորհիվ քննարկումների ժամանակ դրսևորած քաղաքացիական քաջության, համարձակության և անկեղծության: Հայ պատգամավորները ցանկանում էին օրենսդիր մարմնում ստեղծել ձախ թև՝ պաշտպանելու համար աշխատավորների շահերն ու հակակշիռ լինելու համար պահպանողական որոշումներին: Նրանք ամենաեռանդուն և համար պաշտպաններն էին մամուլի, գործադուլների, զումարումների (հանրահավաքների), ընկերակցությունների ազատություններին: Թե՛ հայ պատգամավորների, թե՛ օսմանյան խորհրդարանի այդ շրջանի աշխատանքների վերլուծումները Վ.Փափազյանն ամփոփել է հետևյալով. երեսփոխանների մեծ մասն անժանոթ էր օրենսդրական գործունեությանն ու անգիտակ էր սահմանադրական, ժողովրդավարական պետություն հիմնելու միջոցներին: Այս առումով հասկանալի է ՀՅԴ պաշտոնաթերթի գործելակերպը: Այնտեղ պարբերաբար վերլուծվել են օս-

մանյան խորհրդարանի աշխատանքները, քննարկման ներկայացված օրենսդրական նախագծերը, նաև ուշադրության կենտրոնում են պահվել խորհրդարանական ընտրությունները: «Ազատամարտը» գտնում էր, որ որպես բազմացեղ երկիր, Թուրքիան իբրև պետական գործունեության նշանաբան պիտի ընդուներ համեմատական ներկայացուցչության սկզբունքը:⁶⁴ Բացի այդ, 1912թ. առաջին եռամսյակում հրատարակած հոդվածներում անդրադառնալով խորհրդարանական նոր ընտրություններին՝ օրաթերթը դրանց հետ ամենևին նոր հույսեր չէր կապում: Օրինակ՝ խմբագրականներից մեկում ասվում էր, որ նոր ընտրությունների արդյունքում օրենսդիր մարմին էր գալու «մեծամասնութիւն մը՝ անգոյն» ու պատեհապաշտ, որը նախ՝ կթեքվեր կառավարական ուժերի կողմը, ապա՝ կենթարկվեր տարաբնույթ շերտավորումներին:⁶⁵ Այսպես էր ենթադրել «Ազատամարտը»՝ գրելով, թե իր կարծիքը հիմնավորվում էր այն պատճառաբանությամբ, որ Թուրքիայում ո՛չ հիմնական կանոնագիրքն էր կրել հիմնարար փոփոխություններ, ո՛չ էլ քաղաքական կուսակցություններն էին կարողացել հող գտնել ժողովրդական զանգվածների մեջ: Վերջինները գտնվում էին սանդուղքի վերնամասում, իսկ ժողովուրդը՝ ոտնամասում՝ մնալով մեկը մյուսից անջատված ու միմյանց անհաղորդ: Խորհրդարանական վարչաձևով երկրում նման կացությունը հակաբնական էր:⁶⁶

Գործադիր իշխանության վերաբերյալ ՀՅԴ պաշտոնաթերթի դիրքորոշումն այսպիսին էր. հարկավոր էր ոչ միայն աշխատավայրերից հեռացնել ապաշնորհ, անվճռական, սահմանադրապետության լծակներին անտեղյակ առանձին պաշտոնյաներին, այլև մտահղանալ ներքին քաղաքականության էապես ուրիշ՝ ժամանակի քաղաքակրթության աստիճանահարթակին, պետության ընկերային, տնտեսական կենսապայմաններին համապատասխանող ծրագիր և կառավարության կազմում ընդգրկել այն իրագործելու ունակ նախարարների:⁶⁷

«Ազատամարտը» գրում էր, որ ինքն իբրև քաղաքական կուսակցության պաշտոնաթերթ, ուներ կարևոր առաքելություն. ստանձնելով

⁶⁴ Նույն տեղում, 1911, թիվ 512:

⁶⁵ Նույն տեղում, 1912, թիվ 787:

⁶⁶ Նույն տեղում:

⁶⁷ Նույն տեղում, 1909, թիվ 3, 6, 10, 154:

բազմացել կայսրության ժողովուրդներին ուսուցանող-դաստիարակողի, առաջնորդողի ազնվագույն կոչումը, ղեկավարվելով «Ամեն ինչ ժողովուրդին համար և ժողովուրդին միջոցով» նշանաբանով՝ զարկ էր տալու պետության արմատական բարենորոգմանը, ձգտելու էր օսմանյան ազգերի արդար, իրավահավասար գործակցությանը, հայ ժողովրդի մտավոր, քաղաքակրթական մակարդակի բարձրացմանը: Հարկ եղած դեպքում բողոքելու էր կառավարության խոտոր գործելակերպի դեմ, որովհետև պետության մեջ «ուրոյն, առանձնակի շահեր» էր ձանաչում և ընդունում էր, որ պետական շահերը «ուրոյն, անձնական շահերի համախմբումով» ընդհանուրի բաղադրությունն էին:⁶⁸

Առաջին համարներից սկսած՝ «Ազատամարտը» հողվածներում ներկայացնում էր սահմանադրական երկրի մասին իր պատկերացումները: Կարծում ենք՝ հետաքրքիր է իմանալ, թե թերթն, օրինակ, ինչպե՞ս էր գնահատում 1908թ. թուրքական հեղափոխությունը: Այստեղ, անշուշտ, պետք է արծարծվի այն հարցը, թե թերթն արևմտահայերի անվտանգությունն ապահովող ի՞նչ միջոցներ էր առաջ քաշում: «Ազատամարտը» դժգոհ էր իրերի տիրող դրվածքից. «Այսօր համարե՞նք...վտանգը անցած և երկիրը ազատութեան ճշմարիտ ձանապարհի վրայ»: ⁶⁹ Թերթի վկայությամբ օսմանյան պետությունը շատ աննշան փոփոխություն էր կրել՝ չհաշված առատ խոստումներն ու «ինչալլահները»: ⁷⁰ Կառավարությունը բորբոքում էր ազգամիջյան ընդհարումներ, կազմակերպում ջարդեր, կոտորածներ, ավեր ու թալան, զենքի միջոցով «խելոքացնում» ապստամբներին: Խորհրդարանն ընդունում էր մեկը մյուսից հակասահմանադրական օրենքներ, որոնցով սահմանափակում էր քաղաքական կուսակցությունների, հասարակական միությունների, կազմակերպությունների իրավասությունները, ոտնահարում խոսքի, մանուկի, խղճի ազատությունը, նաև 1909թ. ընդունած որոշմամբ միապետին հնարավորություն էր տալիս ըստ կամեցողության հրաժարականի միջոցով լուծարել խորհրդարանը: ⁷¹ 1909թ. թիվ 104-ի «Այսօր» բաժնում տպագրված հողվածը կրում էր «Գրաքննութեան»

⁶⁸ Նույն տեղում, 1909, թիվ 1, 7:

⁶⁹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 5:

⁷⁰ Նույն տեղում, 1909, թիվ 7:

⁷¹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 5, 9:

յունը վերահաստատված» անվանումը: Տեղեկացվում էր, որ Ռոդոսթոյուն և գավառներում մաքսային պաշտոնյաները սկսել էին կատարել գրաքննություն: Նրանք ամիսներ առաջ բռնագրավել էին տեղի հայ վարժարանների աշակերտների համար ուղարկված դասագրքերն՝ իբր ստուգելու նպատակով և դեռևս չէին վերադարձրել հասցեատերերին: Դրա հետևանքով Ռոդոսթոյի հայ վարժարանի սաները մնացել էին առանց դասագրքերի: Փաստորեն սկսվել էր հին խաղը՝ «ա լա Համիդ»: Թերթը ուզում էր իմանալ, թե նախ՝ ո՞ր օրենքով, ի՞նչ իրավասությամբ էր կատարվել այդ արարքը, ապա՝ մի՞թե նորից հաստատվել էր գրաքննությունը: Ունե՞ծություններ էին ձեռնարկվում մամուլի ազատության դեմ, իսկ ըստ թերթի՝ առանց մամուլի ազատության չկար հասարակական կարծիք ու առաջադիմություն:⁷² «Ազատամարտը» չէր ընդունում նախարարների խորհրդի այն որոշումն, որի համաձայն անձինք, ովքեր ուզում էին նոր թերթ հրատարակելու արտոնություն խնդրել, կամ ովքեր ունեին այդ արտոնությունը, բայց դեռևս չէին սկսել հրատարակությունը, կամ ովքեր ցանկանում էին վերահրատարակել որոշ ժամանակով չտպագրված իրենց թերթը, պետք է 500 ոսկի մուծեին կառավարության գանձանակ որպես ավանդ: Օրաթերթն այս որոշումն որակում էր իբրև մամուլի սահմանափակում և մենաշնորհ ունևորների համար:⁷³ «Ազատամարտը» տեղեկացնում էր Բ. դբան նոր հրահանգների մասին, որոնք ջնջում էին ոչ-թուրքերի ազգային իրավունքները: Օրինակ՝ քրիստոնյաների տարիքը ճշտելիս այլևս չէին ընդունվելու մկրտության տոմարները:⁷⁴ Մամուլի ազատության սահմանափակումն ու գրաքննությունն առավել խստացել են 1913թ. վերջերից: 1914թ. թիվ 1508-ի «Հայ գրքերի դեմ հավածանք» հոդվածում ասվում էր, որ Կ.Պոլսում և գավառներում ոստիկանությունը վերադարձել էր համիդյան օրերի աշխատակերպին:⁷⁵ Պատմվում էր, որ Սլյուտարի հայկական սրճարաններից մեկի պատից ոստիկանը ցած էր իջեցրել «Մայր Հայաստան» նկարը: Իսկ Բեյրութի մաքսատանը գրաքննիչն սկսել էր ստուգել Կ.Պոլսից ուղարկված յուրաքանչյուր հայերեն գիրք

⁷² Նույն տեղում, 1911, թիվ 730:

⁷³ Նույն տեղում, 1912, թիվ 838:

⁷⁴ Նույն տեղում, 1912, թիվ 839, 1094:

⁷⁵ Նույն տեղում, 1913, թիվ 1159:

կան նկար՝ բռնագրավելով այն ամենը, ինչը վնասակար էր համարում: Նույնը կատարվում էր Հալեպում: «Ազատամարտը» նշում էր, որ կատարվածի մասին իրենք տեղյակ էին պահել Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշային, սակայն այդ դեպքերը շարունակվում էին կրկնվել: «Նշանակում է, որ կայ մեզ համար գաղտնի կարգադրություն: Եթէ այդպէս է, մենք պահանջում ենք, որ այն հրապարակաւ յայտարարուի: Պահանջում ենք, որ գիտնանք, թէ հայ ժողովուրդը դուրս է ձգուել սահմանադրական ազատութիւններից: Պէտք է վերջ տալ կառավարութեան երկդիմի ընթացքին», - գրում էր օրաթերթը:⁷⁶

Արդեն 1910թ. հուլիսի 10-ի խմբագրականում վերլուծելով այդ համապետական տոնը՝ արվում էր հետևություն. ծայր էին ամել հիասթափություններ, մոռացության էին մատնվել իշխող և հպատակ ազգերի համագործակցության խոստումները: «Ազատամարտը» համոզված էր, որ ելքը երկրի Սահմանադրությունը կիրառելն էր, քանզի այն միայն թղթի վրա գրված օրենքների հավաքածու չէր: Սահմանադրության բերած հավասարություն և շատ ուրիշ գեղեցիկ բառերը մեռած տառերի կվերածվեին, եթէ չօգտագործվեին կյանքում, եթէ պետական պաշտոնավարության բոլոր ճյուղերում, կառավարության բոլոր բնագավառներում օսմանյան կայսրության ժողովուրդներն իրենց թվին համեմատ ներկայացուցիչներ չունենային:⁷⁷ Սակայն օրաթերթի նման պահանջառաջարկները, պարզ է, որ ոչ միայն անտեսվել են, այլև հետագա տարիներին, հատկապես 1912թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներից սկսած՝ առկա դժգոհությունները գնալով խորացել են: «Ազատամարտի» այդ տարիների հավաքածուներում չկա մի համար, որտեղ չլինեն թեկուզ բազմաթիվ լուրեր արևմտահայերի տարրական իրավունքների ոտնահարումների, նաև կոտորածների մասին: 1911թ. թիվ 679-ի «Հայոց ազգային ժողովը և կառավարությունը» հոդվածում, օրինակ՝ տեղեկացվում էր, որ շուտով հայոց Ազգային ժողովի վարչությունը կառավարությանը ներկայացնելու էր բողոք-հիշատակագիր, որը պարունակում էր այսպիսի հարցեր. հայկական գավառների ընդհանուր ապահովություն, հողային վեճ, վարչական բարենորոգումներ, ապօրինի հար-

⁷⁶ Նույն տեղում:

⁷⁷ Նույն տեղում, 1910, թիվ 330:

կեր, բռնի առևանգում և նմանօրինակ այլ հակասահմանադրական անիրավություններ: 1911թ. թիվ 680-ի «Հայկական կյանք» բաժնում բերված են տասնյակից շատ օրինակներ զանազան գավառներից ստացված լուրեր սպանությունների, թալանի, հարստահարությունների մասին: Մեղավորն, ըստ թերթի, կառավարությունն ու նրա վարած քաղաքականությունն էր. «Վա՛յ տկարին, քանի որ իրաւունքը նրանն է, ով ուժեղ է»:⁷⁸ Այս դրությունը մտահոգում էր թերթին: 1912թ. կեսերին «Ազատամարտը» գրում էր, որ Ադանայի ջարդերից հետո հայ ժողովրդի քաղաքական ապահովությունը երբեք այսքան լուրջ վտանգի և սպառնալիքի տակ չէր գտնվել: Այլևս կասկած չկար, որ Թուրքիայում գործում էր հայահալած ու հայասպան համակարգ: Արևմտահայն արդեն մազաչափ անգամ չէր հավատում պաշտոնական խոստումներին: Նա իր Պատրիարքարանի ու քաղաքական կուսակցությունների միջնորդությամբ սպառել էր օրենսդրական բոլոր միջոցները՝ կառավարությունից խնդրելով արդարություն: Բայց իրականությունը նրան համոզել էր, թե հայկական գավառները դուրս էին ձգված օրենքի և իշխանության պաշտպանությունից:⁷⁹

«Ազատամարտն» առանց վերապահության, առանց վախենալու, բացեիքաց, խստորեն և անաչառ դատապարտել է պետության բռնարարքներն ու պնդել. «Օսմանեան արիւնոտ երկիրը ամենէն առաջ կը պահանջէ Սահմանադրութիւն՝ որ կայ անունով, բայց իրօք գոյութիւն չունի»:⁸⁰ Առանձնապես հայերի նկատմամբ իրագործվող ոճրագործությունները, մեղավորներին չդատապարտելն ու անտարբերությունն էին շատացնում արևմտահայերի տրտունջները: Թուրքը, հույնը, հայը, բուլղարը տրտնջում էին, թե «րէաքսիօնը նորէն» մտնում էր ասպարեզ. «Մի՛ հաւատաք, եղբայր, մի՛, դուք չէք ճանչնար այս մարդիկը...Ի՛նչ ազատութիւն, ի՛նչ բան, պօշ խոսքեր են»:⁸¹

1909թ. հավաքածուի գրեթե բոլոր համարներում «Ազատամարտն» անդրադարձել է Ադանայի կոտորածին, քննիչ հանձնաժողովների գործունեությանը, նրանց կազմած զեկուցագրերին և ընդհանրապես ՀՅԴ-

⁷⁸ Նույն տեղում, 1911, թիվ 682:

⁷⁹ Նույն տեղում, 1912, թիվ 981:

⁸⁰ Նույն տեղում, 1909, թիվ 3:

⁸¹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 131:

ի դիրքորոշմանն այս խնդրում: Թեև ՀՅԴ-ն շահագրգռված էր Ադանայի եղեռնի մեղավորներին պատժելու հարցում, բայց շարունակում էր համագործակցել այդ կոտորածն իրագործած և երկիրը կառավարող Իթթիհատ վեթերագգ կուսակցության հետ: «Ազատամարտը» խուսափել է նեղ-կուսակցական թերթերին բնորոշ պահվածքից: ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթն անգամ շատ դեպքերում հեռու է մնացել այդ համագործակցությունը գնահատելուց և Դաշնակցության այդ քաղաքական քայլից դժգոհ պոլսահայ որոշ պարբերականների («Բյուզանդիոն», «Արևելք», «Ժամանակ» և այլն) հետ բանավեճի մեջ մտնելուց:⁸² «Ազատամարտը» նախ՝ մշտապես պատկերացում էր տալիս Ադանայում կատարվածի, կոտորածից հետո քաղաքում ստեղծված վիճակի (աղքատություն, որբեր, արտագաղթ, հուսալքություն), հետաքննության արդյունքների մասին, ապա՝ կառավարության և երիտթուրքերի Սալոնիկի մասնաճյուղի մոտեցումն էր փորձում ճշգրտել ջարդի կազմակերպիչներին գտնելու գործում, աշխատում էր հստակեցնել ՀՅԴ-Իթթիհատ համագործակցության եզրերը՝ արձանագրելով նաև մյուս կուսակցությունների մոտեցումներն այդ խնդրում: Կարելի է փաստել, որ ՀՅԴ Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթն Ադանայի կոտորածից հետո ի պաշտոնե է ընդունել Դաշնակցության դիրքորոշումն երիտթուրքերի հանդեպ և հնարավորինս զուսպ է եղել գնահատականների ու լուսաբանումների մեջ: Ի դեպ, «Ազատամարտը» 1909թ. թիվ 4-ից սկսած՝ տպագրել է Սիամանթոյի «Կարմիր լուրեր բարեկամիս» շարքը:⁸³ «Ազատամարտը» հատուկ խորագրեր էր հատկացրել Ադանայի ջարդերի վերլուծություններին (ասենք՝ «Նոր տեղեկություններ Կիլիկիայեն»): Տպագրվում էին լուրեր Ադանայից: «Ազատամարտը» տպագրում էր նաև Ադանա, Թարսուս, Մերսին, Դյորթոյլ քաղաքներում ՀՅԴ բժշկական և փաստաբանական մասնախմբերի զեկուցագրերը:⁸⁴ Դրանք ահագանգում էին կատարված ոճիրների, եղեռնից փրկվածների անմխիթար կացության մասին: Թերթը քննադատում էր Ադանայի զինվորական ատյանի աշխատանքը. «Անոնք ևս, ինչպես եղած է մինչև միշտ, կը քննեն գործերն ու անձերն ո՛չ թե արդարութեան, այլ՝ քաղա-

⁸² Նույն տեղում, 1909, թիվ 63, 71, 75, 81, 83, 86, 93, 98, 151 և այլն:

⁸³ Նույն տեղում, 1909, թիվ 4, 8, 16, 27, 45 և այլն:

⁸⁴ Նույն տեղում, 1909, թիվ 9, 10, 38, 83:

քական պարագաներու տեսանկյունից: Ծանր ու ցավալի է այս իրողութիւնը»:⁸⁵ «Ազատամարտի» թղթակիցը Կիլիկիայից ուղարկված լուրում տեղեկացնում է քննիչ մարմնի ապօրինի ձեռնարկներից մեկի մասին: Ջինվորական ատյանի հարցաքննիչ մարմինը Չոգակ գյուղի ջարդից ազատված մի հայ տղամարդու ստիպել էր ծանուցագիր տալ, թե իրենց գյուղում ոչինչ չէր պատահել: Թերթը հարցնում էր. «35 ընտանիք է բաղկացած հայ գիւղ մը այսօր մոխրակոյտ դարձած է, և բան մը չէ՞ եղած»:⁸⁶ Ջինվորական ատյանի գործելակերպից դժգոհելու պատճառն այն էր, որ Ադանա էին ուղարկվել օսմանյան խորհրդարանի և կառավարության հանձնաժողովները: «Ազատամարտը» հայտնում էր, որ խորհրդարանական հանձնաժողովի նախագահ Հակոբ Պապիկյանը «կարգ մը պատճառներով, որոնց մէջ նաև՝ առողջական, թողուցած է Ատանան և ճամբայ ընկած» դեպի Կ.Պոլիս:⁸⁷ Մեկ-երկու օրից «Ազատամարտը» թարգմանաբար արտատպում է «Իթթիհատի» թղթակցի հարցազրույցը Հ. Պապիկյանի հետ: Հայ պատգամավորը նրան ասում է, որ հանձնաժողովն այլևս անելիք չուներ. «Ըստ իմ քննուելիք բան չմնաց»: Լրագրողի հարցին, թե կոտորածի կազմակերպիչն ո՞վ է, նա պատասխանում է. «Բռնապետութեան կուսակիցները: Թեև կառավարութիւնը մասնակցութիւն չունի, սակայն ինք պատճառ տուած է: Ամէն պարագայի մէջ տեղական կառավարութիւնը մասնակցութիւն ունի»: Թվարկում է նաև կոնկրետ անուններ՝ նշելով. «Քրիստոնեայ ցեղերը պատճառ տուած չեն»:⁸⁸ Նույն օրերին տարածվում է Ադանայի կոտորածի հետաքննության զինվորական ատյանի կազմած տեղեկագիրը: «Ազատամարտն» այն որակում էր որպես զրպարտություն հայերի դեմ. «Մեղաւորը հայերն են: Այսպէս կ'ըսէ զինուորական ատեանը: Բայց այդպէս չեն ըսեր փաստերը»:⁸⁹ Թերթը թիվ 25-ի «Անարդար վճիռներ» խմբագրականում կառավարությունից պահանջում էր պաշտոնական զեկուցագրով հերքել զինվորական ատյանի տեղեկագիրը և սկսել դատական գործընթաց՝ մեղավորներին պատժելու նպատակով, քանի որ

⁸⁵ Նույն տեղում, 1909, թիվ 8:

⁸⁶ Նույն տեղում, 1909, թիվ 42:

⁸⁷ Նույն տեղում, թիվ 11:

⁸⁸ Նույն տեղում, 1909, թիվ 13, 48:

⁸⁹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 22:

արդեն կային քննիչ հանձնաժողովների կատարած քննությունների արդյունքների ամփոփումները:⁹⁰ Եվ հենց այստեղ է, որ երիտթուրքերն, ասես, քաղաքական խաղի մեջ են ներքաշել Ղաշնակցությանը: Իթթի-հատն առերես հրապարակավ հատուկ շրջաբերականով հայտարարում էր, որ հայերն անմեղ էին, և Ադանայի կոտորածի մեղքն ընկնում էր հակասահմանադրական տարրերի ու տեղի կառավարող մարմինների վրա:⁹¹ Արդեն 1909թ. օգոստոսի 24-ին «Ազատամարտը» տպագրում է ՀՅԴ-Իթթիհատ համագործակցության շրջաբերականի հայերեն բնագիրը:⁹² «Ազատամարտը» նույն համարում հրատարակում է ՀՅԴ Կ. Պոլսի պատասխանատու մարմնի շրջաբերականը, որում նշվում էր պոլսահայ թերթերի («Բյուզանդիոն», «Հայրենիք», «Ժամանակ», «Արևելք», «Միածան») քննադատական վերաբերմունքը ՀՅԴ-Իթթի-հատ համագործակցության նկատմամբ: 1909թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին թերթը շարունակ բանավիճել է պոլսահայ պարբերականների հետ՝ հերքելով նրանց տպագրած և իր համոզմամբ սխալ տեղեկությունները նշված համագործակցության մասին:⁹³ «Ազատամարտը» չի վերածվել միջկուսակցական փոխհարաբերությունների ճշգրտման ասպարեզի: Թերթը, սակայն, ջանացել է պարզաբանել Ադանայի կոտորածի և դրա մեղավորներին պատժելու հարցում ՀՅԴ բռնած դիրքը համագործակցությունից հետո: Հողվածներից մեկում Հ.Մամիկոնյանը բացատրել է, որ շատ օգտակար կլիներ, եթե երկու կողմերն իրենց խոստումները հարգեին: ՀՅԴ-ն «այս միութիւնն ազգի անունով չէ կնքած: Ան Ատանայի կոտորածներուն դեմ ամենէն աւելի բողոքած է», - գրում էր հողվածագիրը:⁹⁴ Չնայած համագործակցության պայմանագրին՝ ՀՅԴ-ն և մասնավորապես՝ «Ազատամարտն» ընդգծել են, որ հարկ եղած դեպքում պիտի քննադատեն Իթթիհատին: 1909թ. հոկտեմբերի 6-ին «Ազատամարտը» տպագրվել է ՀՅԴ 5-րդ Ընդհանուր ժողովի շրջաբերականը Կիլիկիայի դեպքերի վերաբերյալ: Դրանով մեկ անգամ ևս Ադանայի կոտորածի պատասխանատվությունը

⁹⁰ Նույն տեղում, 1909, թիվ 18, 25:

⁹¹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 29, 42:

⁹² Նույն տեղում, 1909, թիվ 63:

⁹³ Նույն տեղում, 1909, թիվ 63, 71, 75, 81-83, 86, 93, 142:

⁹⁴ Նույն տեղում, 1909, թիվ 81:

դրվում էր տեղական կառավարող պաշտոնյաների վրա: ՀՅԴ-ն պահանջում էր պատժել նրանց և կոտորածի ու թալանի ղեկավարներին, նաև՝ հատուցել հայերին հասցված վնասները: «Մենք դժգոհ ենք վարչապետին քաղաքականութենէն և ամբողջ Դահլիճին դիրքէն՝ Ատանայի խնդրին մէջ», - այսպես է եզրափակել թերթն իր քննարկումները:⁹⁵ Ադանայի դեպքերից հետո ընթերցողների համար, բնականաբար, այլևս սովորական էին հայկական գավառներից ստացվող սարսափի ողբերգությունների մասին պատմող տեղեկատվությունները, որոնցում խմբագրությունը մշտապես մեղադրել է կառավարող մարմիններին թողտվության և խտրականության համար:⁹⁶ Առանձնացվել էին «խապրիկներ երկրեն», «Բռնապետական արարք» հատուկ խորագրերը: Բերենք մեկ օրինակ: «Ոճիրը Սասունի սահմաններուն մեջ» հոդվածում նկարագրվում էր հայ դիակների վրա դիրք, համբավ ձեռք բերած քուրդ Կենձոյի ձեռնարկը: Ցեղակիցների հետ նա զավթել էր Նորգեղը, քշել տեղաբնակներին, ապա՝ սպանել սասունցի Գամմոյին՝ գրավելով նրա տունուտեղը: Կենձոյի դեմ բողոքել են, սակայն՝ ապարդյուն: «Ազատամարտի» եզրակացությունն ակնառու էր. սխալ էր մեղավոր ճանաչել բարբարոս խուժանին, քանզի կարծես կառավարությունն էր քաջալերել «զայն իր անտարբերութեամբ»: Ահա թե ինչու՝ չէին պատժվում «Կենձոյի եւ իր զաւակներու պէս արիւնարբու աւագակները» ու ի կատար չէին ածվում արևմտահայերի հույսերը Սահմանադրության վերաբերյալ, «որուն շնորհիւ թշուառ հայը կը յուսար» ունենալ գոնե կյանքի ապահովություն ու տիրանալ «ասկէ առաջ» անարդարորեն «իրմէ խլուած» հողերին:⁹⁷

Բավականին ուշագրավ է «Ազատամարտի» մոտեցման կերպը. որքան մեծացել են հայակործան բռնաճնշումները, այնքան թերթը, ի հակակշիռ դրանց, հոգածության կենտրոնում է պահել արևմտահայերի ներքին փոխհարաբերությունները և հրատարակել է առաջարկներ՝ ազգային կառույցները գործուն ու բարվոք տեսնելու մղումով: Դրանով խմբագրությունն, ասես, ցույց է տվել պետական վարիչներին, թե արևմտահայերն ամենևին չէին սարսափում տեսածներից և ապրում

⁹⁵ Նույն տեղում, 1909, թիվ 153:

⁹⁶ Նույն տեղում, 1909, թիվ 26:

⁹⁷ Նույն տեղում, 1909, թիվ 2, 58:

էին առօրյա բուռն ազգային-հասարակական կյանքով: «Ազատամարտը» խորհուրդ է տվել հրաժարվել ներքին երկպառակություններից, միայն անձնական փառքի և օգուտի մասին խորհելուց: Թերթին հուզել է ազգի միասնությունը սասանող նաև այն փաստը, որ «Պոլիսը կը մոռնայ գավառը»: Մայրաքաղաքում կենտրոնացած հայոց սերուցքը զգալիորեն կտրվել էր բնիկ հայրենիքից՝ Գավառից կամ Արևմտահայաստանից, տարվել անհատական մանր-մունր, ինչ-որ տեղ համազգային հնչեղությունը կորցրած գործերով:⁹⁸ Թերթը համախմբման է հրավիրել արևմտահայերին:⁹⁹ «Ազատամարտը» չի դրել արևմտահայերի անկախանալու խնդիրը: Ընդհակառակը, հիմք ընդունելով սկզբնական հայեցակետն՝ (ըստ որի՝ Թուրքիայում ժլարձակվում են Սահմանադրության սածիլները, և այն «վերջ ի վերջո պիտի ոտք դնի արդարութեան և ճշմարտութեան շաւիղի վրայ»), ասում էր, թե տաճկահայն արդեն ունենր պետականություն՝ օսմանյան վերանվանված կայսրությունը:¹⁰⁰ Տաճկահայն այդ պետական ամբողջության «հավասարակից» տերն էր մյուսների հետ և լիովին իրավագոր ու պարտավոր էր աշխատելու նրա բարեշրջման համար:¹⁰¹ «Ազատամարտի» այս դիրքորոշումը բացատրվում է հետևյալ պատճառներով: Առաջին՝ օրաթերթը, որպես ՀՅԴ-ի օրգան-պաշտոնաթերթ, ոչ թե չի երագել և չի ցանկացել Արևմտյան Հայաստանի անկախությունը (այդ առումով բավական է վերհիշել ՀՅԴ-ի սկզբնավորման տարիների ծրագրային դրույթները, օրինակ՝ ապստամբության միջոցով ազատագրել Թուրքաց Հայաստանը), այլ ելնելով օրվա հրամայականից, քաղաքական իրավիճակից, ուժերի զուգադրումից՝ որպես նվազագույն պահանջ է առաջադրել Հայաստանի ներքին ինքնավարությունը օսմանյան պետության կազմում: «Ազատամարտը» բռնապետական Թուրքիայում առայժմ դժվարալույծ կամ գրեթե անլուծելի է համարել հայության նվիրական տենչի իրականացումը, հետևաբար հանուն անկախանալու մղվող պայքարով չի կամեցել առավել մեծացնել թուրքերի հայաջինջ միտումները: Եվ քանի որ 1908թ. երիտթուրքերը թեկուզ արտաքուստ կայսրությունը հռչակել

⁹⁸ Նույն տեղում, 1909, թիվ 104:

⁹⁹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 126:

¹⁰⁰ Նույն տեղում, 1909, թիվ 33:

¹⁰¹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 81:

էին սահմանադրական և ենթակա ժողովուրդների հետ վաել են բարի, դրացիական հարաբերություններ՝ ի լուր աշխարհի տարփողելով, թե իրենք հարգում էին միջազգային (այդ թվում՝ Բեռլինի համաժողովի) դաշնագրերն ու պատրաստ են բարենորոգումներ անցկացնել բոլոր գավառներում, ապա հասկանալի է, որ «Ազատամարտը» թուրքական արյունոտ երկրում ուզում էր ապահովել արևմտահայերի գեթ ներքին կյանքի, կենսապայմանների կարգավորման հնարավորությունները: Ահա թե ի՛նչ ենք կարդում «Թուրքական տագնապը» հոդվածում. «Ան...կը պահանջեր ապագայի համար ոչ թէ անիրականանալի անկախութիւն մը, և կամ, ինչպէս որ հիմարօրէն կ'ըսեին՝ հայկական թագավորութեան յարութիւնը, այլ վարչական ինքնուրոյնութիւն, ճիշտը ինչպէս որ կանխատեսած էր Միտհաթեան Սահմանադրութեան մէջ»:¹⁰² Նույն ժամանակաշրջանում ՀՅԴ վարած քաղաքականության մասին Մ.Վարանդյանը գրել է. «ՀՅԴ ռահվիրանները իրենց հրապարակախոսութեան մեջ ոչ միայն չէին արտասաներ անկախութիւն բառը, այլ չէին ընդունել անկախութիւնը որպէս պահանջ... ՀՅԴ-ն պարզեր էր կռուի դրոշը յանուն Տաճկահայաստանի քաղաքական ու տնտեսական ազատութեան... Մերինները գուցէ և բնաւ յոյս չունէին, թէ Թուրքաց Հայաստանի աշխարհագրական և տեղագրական... այն օրերու պայմաններուն մէջ երբևիցէ կարենայ ստեղծուիլ անկախ Հայաստան մը»:¹⁰³ ՀՅԴ առաջին քաղաքագետները լավ են ըմբռնել, թե որքան գրգռիչ ու վանող էր լինելու «հայ յեղափոխականներու ընթացքը յաչս իսլամ ազգաբնակչութեան», եթե նրանք անկախություն պահանջեին այն վիլայեթներում, որոնցում մեծամասնություն էին կազմում մուսուլմանները: «Լավ կ'ըմբռնէին մեր հին ընկերները, թէ որքան յանդուգն ու ցնորական պիտի երևեր անկախ Հայաստանի պահանջը նման զարհուրելի պայմաններու մէջ»:¹⁰⁴

1912թ. նոյեմբերին «Ազատամարտի» խմբագրականներից մեկում Հայկական հարցը բնութագրվում էր որպես Արևելյան Անատոլիայի վերափոխման ու բարենորոգման խնդիր, որի մասին նույնիսկ խոսելը

¹⁰² Նույն տեղում, 1909, թիվ 9:

¹⁰³ Մ.Վարանդյան, նշվ.աշխ., էջ 104-105:

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

համարվում էր պետությանն ուղղված թշնամություն:¹⁰⁵ Այդ ժամանակահատվածից սկսած՝ «Ազատամարտը» մշտապես անդրադարձել է Հայկական հարցին և այդ անունով բաժին է բացել, որտեղ նաև տվյալ խնդրին առնչվող հոդվածների, հրապարակումների պատճառով պարբերաբար կամ դատի է տրվել, կամ փակվել իշխանությունների հրամանով, կամ փոխել է սեփական անվանումը: 1912թ. դեկտեմբերի կեսերից ամեն համարում անդրադարձ է կատարվել Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարության հայկական 4 նահանգների բարենորոգումների համար կազմած նախագծին: Այն գնահատվել է՝ մակերեսային: Նշվում էր, որ իրենք պաշտպանում էին հայկական նահանգների բարեկարգման անհրաժեշտությունը՝ դրա տակ հասկանալով լուրջ, արմատական ձեռնարկ, որը պիտի բարգավաճման առաջնորդեր տեղի բնակչությանը: Սակայն «Ազատամարտը» վստահ չէր, որ Թուրքիայում կիրականանար հայկական բարենորոգումների որևէ նախագիծ կամ ծրագիր՝ հիմնվելով վերջինիս անցյալի ու ներկայի պետական գործունեության վրա:¹⁰⁶ «Ազատամարտը» համագործակցությունն իթթիհատականների հետ համարել է չարյաց փոքրագույնը,։ 1910թ. «Իթթիհատի և Ղաշնակցության համաձայնության շուրջ» հոդվածաշարում Ռ.Դարբինյանը քննարկել է այդ համաձայնության կնքման ու գործակցության պայմանները:¹⁰⁷ Նրա կարծիքով դա կարևոր քաղաքական քայլ էր՝ արևմտահայերի ֆիզիկական գոյությունն ապահովելու համար: Հոդվածագիրը շեշտում էր, որ ՀՅԴ-ն շատ լավ է գիտակցել, թե որքա՛ն քիչ էին իր շփման կետերը իթթիհատականների հետ, և թե որքա՛ն մեծ էր այդ կուսակցությունների ընկերային-քաղաքական հորիզոնների տարբերությունը: Այնուհանդերձ այդ համաձայնությունը պիտի ծավալվեր ու կենսագործվեր երկու էական կետի շուրջ.

- ներդաշնակ գործակցություն սահմանադրական վարչակարգի պահպանման և ամրապնդման համար,
- նահանգային ու գավառային ինքնավարությունների իրականացման համար:¹⁰⁸

¹⁰⁵ «Ազատամարտ», 1912, թիվ 1062:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, 1912, թիվ 1085:

¹⁰⁷ Նույն տեղում, 1910, թիվ 383, 386, 388:

¹⁰⁸ Նույն տեղում:

Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական հանելուկային և անորոշ խարխափուններում գնահատելի է «Ազատամարտի» քաղաքական ձկունությունը, որով նա դիմել է զանազան հնարանքների՝ ի շահ հայ ժողովրդի ազատագրության և ֆիզիկական ու հոգևոր եղեռնի գործընթացի չեզոքացման:

**ԱՐԵՎԱՏՏԱԿԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ
«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ**

«Ազատամարտն» անդրադարձել է արևմտահայերի ներքին կյանքի հիմնախնդիրներին, Ազգային խորհրդի, թաղապետարանների, Պատրիարքարանի, օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների գործունեությանը: Ընդ որում, վերլուծություններն արվել են անկողմնակալ: Սա եղել է օրաթերթի գործելակերպի անկյունաքարը: Իր հիմնադրման տարեդարձին նվիրված խմբագրականում «Ազատամարտը» հայտնում էր, թե մեկ տարվա ընթացքում երկար շարք կազմող հարցերը քննարկել է անկեղծությամբ, հետևողականորեն, սկզբունքայնությամբ: «Պաշտպանեցինք ոչ թե մարդկանց, այլ՝ սկզբունքները, այն էլ՝ իրենց կիրառութեան մէջ», - ասվում էր հոդվածում:¹⁰⁹ Թերթը պաշտպանել է հայ ժողովրդի շահերը, քննադատորեն վեր է հանել ներազգային հիմնահարցերը՝ դրանցից ձերբազատվելու նպատակով: Ասենք՝ «Մեր ազգային վարչական մեքենան» հոդվածում Հ.Շահրիկյանը գրում էր, որ վարչական մեքենայի կենտրոնական ու գավառական մարմինների անդամները սովորաբար ընտրվում էին պատահականությամբ: Նրանց մեջ չէին լինում որոշակի ծրագրեր ունեցող խմբակցությունների ներկայացուցիչներ, որոնք իրենց գործունեության ընթացքում պիտի աշխատեին իրականացնել այս կամ այն ծրագիրը: Հոդվածագիրը պարսավում էր նրանց աշխատակերպը՝ նշելով, որ նրանց մեծ մասն իր առօրյա բան ու գործը գերադասում էր նիստերին ներկա գտնվելուց: Քվորումի բացակայության պատճառով շաբաթական 2-3 նիստ գումարելու փոխարեն, կայանում էր երկշաբաթյա մեկ նիստ, որը սպառվում էր գրանցման, քննարկվելիք հարցերի ընթերցման, վիճա-

¹⁰⁹ Նույն տեղում, 1910, թիվ 304:

բանությունների վրա: Նիստը փակվում էր՝ սեղանի վրա թողնելով բազմաթիվ թղթեր, խնդիրներ, որոնք ամիսներ շարունակ սպասում էին իրենց լուծմանը: Հողվածի հեղինակը կարծում էր, որ անհրաժեշտ էր ճիշտ ընթացք տալ ազգային վարչական մեքենային: Թեև դժվար, բայց անհնարին չէր գտնել նման միջոցներ:¹¹⁰ Կյանքում հակառակն էր կատարվում: Օրաթերթը տարիներ շարունակ դատապարտել է Ազգային ժողովի արածները, նրա գործունեությունը գնահատել՝ ամուլ: Եվ դա այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ 1911թ. վերջերից սկսած՝ ուժեղացել էր հայահալած քաղաքականությունը և կարիք էր զգացվում ազգային ուժերը համախմբելու և միասնականորեն պայքարելու: Թերթը հարց էր տալիս ընթերցողներին. «Ասացէք, խնդրեմ, մենք իրաւունք ունե՞նք կառավարութիւնից դժգոհելու՞ մեր խնդիրների հանդէպ անտարբերութեան համար, երբ ազգային ներկայացուցիչները ցոյց չեն տալիս անհրաժեշտ շահագրգռութիւն»:¹¹¹ Նույնիսկ երբ 1912թ. «Ազգային գործունեության մեկ տարվա հաշվեկշիռը» խմբագրականում վերլուծվում էին Ազգային ժողովի աշխատանքները՝ մայիսին նոր տարեշրջանի բացման առիթով, նշվում էր, որ իրենք համոզված էին, թե Ազգային ժողովի անկենդանությունը պիտի շարունակվեին մեկ տարի ևս:¹¹² Այնուհանդերձ, «Ազատամարտը» մշտապես ողջունել է դրական տեղաշարժերն այս ոլորտում: Օրինակ՝ անդրադարձ կա 1912թ. օգոստոս-սեպտեմբերյան հայկական ջարդերը կանխելու մտահոգությամբ գումարված Ազգային ժողովի բացառիկ նիստին, դրան հաջորդած իրադարձություններին, Պատրիարքի ու Ազգային ժողովի վարչության հրաժարականներին:¹¹³ Օրաթերթը դրական է գնահատել 1912թ. հունվարի 21-ին Ազգային ժողովի մեծամասնության ընդունած որոշումը, որով ազգային կյանքում այլևս մեծ դեր էր հատկացվում կուսակցություններին:¹¹⁴ Խոսքն ի մասնավորի վերաբերում էր «Բաց ու գոցի» խնդրին, որին այդ տարիներին պարբերաբար անդրադարձել է թերթը: Կռվախնձորը քաղաքական թեմաներով բանախո-

¹¹⁰ Նույն տեղում, 1909, թիվ 4:

¹¹¹ Նույն տեղում, 1911, թիվ 683, 684, 689:

¹¹² Նույն տեղում, 1912, թիվ 888:

¹¹³ Նույն տեղում, 1912, թիվ 981, 983, 1002:

¹¹⁴ Նույն տեղում, 1912, թիվ 786:

սությունների համար եկեղեցիներից օգտվելու իրավունքն էր: Ռ.Դարբինյանը «Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյանները և «Բաց ու գոցի» խնդիրը» հոդվածում պարզաբանում է, որ նման վեճ երբեք չի եղել Պերմանիայում, Ֆրանսիայում, որովհետև տեղի սահմանադրական կարգերը ժողովրդի քաղաքացիական դաստիարակության համար թույլ են տալիս հատկացնել շինություններ: Մեզանում չկային այդպիսիք: Ռ.Դարբինյանն իր մտորումներն ամփոփում է այն պնդմամբ, թե ամենքին հայտնի է, որ «բաց ու գոցի» հարցը ո՛չ եկեղեցական, ո՛չ էլ կրոնական հանգամանք ունի, այլ պարզապես քաղաքական խնդիր է:¹¹⁵ Օրաթերթը գտնում էր, որ յուրաքանչյուր հաստատություն և կուսակցություն ներազգային կյանքում իր դերն ունի: Եվ եթե նրանք նույնիսկ օսմանյան կայսրության վարած քաղաքականության նկատմամբ հանդես են բերում գաղափարական հակառակություններ, այնուամենայնիվ հանուն հանազգային ընդհանուր կարիքների պիտի աջակցեն իրար»:¹¹⁶

«Ազատամարտն» ընթերցողների ուշադրությունը մշտապես բևեռում է առաջնահերթ հիմնահարցի վրա: Դա բնօրրանի հայաթափմանը նպաստող գաղթի ալիքն էր: Թերթը թվարկում է գաղթականության դրդապատճառները, դրանից ծնվող անցանկալի հետևանքները և հորդորում ժողովրդին՝ «մնալ իր հողին վրայ», քանզի «գաղթը սպաննիչ» էր:¹¹⁷ Ինչքան էլ անտանելի տնտեսական, քաղաքական հանգամանքները հարկադրեին, հայը չպիտի լքեր հայրենիքը, որովհետև առանց հայի չկար Հայաստան: Նա պիտի մնար և մտածված գործելակերպով, ինքնուրույնաբար կառավարեր ինքն իրեն:¹¹⁸ Այսպես էր կարծում օրաթերթը:

«Ազատամարտի» համոզմամբ գաղթի դրդապատճառների հիմքում ընկած էր հողային հարցը: Չենք կարող մատնացույց անել որևիցե համար, որում «Ազատամարտը» գոնե մեկ հոդված կամ լուր տպագրած չլինի այս խնդրին առնչվող: Այս հարցն այնքան էական ու կարևոր է համարվել, որ հենց իրատարակման առաջին տարում 118-143-րդ թվերում սովորածավալ հոդվածաշար է տպագրվել «Պետական վե-

¹¹⁵ Նույն տեղում, 1910, թիվ 378:

¹¹⁶ Նույն տեղում, 1912, թիվ 786:

¹¹⁷ Նույն տեղում, 1909, թիվ 6:

¹¹⁸ Նույն տեղում, 1909, թիվ 13:

րանորոգությունն ու հողային հարցը» խորագրով: Հեղինակը՝ Ատոմը գրում էր, որ Թուրքիայի վերածննդի ու Սահմանադրության ամրապնդումը կարող էր կայանալ ավատականության ջնջմամբ և հողային հարցի լուծմամբ: Նշվում էր, որ բռնության և հալածանքի հետևանքով հայկական շատ ու շատ գավառներ դատարկվել էին և հողերն անցել էին քուրդ ու թուրք ազգաբնակչությանը: Թվարկվում էին այդպիսի գավառներից Վանի վիլայեթում Նորտուզը, Աղբակը, Գավառը, Բիթլիսի վիլայեթում՝ Սղերդը, Խիզանը, Մոտկանը, Խոյթը, Մանազկերտը, Էրզրումի վիլայեթում՝ Խնուսը, Ալաշկերտը և այլն: Ասվում էր, որ հողային գրավումները լայն չափեր էին ստացել հատկապես համիդյան վարչակարգի օրոք: Ներկայացվում էին դրանց կատարման միջոցներն ու կերպերը: Թվարկենք մի քանիսը.

անհատական բռնություններ

քուրդ աղան կամ բեկը հաճախ կառավարական պաշտոնյաների աջակցությամբ, թույլտվությամբ բռնի ուժով արևմտահայերին քշել էին իրենց սեփական հողերից ու տիրացել դրանց, իսկ ունեզրկված հայ ընտանիքը կամ համայնքը դիմել էր գաղթականության,

կառավարական բռնություններ

առանց փոխարժեքը վճարելու՝ կառավարությունը բռնությամբ գրավել էր արևմտահայերի ընդարձակ հողաբաժինները և դրանք սովել դրսից Թուրքիա եկող մահմեդական մուհաձիրներին, ու արդյունքում նախկին հողատեր կամ հայ գյուղացին դարձել էր գաղթական կամ հողազուրկ վարձու մշակ,

պաշտպանության անհրաժեշտությունը

այլազգի հարստահարիչներից որոշ չափով պաշտպանվելու համար արևմտահայ գյուղացին ուրիշ այլազգու պաշտպանությանն էր ապավինել՝ նրան տալով իր հողերի լավագույն մասը՝ միաժամանակ դառնալով պաշտպանի հպատակն ու հարկատուն,

կեղծիքը

քուրդ բեկերն ու աղաները կարողացել էին փաստաթղթերի կեղծմամբ իրենց անունով դարձնել այն հողերը, որոնց տերերը բացակայել ու գաղթել էին երկար տարիներով,

ահռելի չափերի հասնող պարտատուկոսները, որոնց դիմաց հայ գյուղացին սովորաբար վերջնահաշվում տվել էր իր հողակտորը:

Այս և այլ պատճառներով կատարված հողագրավումների հետևանքը հողային հարցի ծագումն էր, որն, ըստ հողվածագրի, անհնար էր լուծել գործադրության մեջ գտնվող հողային օրենքով:

«Ազատամարտը» ներկայացնում էր կառավարության ձեռնարկումները՝ խնդիրը լուծելու ուղղությամբ, բայց հասկացնում էր, որ դրանք այդ մեկ-երկու քայլերը, պարզապես աչքակապություն էին: Բերենք օրինակ: «Հողային հարցի շուրջ» խմբագրականում նշվում էր, որ կառավարությունը մի կողմից ընդունում էր հողավեճը հարթող որոշումներ, մյուս կողմից աչքը փակում, չտեսնելու էր տալիս դրանց կեղծումները:¹¹⁹ Խոսքը վերաբերում էր Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներին, որտեղ օրըստօրե խորանում էր ծագած հողային վեճը: Նախորդ վարչակարգի թույլտվությամբ բռնությամբ հայերից զավթել էին ընդարձակ հողատարածություններ և այժմ փորձում էին օրինականացնել այդ հափշտակումները: Ներքին գործերի նախարարությունը հրահանգել էր, որ Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում ամենափոքր փաստաթղթեր՝ «թափու-սէնէտի» ունեցողները նկատվեին իրավատեր, իսկ մնացած դեպքերում հարցը պիտի լուծվեր դատարաններում: Իրականում հողահափշտակիչները համագործակցելով տեղի պաշտոնյաների հետ՝ կաշառքով, սպառնալիքով ու բռնությամբ ձեռք էին բերում հին կամ նոր «թափու-սէնէտի» և դառնում վիճահարույց հողատարածքի օրինական տերերը: Նման գործարքների հետևանքով Մուշի ու Բուլանուղի շրջաններում լցվել էին 30 հազարից ավելի հայ գաղթականներ: Նրանք այս կամ այն գյուղի նախկին բնակիչներն էին, որ համիդյան ջարդերից ապաստանել էին արտերկրում: Այդ ընթացքում քրդերը և թուրքերը խլել էին նրանց հողերը, տուն ու տեղը և հայթայթելով կալվածագրեր՝ վերածվել էին այդ գյուղերի տեր ու տնօրենների: Նույն վիճակում էին Սասունի Կելիկեննան և Կելիեկուզան գյուղերը: Նան վիճակում գտնվող ազգակիցներին ձգտում էր օգտակար լինել թերթը՝ ներկայացնելով ստեղծված թնջուկը, դրա պատճառները և դրությունը շտկելու համար մշակված առաջարկները:¹²⁰

¹¹⁹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 128:

¹²⁰ Նույն տեղում:

Թվարկված էական հիմնախնդիրներին զուգահեռ «Ազատամարտը» բարձրացնում է հայեցի դաստիարակության ու կրթության ազգապահպան հարցերը՝ հատկապես հայկական դպրոցների բարեկարգումը համարելով արևմտահայերի ազգային գործունեության առաջնակազ նպատակը:¹²¹ Օրաթերթի դիրքորոշումը հասկանալ են օգնում համարյա բոլոր համարներում (առանձնապես 1911-1912թթ.) տպագրված հոդվածներն ու նյութերը, նաև՝ ՀՅԴ-ի ծրագրային դրույթները, որոնք յուրաքանչյուր ժողովից և համագումարից հետո հրապարակվում և լուսաբանվում էին «Ազատամարտի» էջերում: Մեջբերենք 1912թ. ՀՅԴ ծրագրից այս հարցադրումներին նվիրված հատվածները.

1. ապահովել օսմանահպատակ ազգերի կրթական-մշակութային գործի ազատությունը և ինքնավարությունը, ինչպես նաև բոլոր ազգերի դպրոցների իրավահավասարությունը, պարտադիր, ընդհանուր, ձրի տարրական կրթությունը, դասավանդումը՝ մայրենի լեզվով, ոչթուրքական դպրոցներում պետական թուրքերեն լեզվի ուսուցումն սկսել 4-րդ դասարանից, իսկ թուրքական դպրոցներում տեղական լեզուների ուսուցումն իրականացնել կրկին 4-րդ դասարանից,

2. տեղերում (գավառներում) պաշտոնյաները թուրքերենից բացի պիտի իմանան նաև տեղական բնակչության լեզուն,

3. պետական լեզվի հետ տեղական լեզուների գործածում դատարանների, վարչական հիմնարկությունների, պաշտոնական հայտարարությունների և ազդերի մեջ,

4. մշակութային-դպրոցական նպատակներին հատկացված պետական բյուջեն բաժանել օսմանյան ազգությունների միջև՝ նրանց ներկայացրած թվի համաձայն,

5. խափանել միայն հողագործությունից գանձվող կրթական տուրքը կամ այն տրամադրել բոլոր ազգությունների ինքնավար մարմիններին՝ գործածելու ի նպաստ գյուղական դպրոցների,

6. իրավունք տալ ազգային կրթական վարչություններին՝ պետական տուրքերի վրա ավելացնելով՝ գանձել ազգային կրթության բաժին,

¹²¹ Նույն տեղում, 1912, թիվ 937:

7. կրթական գործի վրա հսկող պետական կենտրոնական մարմինը կազմել ազգային-կրթական մարմինների ներկայացուցիչներից, իսկ դպրոցների վրա հսկող պաշտոնյաներին նշանակել նույն ազգությանը պատկանող և մայրենի լեզվին քաջատեղյակ անձանցից:¹²²

Գործելակերպի նման մոտեցումներ է որդեգրում ՀՅԴ-ի Արևմտյան բյուրոյի պաշտոնաթերթը: Օրաթերթը հրապարակումներով պատկերացում տալով Թուրքիայում կատարվող իրադարձությունների, իրականացվող պետական կրթական քաղաքականության մասին, կրթության հարցի բացթողումների համար մեղադրում է Ազգային ժողովին, այդ բնագավառում գործելու կոչված ազգային կառույցներին և նրանց աշխատակիցներին:¹²³ Կառավարությունը ոչ միայն չէր աջակցում հայկական դպրոցների բարեկարգման գործընթացին, այլև ամեն կերպ խանգարում էր դրանց նորմալ աշխատանքներին: Օրինակ՝ 1912թ. դեկտեմբերի 23-ի համարում տեղեկացվում էր, որ համաձայն Բ. դեան նոր հրահանգի՝ վերացվում էին հայկական դպրոցների պետական վճարները:¹²⁴ 1911թ. թիվ 481-ի խմբագրականում նույնպես մտահոգություն էր հայտնվում ազգային վարժարանների նկատմամբ պետական վերաբերմունքի առնչությամբ: Գավառներից բողոքում էին, որ կրթական տեսուչները վարժարաններին հատկացված պետության կրթական վճարները վերջիններին (վարժարանների հոգաբարձուներին, առաջնորդարաններին) տալու փոխարեն պահանջում էին անձամբ վճարել ուսուցիչներին և գրաքննության էին ենթարկում հայ վարժարանների դասագրքերը: «Ազատամարտն» այս երևույթը որակում էր որպես մեր վարժարանների ներքին ինքնավարության խախտման հակապետական ուղի: Կամ «Գահավեժ քաղաքականություն» հոդվածից պարզվում էր, որ ըստ օսմանյան խորհրդարանի որոշման՝ ազգային վարժարանները գրկվում էին ներքին ինքնավարությունից: Դրանց վկայականները արժեզրկվում էին, և դրանք պարտավորվում էին կառավարության վավերացմանը ենթարկել իրենց ծրագրերը, կառավարական նախնական քննության անցկացնել ուսուցիչներին, որտեղ ստացած վկայականներով կվավերացվեր նրանց պաշտոնավարութ-

¹²² Նույն տեղում, 1912, թիվ 822:

¹²³ Նույն տեղում, 1910, թիվ 362, 367, 368, 1911, թիվ 481, 482, 1913, թիվ 1103:

¹²⁴ Նույն տեղում, 1912, թիվ 1094:

յունը: «Սա պետական անքաւելի հանցանք է, որն արթնացնելու է միջ-ցեղային թշնամութիւն», -գրում էր «Ազատամարտը»:¹²⁵ Օրաթերթը պահանջում էր, որ վերջ տրվեր պետական այն քաղաքականութեանը, որը դժվարացնում կամ անհնար էր դարձնում պետական վարժարաններում (հատկապես մասնագիտական ուղղվածություն ունեցողներում) ոչ-խլամենների մուտքը և ընդունելությունը:¹²⁶

Հույս դնել, թե պետական համապատասխան մարմինները կբարեկարգեն ազգային դպրոցները, ինքնախաբերություն էր. այս կարծիքն էր ձևավորում ընթերցողների շրջանում «Ազատամարտը»: Օրաթերթը գտնում էր, որ կրթական բարեփոխման համար պիտի շահագրգռված լինեին եթե ոչ պետական մարմինները, ապա՝ արևմտահայերը, մասնավորապես ծնողները՝ հարկադրելով թաղական խորհուրդներին շարժվել, գործ անել. «Մենք՝ հայերս, ի՞նչ արեցինք ազգային վարժարանների ու կրթութեան վերածնութեանն ի նպաստ: Բան մը չըրինք»:¹²⁷ 1911թ. թիվ 661-ի խմբագրականում գրված է. «Դժգոհ ենք մեր դպրոցներէն: Երկու կարծիք չկայ այս խնդրում: Դարմա՞նը. ահա թէ ինչ կփնտրուի»: Դրությունը բարվոքելու նպատակով «Ազատամարտը» փորձում էր ճշտել հիմնահարցերի առաջացման պատճառները: Պատճառներից առաջինը հայկական դպրոցների բյուջեի անձուկ կացությունն էր: Թերթի կարծիքով՝ դրանից դուրս գալու համար անհրաժեշտ էր կարգավորել վանական կալվածքների մատակարարությունն ու դրանց հասույթը հատկացնել կրթական գործին: Անհրաժեշտ էր նաև դպրոցների բյուջեն միացնել շրջան առ շրջան՝ մեկ տեսչության մեջ և ըստ այդմ բաշխել նախնական, երկրորդական ու միջնակարգ-բարձրագույն վարժարանների միջև: «Ազատամարտը», դատապարտելով այս հարցում անտարբեր կեցվածք ընդունած Ազգային ժողովին, վանական կենտրոնական խորհրդին, առաջնորդարաններին, առաջարկում էր վանքերի մատակարարությունը ենթարկել համայնական հսկողության՝ այն գործածելով հոգուտ համայնքի պահանջների, ի մասնավորի՝ կրթական գործի: Ընդ որում, այն լուծելու համար օրա-

¹²⁵ Նույն տեղում, 1911, թիվ 482:

¹²⁶ Նույն տեղում, 1910, թիվ 362:

¹²⁷ Նույն տեղում, 1912, թիվ 937:

թերթն Ազգային ժողովին հուշում էր մոտեցման մի քանի ճանապարհ.

1. ընտրել Եվրոպայում կրթություն ստացած մանկավարժների հանձնախումբ՝ ուսումնասիրելու Կ.Պոլսի և գավառների դպրոցների ընդհանուր վիճակը՝ արվածի հիման վրա մշակելով բարեփոխումների ծրագիր,

2. ընտրել 2-րդ հանձնախումբ, որը կուսումնասիրեր կրթական գործի նոր նյութական աղբյուրները՝ հատկապես նկատի ունենալով վանապատկան ու եկեղեցապատկան եկամուտները,

3. կրթական բյուջեն բաշխել ազգային բոլոր վարժարաններին՝ ընդհանուր և համաչափ կարգով:¹²⁸

Թվարկելով իր կարծիքով հիմնարար վերոնշյալ առաջարկություններն՝ «Ազատամարտն» անդրադառնում է այլ տեսակետների և: Այդ առումով հատկանշական են 1909թ. թիվ 6-ում Գասպար Իփեքյանի «Կրթական գործը գավառներուն մեջ» վերլուծությունը, 1910թ. թիվ 355-359-ում տպագրված «Դպրոցական հարցեր» և 1912թ. թիվ 1073-ից հրատարակված «Թրքահայ կրթական գործին կազմակերպությունը» հոդվածաշարերը, ինչպես նաև՝ 1913 թ. հոկտեմբերի 24-ին Սամսոնի թեմի ազգային վարժարանի տեսուչ Արա Մամիկոնյանի հոդվածը տեղի ուսուցչական համագումարի մասին և այլն: Իսկ «Կրթական հարցը քաղաքական տեսակետից» հոդվածում խնդիրը քննարկվում էր այդ տեսանկյանք և ըմբռնվում էր իբրև մի հարց, որը լուծվում էր ոչ-իսլամների, օրինակ՝ հայերի իրավունքների ոտնահարմամբ ու ճնշմամբ: Այնինչ, ըստ օրաթերթի, վերանորոգման ճանապարհը մտած Թուրքիան պիտի առաջադիմեր ոչ թե իր կազմում ապրող տարբեր ազգերին մեկ միտք ու մեկ լեզու պարտադրելով, այլ՝ ապահովելով վերջիններիս բնականոն զարգացումը:¹²⁹

¹²⁸ Նույն տեղում, 1910, թիվ 368:

¹²⁹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 5:

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՎԵԼՎԱԾԸ

«Ազատամարտ» օրաթերթը հրատարակության տարիներին (1909-1915թթ.) գրեթե բոլոր համարներում լուսաբանել է հայկական և համաշխարհային մշակութային անցուդարձը: Թերթի էջերում իրենց ստեղծագործություններով հանդես են եկել ոչ միայն արևմտահայ ու արևելահայ, այլև օտարազգի գրողներն ու արվեստագետները: Օրաթերթի գրական-մշակութային ուղղվածությամբ նյութերն ու քաղաքականությունն առանձին և ամբողջական գիտական լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունեն, ինչը մեր այս աշխատության շրջանակներից դուրս է: Միայն փաստենք մի շարք էական առանձնահատկություններ «Ազատամարտի» գրական-մշակութային մոտեցումների վերաբերյալ:

- Օրաթերթը հատկապես գրական-մշակութային ոլորտի անդրադարձներով է զերծ մնացել նեղ-կուսակցական թերթերին բնորոշ հատկանիշներից: Մշակութային ուղղվածությամբ նյութերով, վերլուծական հոդվածներով և ուսումնասիրություններով հարուստ են «Ազատամարտի» տարեմուտյան կամ Կաղանդի առիթով հրատարակված բացառիկ համարները, որոնք լույս են տեսել 4-ի փոխարեն 8 էջով: Հ.Սիրունին գրել է, որ «Ազատամարտը» ցանկանում էր դառնալ գրական օջախ. «Ան համախմբեց մեր գրականութեան լաւագոյն դէմքերը, նոյնիսկ անոնք, որ Ղաշնակցութեան բարեկամներ չէին...Միայն ականաւորները չէին, որ մեր երիտասարդութիւնը կը ճանչնար. կովկասեան շա՛տ - շա՛տ երկրորդական գրողներ իսկ ծանօթ էին ամէնուն»:¹³⁰
- «Ազատամարտը» փորձել է կամրջել պատմական հանգամանքների բերումով հայ ժողովրդի միմյանցից զատված հատվածների գրականության և արվեստի աշխարհի ներկայացուցիչներին: Օրաթերթում տպագրվել են Ռաֆֆու, Ավ.Ահարոնյանի, Ալ.Շիրվանզադեի, Հովհ.Թումանյանի, Ավ.Իսահակյանի, Հ.Օշականի, Կ.Զարյանի, Սիամանթոյի,

¹³⁰ «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1924, թիվ 11, էջ 104-115:

Դ.Վարուժանի, Գ.Զոհրապի, Ռ.Զարդարյանի, Զ.Եսայանի, Հ.Նազարյանցի և այլոց գրական չափածո և արձակ երկերը:

- «Ազատամարտը» քաղաքական գործունին համարժեք է համարել արվեստի և մշակույթի դաստիարակիչ դերը ժողովրդի կյանքում: Այդ հանգամանքով է պատճառաբանվում մշակութային ոլորտի լուսաբանման՝ օրաթերթի որդեգրած ուղեգիծը: «Ազատամարտը» մշտապես ուշադրության կենտրոնում է պահել արվեստի բնագավառի հիմնախնդիրները, կատարվող տեղաշարժերը, գրական ու մշակութային այլ կարգի քննարկումները, բանավեճերը և ասուլիսները: Այս տեսակետից «Ազատամարտը» կարելի է համարել ժամանակի արևմտահայ մշակութային կյանքի յուրատեսակ հանրագիտարան: Ընդ որում, «Ազատամարտն» ապահովել է բազմակարծություն բանավիճային հարցերում և չի արտահայտել կողմնակալ տեսակետներ: Կարելի է հիշատակել 1913թ. արևմտահայ իրականության մեջ ծավալված բուռն քննարկումները հայ գրականության զարգացման ուղիների և գրական ոճերի ընտրության առումով: Կազմակերպված գրական ասուլիսներն իրենց անդրադարձն են գտել 1913թ. «Ազատամարտի» վերլուծական հոդվածների, լուրերի և գրախոսականների բաժիններում:
- «Ազատամարտի» կարծիքով քննադատները մեծ դեր ունեին արվեստի ու գրականության զարգացման գործում:

«Ազատամարտն» այնքան է կարևորել գրականության և արվեստի վերափոխիչ ու կրթադաստիարակչական գործառույթները, որ 1910թ. հուլիսի 10-ից սկսել է հրատարակել **«Ազատամարտ» գրական, գիտական և գեղարվեստական շաբաթաթերթ-հավելվածը**: Այն լույս է տեսել մինչև 1913թ. սկզբները: 1911-1912թթ. հավելվածը տպագրվել է «Բազին» և «Բամբիռ» անուններով: Լույս է տեսել «Ազատամարտի» գրական հավելվածի 73 համար: Հավելվածի խմբագրման գործը փոխսփոխ վարել են **Ռ.Զարդարյանը, Ռ.Ղարքինյանը և Շ.Միսաքյանը**: 1911թ. դեկտեմբերի 13-ի խմբագրականում նշվում էր, որ հավելվածի հրատարակությունից հետո անցել

էր շուրջ մեկ տարի, և այդ ընթացքում ամսագիրը կարողացել էր ստեղծել հաստիքային և արտահաստիքային աշխատակիցների և ընթերցողների լայն ցանց: Ամսագիրը «Եւրոպայի գլխաւոր մտաւորական կեդրոններուն մէջ ունէր իր մասնաւոր թղթակիցները»:¹³¹ Խմբագրակազմը հույս էր հայտնում, թէ ամսագիրը «գրական պաշտամունքի և փառաբանութեան ճշմարիտ և կենդանի տաճարը պիտի ըլլայ մեր մտքի ուխտեալներուն»:¹³²

1910թ. հուլիսի 10-ին «Ազատամարտի» գրական հավելվածի առաջին խմբագրականում Ռ.Զարդարյանը գրում էր, թէ հասել էր գրական հերկի ժամանակը. «Այս Յաւելուածը ուրիշ բան չէ՝ եթէ ոչ նախաքայլ մը դէպի գրական նոր աշխատանքը, որուն համար իրենց գործակցութիւնը պիտի բերեն արեւմտեան և արեւելեան Հայերու յայտնի գրողներէն մեծ մաս մը, ինչպէս նաև նորահաս սերունդի բոլոր լաւագոյն ներկայացուցիչները: Ձեռնարկը...նպատակ ունի միեւնոյն ատեն արծագանքը բերել հայ կեանքին մէջ օտար իմացական շարժումներուն, ծանօթացնելով ինչ որ Արուեստն ու Գիտութիւնը կ'աւելցնեն համաշխարհային քաղաքակրթութեան և ընկերական յառաջդիմութեան ի նպաստ: Իսկ Արուեստն ու Գիտութիւնը կոչուած են դառնալու ապագայի միակ բարձրագոյն Կրօնքը»:¹³³ Գրական հավելվածի խմբագրակազմը լիովին ի կատար է ածել իր առջև դրած նպատակները: Հրատարակութեան մոտ երկուս ու կես տարիների ընթացքում ամսագրում տպագրվել են, օրինակ՝ Ավ.Իսահակյանի «Հայրենի օջախ», «Բողոքիսան», «Բուդդհան», «Շաքրո Վալիշվիլին», «Հավիտենական սեր» և այլ ստեղծագործությունները, Վրթ.Փափազյանի գրական գրույցները, Գ.Բարսեղյանի թարգմանությամբ՝ ֆրանսերեն լեզվով Կ.Զարյանի գրույցները, Լ.Շանթի «Կինը» վիպակը, Սիամանթոյի, Դ.Վարուժանի, Ե.Տեմիրճիբաշյանի, Հ.Նազարյանցի, Լ.Էսաճանյանի և այլոց բանաստեղծությունները, Զ.Եսայանի էսսեները, Հ.Օշականի նովելները և այլն:

¹³¹ «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ (ամսագիր), 1911, թիվ 1, էջ 1:

¹³² Նույն տեղում:

¹³³ Նույն տեղում, 1910, թիվ 1, էջ 1:

Օտարազգի գրողներից ամսագրի «Օտար էջեր» բաժնում գետեղված են Լ.Տոլստոյի արձակ երկերից, իտալացի բանաստեղծներ Զան Պիետրո Լուչինիի, Պաոլո Փուձիի և Էնրիկո Կարտիլեի, բելգիացի բանաստեղծ Ֆրանսուա Լեոնայի, ֆրանսիացի բանաստեղծ Պիեռ Քիյառի և ուրիշների բանաստեղծությունները: «Ազատամարտ» գրական ամսագրի «էջեր թուրք նոր գրականութենեն» խորագրի ներքո տպագրված են թուրք ժամանակակից գրողների ստեղծագործություններից: Ամսագրի խմբագրությունն, օրինակ՝ թուրք նոր գրականության «երէց դէմքերէն մէկն» է համարել Ուշագի Զատե Խալիտ Զիա բեյին՝ թարգմանաբար հրատարակելով նրա «Մեզարտան Սեւլեր» գրքից «Չայներ գերեզմանեն» պատմվածքը:¹³⁴

«Ազատամարտի» գրական հավելվածի «Միտք և արվեստ» բաժնում նորահրատարակ գրքերի ու ստեղծագործությունների մասին վերլուծական հոդվածներով հանդես են եկել թե՛ ամսագրի աշխատակիցները, թե՛ հայ և օտարազգի գրողներն ու գրաքննադատները: Նրանցից շատերն անսագրի էջերում իրենց տեսակետներն ու մոտեցումներն են արտահայտել արվեստի ու գիտության տարբեր բնագավառների և ճյուղերի, այդ թվում՝ գրականության դերի և տարաբնույթ խնդիրների մասին: Ռուսական և եվրոպական գրական ամսագրերից ու թերթերից «Ազատամարտի» գրական հավելվածում թարգմանաբար տպագրել են նշված ոլորտների վերաբերյալ վերլուծականներ: Դրանք առավել հաճախ ամփոփվում էին նաև «Մտավորական շարժում» բաժնում և ամսագրի խմբագրությանն ուղարկված նամակների մեջ: Բնորոշ են «Բագինում» 1912թ. հունվարի 12-ին Ս.Պետերբուրգի «Ռեչ» թերթից թարգմանաբար արտատպված Ն.Դուբրովսկու գրած «Ճապոնական բանաստեղծությունը» հոդվածը և Փարիզից ստացված Հ.Ա.-ի «Ռոդենական թանգարան» թղթակցությունը¹³⁵, Լ.Տոլստոյի գեղարվեստական անտիպ երկերի 2-րդ հատորի հրատարակության առիթով

¹³⁴ Նույն տեղում, 1910, թիվ 7, էջ 11:

¹³⁵ «Բագին» ամսագիր, 1912, թիվ 4, էջ 12-15:

ամսագրի անդրադարձը¹³⁶, Փարիզից Հր.Ալյանաքի ուղարկած «Ռոդենը և իր գործը» վերլուծական հոդվածաշարը¹³⁷, նորվեգացի բանաստեղծ Պյեռ Պիեռոնսոնի կյանքին ու գրական գործունեությանը նվիրված Ինգա Նալբանդյանի հոդվածաշարը¹³⁸, «Լեի գրականությունը» անստորագիր հոդվածը (1910, թիվ 6, էջ 12-14)¹³⁹ և այլն: «Մտավորական շարժում» բաժնում թարգմանաբար արտատպված նյութերից հիշատակենք „Comedia” հանդեսում տպագրված հարցազրույցը, որում ներկայացված էին Ա.Ֆրանսի հետ զրույցի մանրամասները ժամանակի ֆրանսիական թատրոնի և ֆրանսիացի թատերգուների մասին:¹⁴⁰ Հիշատակենք ևս մի հոդված՝ «Արդի թատրոնը և իր դերը» վերնագրով թարգմանված անդրադարձը բելգիական „La Societe Nouvelle” հանդեսից:¹⁴¹ Այստեղ անփոփոխված էին ամսագրի կողմից հանրահայտ մտավորականների շրջանում անցկացված հարցման արդյունքները: Այդ հարցմանը մասնակցել էր նաև Կ.Զարյանը: Նրա կարծիքով թատրոնը «մեծապես ետ մնացած է բաղդատմամբ արուեստի միւս բոլոր ձիւղերուն սրընթաց և յաղթական զնացքին: Ժամանակակից թատրոնը չի համապատասխանէր այն էական նպատակներուն զորս պարտի հետապնդել: Արուեստի տեսակէտով թատրոնը յետամնաց է և պահպանողական»:¹⁴² Կ.Զարյանն առաջարկել է թատերական գործի բարելավման ճանապարհը. «Այն օրը որ թատրոնը դրամի լուծէն ազտուած հաստատութիւն մը դառնայ, այդ օրը իր յազթանակի օրը պիտի կազմէ և իր ընկերային դերը կատարեալ և արդիւնաւոր պիտի ըլլայ»:¹⁴³ Տեղին է մեջբերել արևմտահայ թատրոնի առաջընթացի մասին «Ազատամարտ» գրական ամսագրի մոտեցումը: «Մեր թատրոնը» խմբագրականում թատրոնը համարվում էր ժողովրդի գեղարվեստական դաստիարակության կարևոր միջոց, իսկ

¹³⁶ «Ազատամարտ» ամսագիր, 1911, թիվ 1, էջ 24:

¹³⁷ «Բագին» ամսագիր, 1912, թիվ 6, էջ 13-15, 1912, թիվ 7, էջ 13-15:

¹³⁸ «Ազատամարտ» ամսագիր, 1910, թիվ 2-թիվ 5:

¹³⁹ Նույն տեղում, 1910, թիվ 6, էջ 12-14:

¹⁴⁰ «Ազատամարտ» ամսագիր, 1910, թիվ 3, էջ 7-9:

¹⁴¹ Նույն տեղում, 1910, թիվ 5, էջ 15-16:

¹⁴² Նույն տեղում:

¹⁴³ Նույն տեղում:

թատրոնի զարգացման նոր շրջանի սկիզբ կարող էր լինել արևմտահայ իրականության մեջ թատերական ընկերության հիմնումը:¹⁴⁴

«Ազատամարտ» գրական ամսագրի «Միտք և արվեստ» ու «Արձագանքներ» բաժիններում տպագրել են արտերկրի գրական-մշակութային, գիտության տարբեր ոլորտներին առնչվող ու խմբագրակազմի կարծիքով հետաքրքիր և ուսանելի լուրեր: Այդ լրահոսն, օրինակ՝ ընթերցողներին տեղեկացնում էր ֆրանսիացի բանաստեղծ, հայ դատի պաշտպան Պյեռ Քիյառի մահվան գույժը:¹⁴⁵ Կամ ամսագիրը հայտնում էր, որ 1911թ. հունվարի 14-ին Փարիզում տեղի էր ունենալու Պոլ Վերլենի մահվան տարելիցին նվիրված միջոցառում:¹⁴⁶

Ուշագրավ են «Ազատամարտ» ամսագրում ծավալված քննարկումները արևմտահայ գրականության ընթացիկ վիճակի, գրական խմորումների և ուղղությունների, գրականության զարգացման ուղիների վերաբերյալ: Առանձնացնենք Արսեն Նաբաթյանի «Կյանք և գրականություն» հոդվածը: Հեղինակն արձանագրում էր արևմտահայ գրական շրջանակներում նկատվող «կարգ մը ցաւալի կողմերի»:¹⁴⁷ Նրան մտահոգում էր ընթերցողների ցածր ճաշակը, ինչի պատճառով բանաստեղծ կամ գրող համարվելու համար բավական էր «քանի մը ոտանաւոր թիւել կամ յօդուածներ գրել կամ քանի մը վիպակներ կազմել»:¹⁴⁸ Առողջ գեղարվեստական ու հասարակական քննադատության բացակայությունը հանգեցրել էր նրան, որ Շեքսպիրների, Գյոթեների, Հայնեների կողքին հաճախ փառաբանվում էին գաճաճները՝ ստեղծելով ազգային «պատկառելի գրականութեան մը պատրանք»:¹⁴⁹ Շատերն էին համակված գրելացավով, քանի որ գրելը ոչ միայն փառքի ճանապարհ էր,

¹⁴⁴ Նույն տեղում, 1910, թիվ 6, էջ 1:

¹⁴⁵ «Բագին» ամսագիր, 1912, թիվ 6, էջ 16:

¹⁴⁶ «Ազատամարտ» ամսագիր, 1911, թիվ 3, էջ 16:

¹⁴⁷ Նույն տեղում, 1910, թիվ 7, էջ 15-16:

¹⁴⁸ Նույն տեղում:

¹⁴⁹ Նույն տեղում:

այլև՝ դրամ, պաշտոն ու տաքուկ տեղեր ձեռք բերելու միջոց:¹⁵⁰ Հայ գրական անդաստանում արմատավորված այս բացասական երևույթներից ձերբազատվելու համար Ռ.Ջարդարյանը «Նորահաս բանաստեղծներ» վերլուծականում առաջարկում էր, որ «քերթողութեան Տաճարին նախագաւիթը» հսկող պահապանը հարցներ ներս մտնել ցանկացողներին. «Ի՞նչ կը բերես հասարակաց բուրաստանին՝ որ ըլլայ քուկդ, բոլորովին տարբեր ուրիշներէն, իր մասնաւոր յատկանիշովն ու առանձին նկարագրովը»:¹⁵¹ Իսկ Շ.Միսաքյանն արևմտահայ գրականության առաջընթացի համար, «որ ի լինելութեան էր», հրամայական պահաջ էր համարում անմիջական առաջադեմ հարևանների գրական մարզանքների հետազոտումը՝ առանց դրանց կրկնօրինակման փորձերի:¹⁵² Ռ.Ջարդարյանը գտնում էր, որ անհրաժեշտ էր զարգացնել ազգային գրականությունը: Այն պիտի «ընդգրկէր հայ ժողովուրդին բոլոր դասակարգերը ու մանաւանդ անոր մեծագոյն զանգուածը, գիւղացին, աշխատաւորը, բուն ազգը՝ իր ալեկոծումներով և իր մտերմիկ յոյզերով, իր յոյսերով ու յուսավրիպումներով, իր երկիւղած համակերպութեամբ և զարհուրելի ճակտագրապաշտութեամբ»,- գրում էր նա և նշում, թե հայ գրականության վերածննդի համար անհրաժեշտ էր ուսումնասիրել այդ անկոխ գետինը՝ հայ գյուղը:¹⁵³

**«ՈՒՍԱՆՈՂ» ԵՎ «ԵՐԿՈՒՆՔ» ԱՍՍԱԹԵՐԹԵՐԻ
ՀԵՏԱՔՐՔՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀՐՋԱՆԱԿՆԵՐԸ**

«Ուսանողը» և «Երկունքը» եղել են ՀՅԴ մասնաճյուղերը հանդիսացող Եվրոպայի ու Կ.Պոլսի ուսանողական միությունների ամսաթերթերը: «Ուսանող» և «Երկունք» ամսագրերի աշխատակազմերի մասին սկզբնաղբյուրների բացակայության կամ գրեթե բացակայության պատճառով կարելի է միայն պնդել, որ դրանք ունեցել են խմբագրական մարմին և աշխատակիցների փոքրաթիվ շրջանակ (հիմնականում երի-

¹⁵⁰ Նույն տեղում:

¹⁵¹ Նույն տեղում, 1910, թիվ 2, էջ 1:

¹⁵² Նույն տեղում, 1910, թիվ 12, էջ 1-2:

¹⁵³ Նույն տեղում:

տասարդ մտավորականներ և ուսանողներ):¹⁵⁴ Նրանք նույնիսկ խուսափել են հրատարակվող նյութերի մեծ մասի վերջում կամ սկզբում գրել իրենց անուն, ազգանունը և մեծամասնությամբ (չնչին բացառություներով) հանդես են եկել կամ կեղծանվամբ, կամ անուն-ազգանվան սկզբնատառերով: Ի դեպ, դրանց իսկությունը պարզելը դժվարանում է արդեն նշված պատճառով:

«Ուսանող» ամսագրի առաջին համարը տպագրության է նախապատրաստվել Բեռլինում Եվրոպայի ՀՅԴ ուսանողական միության Գերագույն մարմնի երեք անդամների նախաձեռնությամբ, որոնք միաժամանակ եղել են ամսագրի խմբագրական մարմնի ներկայացուցիչները: Նրանց ջանքերով է, որ 1909թ. փետրվարին և ապրիլին Փարիզում հաջորդաբար լույս են տեսել «Ուսանողի» 1-ին և 2-րդ համարները: Տպագրվել է ընդամենը 660 օրինակ: Դրանք ուղարկվել են Կ.Պոլիս (200 օրինակ), Տրապիզոն (10 օրինակ), Ջմյուռնիա (50 օրինակ), Կարին (20 օրինակ), Վան (20 օրինակ), Թավրիզ (20 օրինակ), Սալմաստ (10 օրինակ), Թեհրան (15 օրինակ), Ցյուրիխ և Ժնև (80 օրինակ), Բեռլին (100 օրինակ), Լոզան (20 օրինակ), Բուլղարիա (30 օրինակ), Բոստոն (35 օրինակ), Կովկաս (50 օրինակ):¹⁵⁵ 1909թ. ապրիլի 10-15-ին Գերմանիայում տեղի է ունեցել Եվրոպայի ՀՅԴ ուսանողական միության 2-րդ համագումարը: Այնտեղ քննարկվել են նաև «Ուսանողի» հրատարակությանն առնչվող խնդիրներ: Որոշվել է, որ ամսագրի խմբագրական մարմինը պետք է ունենա 3 կամ 5 անդամ և 2 փոխարինող անդամ: Նրանք պիտի ընտրվեին Եվրոպայի ՀՅԴ ուսանողական միության համագումարի մասնակիցների կողմից ու պատասխանատու լինեին նրանց առաջ: Խմբագրական մարմինը աշխատելու էր Գերմանիայում, իսկ ամսագիրը հրատարակվելու էր Ժնևում, Փարիզում, Կ. Պոլսում, Ջմյուռնիայում: Այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ հնարավոր էր իրականացնել «Ուսանողի» լույս ընծայումը: Նշված համագումարում գաղտնի քվեարկությամբ ընտրվել են ամսագրի խմբագրական մարմնի անդամները (Վ. Վ., Ս. Ն., Բ. Կ.) և նրանց փոխարինողները (Ա. Բ.,

¹⁵⁴ «Ուսանող», 1909, թիվ 1, էջ 1-3, 45-48, 1909, թիվ 3, էջ 129-132, 1911, թիվ 6, էջ 3-8, 1912, թիվ 7, էջ 280-288,

«Երկունք», 1912, թիվ 1, էջ 30-31:

¹⁵⁵ «Ուսանող», 1909, թիվ 3, էջ 199-210:

Մ. Բ.):¹⁵⁶ Տարիների ընթացքում այդ կազմը փոփոխության է ենթարկվել: «Ուսանողին» աշխատակցել են Ե. Ֆրանկյանը, Վ. Խորենին, Ա. Շիրակունին, Ս. Վաթուրը, Վանիկը, Արմենը, Տրդատը, Արման, Ֆելիքսը և այլք: Մեր ձեռքի տակ Հայաստանում կա «Ուսանողի» ութը թիվ՝ հրատարակված 1909-1914թթ. Փարիզում (թիվ 1,2,5), Ժնևում (թիվ 3,4,6,8) և Կ.Պոլսում (1912թ., թիվ 7): Այն հրատարակվել է սկզբում որպես ոչ պարբերական (թիվ 1,2), իսկ 1909թ. հետո՝ որպես պարբերական հանդես, որը պետք է տպագրվեր երկու ամիսը մեկ: Սակայն նյութական, տեխնիկական միջոցների բացակայությունն ու խմբագրական աշխատանքներին ուսանողների ցուցաբերած անպատասխանատու վերաբերմունքը խանգարել են իրականացնել մտահղացումը. «Ուսանողին» ուշ-ուշ է հրատարակել հերթական համարը: Արդեն թիվ 6-ում տեղեկացվում է, թե ամսաթերթը կհրատարակվի տարին երկու անգամ:¹⁵⁷ Թիվ 7-ում «Ուսանողն» այլևս ՀՅԴ Եվրոպայի ուսանողական միության ամսաթերթը չէ, այլ՝ նույնաբնույթ ժողովածու: Նրա խմբագրականից պարզվում է, որ «Ուսանողը» կտպագրվի միայն այն դեպքում, երբ հնարավորությունները կներեն:¹⁵⁸

«Երկունք» ամսագրի արտոնատերը և պատասխանատու տնօրենը Գալուստ Էյնաթյանն էր: Այն տպագրվել է ամիսը մեկ անգամ նախ՝ Օ. Արզումանի, ապա՝ Հ. Թիրյաքյանի տպարաններում: «Երկունք» նախնական խմորատիպ ամսագրի հրատարակմանը մասնակցել են Վանի Երանյան եւ Կենտրոնական վարժարանների շրջանավարտներ Գալուստ Էյնաթյանը, Մանվել և Բարունակ Կապուտիկյանները, Արամ Սաֆրաստյանը, Խոսրով Խանջյանը, Պարզև Պանիրյանը, Մանուկ Ասլանյանը, Տիգրան Զրբաշյանը և ուրիշներ:¹⁵⁹ Ամսագրում իրենց նյութերն են հրատարակել հիմնականում հետևյալ անձինք. Ա. Վտակյանը, Խ. Աստուրյանը, Կ. Թանտրջյանը, Գ. Մխիթարյանը, Մ. Զիլյանը, Ա. Սաֆրաստյանը, Ռիվարեցը, Ասլանը, Ասաֆը, Նելլան, Շահրիմանը, Հ. Մ.-ն, Մ. Ա.-ն, Կ. Ս.-ն, Ս.-ն, Շ.-ն, Իքսը և այլք: «Երկունք» ամսաթերթը հրապարակ էր իջել, որ հնչեցներ ՀՅԴ կողմից ականջի հետև

¹⁵⁶ Նույն տեղում, 1909, թիվ 3, էջ 213-216, թիվ 2, էջ 65-67:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, 1911, թիվ 6, էջ 3-8:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, 1911, թիվ 7, էջ 3-6, 1909, թիվ 3, էջ 213-216:

¹⁵⁹ «Հայ ժողովրդի պատմություն», Երևան, 1981, էջ 486:

զգված ընկերվարական սկզբունքները, որ օժանդակեր կուսակցության կազմակերպչական, քարոզչական աշխատանքներին, կապ պահպաներ Կ.Պոլսի և Արևմտահայաստանի դաշնակցական ուսանողների միջև՝ ձգտելով թե՛ նրանց, թե՛ կուսակցության անդամներին տանել ընկերվարական ճանապարհով:¹⁶⁰ Ըստ ամսաթերթի՝ երիտասարդ սերնդի ձայնը և պահանջներն ընկերվարական էին ու քանի որ իբրև այդպիսիք հարկ և պատշաճ ձևով չէին երևացել ՀՅԴ նախընթաց մամուլում, ուստի դրանց հնչեցման համար էր ասպարեզ եկել «Երկունքը»:¹⁶¹

«Ուսանողի» և «Երկունքի» ծննդյան գլխավոր պատճառը և գործունեության անկյունաքարը ՀՅԴ ժրագրերը ներկայացնելը, լուսաբանելը, տարածելը և Կ.Պոլսում ու Եվրոպայի քաղաքներում սովորող դաշնակցական ուսանողների համախմբմանը և համագործակցությանը նպաստելն էին: Ամսաթերթերն աջակցելու էին ուսանողության (լայն իմաստով՝ երիտասարդության) ինքնակրթությանն ու ինքնազարգացմանը և ազգի մտավոր սերունցի հարատևությանը: Ըստ «Ուսանողի» ու «Երկունքի»՝ սրանք էին ուսանողական թերթերի և ժողովածուների առջև դրված խնդիրները:¹⁶² «Ուսանողը» և «Երկունքը» միայն կուսակցական հիմնահարցերով չեն տարվել: Նրանց էջերում տեղ են գտել իմաստասիրական, գրական-գեղարվեստական, հասարակագիտական ուսումնասիրություններ, հոդվածներ: «Ուսանողին» և «Երկունքին» բնորոշ է բանավիճային բնույթը: Ամսաթերթերը գաղափարակիցներին հնարավորություն են ընձեռել, որպեսզի նրանք անաչառորեն անդրադառնան ՀՅԴ տեսական ու գործնական մարտավարությանը, որով պիտի ինչ-որ չափով ջրի երես հանեին կուսակցության մեջ գլուխ բարձրացրած տարածայնությունները, փորձեին հասկանալ ու հարթել դրանք: Շատ դեպքերում «Ուսանողը» և «Երկունքը» ծայրահեղ են իրենց կարծիքներում, շատ դեպքերում՝ անհանդուրժող ու անվերապա-

¹⁶⁰ «Երկունք», 1912, թիվ 1, էջ 30-31:

¹⁶¹ Նույն տեղում, 1912, թիվ 2, էջ 56:

¹⁶² «Ուսանող», 1912, թիվ 7, էջ 254-260, «Երկունք», 1912, թիվ 1, էջ 30-31, թիվ 4, էջ 96-99:

հորեն միակ ճշմարիտը երևալու հավակնող: «Ուսանողն» ու «Երկունքը» արտահայտվել են նաև մեկը մյուսի մասին:¹⁶³

Հավատարիմ մնալով իրենց հիմնարկեքի նպատակներին՝ «Ուսանողը» և «Երկունքն» ըստ ծավալի և հրատարակման հաճախակա-նության ընծեռած հնարավորությունների, կարող ենք ասել՝ մեր ձեռքի տակ եղած բոլոր համարներում արտացոլել, քննարկել ու պարզաբա-նել են ՀՅԴ հասարակական-քաղաքական հավատամքը: Երկու ամ-սագրերն էլ պարբերաբար, հատկապես տարեվերջին ու ՀՅԴ-ի համա-գումարների օրերին մանրամասն անդրադարձել են իրենց բռնելիք դիրքին թուրքիայի իշխող կուսակցության, կառավարության, խորհր-դարանի նկատմամբ: Բնորոշ է «Երկու տեսակետ» հոդվածն «Ուսա-նողի» համար:¹⁶⁴ Ամսագրի մեկ այլ՝ «Մեր դիրքը թուրքիայի նոր ռեժի-մի հանդեպ» հոդվածում բերված որոշակի փաստերն ապացուցում են այն ճշմարտությունը, թե խեղդվողը փրփուրներից է բռնվում:¹⁶⁵ Պարզ է, որ խոսքն արևմտահայերին էր վերաբերում: Եվ ընդհանրապես «Ուսանողի» տվյալ համարը կարդացողն արդեն ամբողջական պատ-կերացում է ունենում և՛ թուրքիայի իրականության, և՛ ՀՅԴ-ի դիրքո-րոշման մասին: Հոդվածագիրը նշում է. «Այսօր մենք տարբեր իրակա-նութեան մէջ ենք ապրում...Մեզ ասում են. «Դուք ազատ եք. խոսէ՛ք, գրէ՛ք, ճամփորդէ՛ք, ապրէ՛ք ինչպէս կուզէ՛ք»: Հարց է առաջանում. թուրքիայի Սահմանադրութիւնը, պաշտամենտի բացումը, Համիդի գա-հընկեցութիւնը, վերջ տուի՞ն կարմիր օրերին, թե՞ տեսնելով Ադանայի վերջին ջարդերն ու նրա շուրջը եղած ֆարսը՝ մենք պէտք է ասենք. «Ո՛չ, արիւնալի շրջանը չի վերջացել»:¹⁶⁶ Հայկական նահանգներում փոփոխություններ չէին կատարվել: Հողը դարձյալ խլված էր հայից, և հայերը ենթակա էին հալածանքների: Առաջվա մման գավառներում պետական ծառայության մեջ ոչ մի հայ պաշտոնյա չկար: Ի վերջո, ո՞ւմ էին պետք բարենորոգումները, երբ թուրքերը ոչնչացնում էին հայերին:

¹⁶³ «Ուսանող», 1912, թիվ 7, էջ 254-262, 268-272,

«Երկունք», 1912, թիվ 1, էջ 1-2, 1912, թիվ 2, էջ 50-53, 56, 1912, թիվ 4, էջ 96-99, 1913, թիվ 10-11, էջ 281-284:

¹⁶⁴ «Ուսանող», 1910, թիվ 4, էջ 270-273:

¹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 257-269:

¹⁶⁶ Նույն տեղում:

Ամսաթերթը չէր կասկածում, որ հայերի նկատմամբ նույն քաղաքականությունն էր իրականացվում, ինչ համիդյան վարչակարգի օրոք:¹⁶⁷ Ամսաթերթը հավատում էր նաև, որ Թուրքիայի անփոփոխ մնացած քաղաքական կյանքում լուրջ վերափոխումներ կարող էին իրագործել երկրի խորհրդարանն ու կառավարությունը, որոնք, սակայն, իշխող կուսակցության կամակատարներն էին:¹⁶⁸ Իսկ Թուրքիայի խորհրդարանն, ըստ «Ուսանողի», դժվարին կացության մեջ էր հայտնվել: Այնտեղ հավասարաչափ չէին ներկայացված պետության հասարակական-քաղաքական բոլոր հոսանքներն ու կուսակցությունները: Մեծամասնություն էին կազմում երիտթուրքերն ու նրանց կողմնակիցները: Հասկանալի է, որ որոշումներն ընդունվում էին **նրա՛նց** քաղաքական հավատամքին համապատասխան: Փաստորեն Միություն և առաջադիմություն կուսակցությունը խորհրդարանին ու կառավարությանը տանում էր իր ուզած ճանապարհով: «Ուսանողի» ցանկությունն էր՝ արդար ընտրություններով ներկայացուցչական մարմնում տեսնել օրինական ճանապարհով բոլոր ազգերից ընտրված պատգամավորների, ովքեր կպաշտպանեին և՛ ընտրողների, և՛ իրենց կուսակցությունների շահերը:¹⁶⁹

Քննարկվող հարցերում «Ուսանող» ամսաթերթի հետ համակարծիք էր «Երկունք» ամսագիրը: Այն յուրաքանչյուր համարում քննարկել ու անդրադարձել է Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքի խնդիրներին: Իսկ դա բավական դժվար էր իրականացնել թուրքական բարդ և հայերի համար անկանխատեսելի հետևանքներով հղի իրականության պայմաններում:¹⁷⁰ Օսմանյան պետության վերափոխման գործընթացում կարևորելով խորհրդարանի և կառավարության դերն՝ ամսաթերթը քննադատաբար արձանագրել է, որ դրանք տիրող կուսակցության ձեռքում վերածվել էին գործիքի: Դրանք Թուրքիայում իրարից անկախ գործող մարմիններ չէին իրենց տարանջատված իրա-

¹⁶⁷ «Ուսանող», 1909, թիվ 1, էջ 63-64, 1910, թիվ 4, էջ 225-269,

«Երկունք», 1913, թիվ 12, էջ 304-306:

¹⁶⁸ «Ուսանող», 1909, թիվ 2, էջ 68-80, թիվ 3, էջ 133-150, 1910, թիվ 4, էջ 257-269, 1911, թիվ 6, էջ 133-139:

¹⁶⁹ Նույն տեղում, 1909, թիվ 3, էջ 133-150:

¹⁷⁰ «Երկունք», 1912, թիվ 4, էջ 90-95, 1913, թիվ 1, էջ 1, թիվ 6, էջ 141-145:

վասություններով: Ըստ այն ժամանակվա իրավագետների գնահատականների՝ վտանգավոր միտում էր նկատվել հետևյալ իրողության առումով. 1909-1915թթ. օսմանյան Թուրքիայում ավելի շատ օրենքներ էին հրատարակել գործադիր և ոչ թե օրենսդիր իշխանության մարմինները, որոնց ընդունած օրենքները հետադեմ ու անսկզբունք էին եղել մեծ մասամբ:¹⁷¹ Հպատակ ազգերի կարծիքով, վտանգավոր միտում էր նաև այն, որ պետության մեխանիզմն անփոփոխ էր մնացել, և իրենք ընտրական օրենքի անկատարության պատճառով անմասն էին մնացել երկրի կառավարման գործին:¹⁷² Այնինչ, «Երկունքը» համոզված էր, որ պետության յուրաքանչյուր քաղաքացի իրավունք ու հնարավորություն ուներ սեփական ազատ կամքով մասնակցելու օրենսդիր մարմնի ձևավորմանը, հետագայում՝ նաև աշխատանքներին:

Ո՞րը պետք է լիներ հայ ժողովրդի գործելակերպի հիմնական անկյունաքարն ամսաթերթի բնութագրմամբ՝ անակնկալների և սպասումների տվյալ ժամանակաշրջանում:¹⁷³ Նախ և առաջ՝ հայ ժողովուրդը չպետք է կույր հավատ ունենար եվրոպական կամ ռուսական դիվանագիտության նկատմամբ, այլ՝ հույսը պետք է դներ իր ուժերի ու հնարավորությունների վրա՝ չհրաժարվելով, սակայն, քաղաքական պայքարի դիվանագիտական հնարավորություններից: Հայի հույսի ճանապարհին, ըստ «Երկունք» ամսաթերթի, համագործակցությունն ու համերաշխությունն էր մեր ժողովրդի տարբեր դասերի, խավերի և կուսակցությունների միջև: «Վերադառնանք երկիր», «Դեպի Գավառ»՝ այս նշանաբաններն էին պարբերաբար հնչեցվում «Երկունքի» էջերում:¹⁷⁴

Եթե ընդհանրացվի վերն ասվածը 1909-1915թթ. Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքին առնչվող հարցադրումների մասին, ապա կարող ենք փաստել, որ «Ուսանողը» և հատկապես «Երկունքը» գտնում էին, թե ազգային միասնությունն ու համերաշխությունը, մտավոր ներուժի կենտրոնացումը մայր երկրում անհրաժեշտ նախադրյալ-

¹⁷¹ Նույն տեղում, 1912, թիվ 6-7, էջ 130-134, 1914, թիվ 7, էջ 174-177:

¹⁷² Նույն տեղում, 1914, թիվ 9, էջ 217-218:

¹⁷³ Նույն տեղում, 1913, թիվ 1, էջ 1:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, 1912, թիվ 2, էջ 33-34, 1913, թիվ 1, էջ 1, 1914, թիվ 7, էջ 161-162:

ներ էին Հայկական հարցի լուծման համար, բայց՝ ոչ վերջնական: Նրանք չէին բացառում նաև այլ հանգուցալուծումներ: Օրինակ՝ «Երկունքի» «1913-1914թթ. տարեկան տեսությունում» նշվում է, թե Հայկական հարցը, որը կարծվում էր, թե մի շարք խնդիրների նման մոտեցել էր իր ելքին, դիվանագիտական իրավիճակների փոփոխությունների պատճառով ենթարկվեց անվերջ երկարաձգումների: «Այժմ մենք անորոշ վիճակում ենք, և, թվում է, որ Հայկական հարցի նպաստաւոր լուծման շանսերն այս անգամ էլ են պակասում: Նոր տարում հնարաւոր է լինեն անսպասելի անակնկալներ, ու մենք պէտք է պատրաստ լինենք ամեն կարգի իրադարձութիւնների», - կարդում ենք այդ տեսության մեջ:¹⁷⁵ Ե՛վ խմբագրության (ընդհանրացնելով՝ նկատի ունենք «Ուսանողի» ու «Ազատամարտի» խմբագրությունները և), և՛ ՀՅԴ-ի այս մտավախությունները շուտով իրագործվեցին ի դեմս Եղեռնի և հայ ժողովրդի Ցեղասպանության:

«Ուսանող» և «Երկունք» ամսագրերը հրատարակության տարիներին պարբերաբար անդրադարձել են եվրոպական և արևմտահայ մշակութային և գրական կյանքին առնչվող խնդիրներին ու նորություններին: Հայաստանում եղած այս ամսագրերի հավաքածուների նյութերի ուսումնասիրության արդյունքներից երևում է, որ այդ կարգի հրապարակումներում հիմնականում գրախոսվել են նորահրատարակ գեղարվեստական ու գիտական գրքերը և քննարկվել են գրական ասուլիսները: Ամսագրերի էջերու հանդես են եկել նաև հայ և օտարազգի գրողներն իրենց ստեղծագործություններով: «Ուսանողը» բավական ընդմիջումներով է գրախոսականներ տպագրել: Դրանց համար առանձնացված էր «Մատենախոսություն» խորագիրը: Ի տարբերություն «Ուսանողի»՝ «Երկունքը» գրեթե մշտապես ուշադրության կենտրոնում է պահել գրական խմորումներն ու մշակութային անցուդարձը: «Երկունքն» ունեցել է կայուն խորագրեր. «Գնահատումներ», «Գրականություն և մանուկ», «Գրական ասուլիսներ», «Նոթեր», «Գրքեր և գաղափարներ», «Կյանք և գրականություն», «Ստացված հրատարակություններ», «Գրախոսական»: Վերլուծական առումով հետաքրքիր է «Ուսանողում» տպագրված «Հայկական գրականությունը և հայ հեղափոխությունը»

¹⁷⁵ Նույն տեղում, 1914, թիվ 7, էջ 163-166:

նը» հողվածը:¹⁷⁶ Այստեղ հողվածագիրը փորձել է պատասխանել այն հարցերին, թե ինչո՞վ է հայ գրականությունը նպաստել մեր ազգային-ազատագրական պայքարին կամ հեղափոխությանը, և, ընդհակառակը, ի՞նչ ազդակներ է ստացել հայ գրականությունը ազատագրական շարժումից: Հեղինակը փորձել է բնութագրել և գնահատել հայ գրականության անցած ուղին: Ըստ այդմ՝ նա այն բաժանել է 2 շրջանի. մինչ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումները և դրանից հետո: Հողվածագիր Վ.Տ.-ն գրում էր, որ արևելահայ կամ կովկասահայ գրականության առաջին փուլն սկզբնավորվում է Խ.Աբովյանով՝ հայկական վերածնության առաջամարտիկով, ով իր «Վերք Հայաստանի» վեպով հայ նոր գրականության հիմքն է դրել: Խ.Աբովյանը, Ռ.Պատկանյանը, Մ.Նալբանդյանը, Գ.Արծրունին, Րաֆֆին, Ավ.Ահարոնյանը և մյուսներն իրենց երկերով նպաստում էին մատաղ սերնդին ազգային-ազատագրական ոգով դաստիարակելուն: Հեղինակի կարծիքով, Րաֆֆու ծրագրային-քաղաքական վեպերը հայ հեղափոխության կամ ազատագրական շարժումների պատմությունն են: Հայ գրականության երկրորդ փուլն սկսվում է 1890-ական թվականներին: Վ.Տ.-ն գտնում էր, որ գրականությունը պիտի լիներ իրականության արձագանքը: Այդ առումով նա արևմտահայ գրողների ստեղծագործություններից վկայակոչում է Վրթ.Փափազյանի «Պատկերներ թրքահայոց կյանքից» երկհատորյակը: Հողվածագիրը հայ ազատագրական պայքարի երգիչներ էր համարում Ավ.Ահարոնյանին, Սիամանթոյին և Դ.Վարուժանին:¹⁷⁷

«Երկունք» ամսագրում հրատարակության տարիներին բազմիցս արձարծվել են հայ գրականության զարգացմանը խոչընդոտող խնդիրները և արվել են առաջարկներ դրանց վերացման համար: Օրինակ՝ «Գնահատումներ» խորագրի ներքո Հ.Մ.-ն գրում էր, որ հայ ժողովուրդը պատմական հանգամանքների պատճառով չէր կարողացել հայ գրականության զարգացման համար ստեղծել նպաստավոր պայմաններ: Դրա հետևանքով քիչ կամ հազվագյուտ էին գրական արժեքավոր երկերը: Արևմտահայ գրողների մեծ մասի ստեղծագործությունները չէին արտացոլում հավաքական կյանքը, ուստի չէին հետաքրքրում ըն-

¹⁷⁶ «Ուսանող», 1911, թիվ 6, էջ 34-75:

¹⁷⁷ Նույն տեղում:

թերցող լայն հասարակայնությանը:¹⁷⁸ «Գրական ասուլիսների առթիվ» հոդվածում Շ.-ն նշում էր, որ արևմտահայ գրականության առաջընթացին խանգարում էին երկրի ներսում առկա պատերազմական վիճակը կամ զինված բախումները:¹⁷⁹ Գրական ամսյայության մեջ հեղինակը միակ մխիթարիչ երևույթը համարում էր 1913թ. ընթացքում տեղի ունեցած գրական ասուլիսները: Դրանք օազիսներ էին եթե ոչ իրենց այն օրերի արժեքով կամ արդյունքով, ապա՝ զոնե որպես նախաքայլ հետագա ավելի ուժեղ գրական շարժումների: Գրական ասուլիսները գնահատելու համար հոդվածագիրն ինքնին բավական էր համարում հասարակության մեջ դրանց առաջացրած մեծ հետաքրքրությունն իբրև նորություն: Գրական ասուլիսների թերությունների վերացման և դրանք առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով Շ.-ն առաջարկում էր հեղինակների ընտրության այս կամ այն չհամակարգված սկզբունքի փոխարեն կազմել մանրակրկիտ ձևով մշակված ծրագիր: Դրա հիմքում պիտի դրվեին ոչ թե առանձին գրողների ստեղծագործությունների, այլ՝ թրքահայ գրականության գլխավոր ուղղությունների և դրանց ներկայացուցիչների գրական երկերի քննարկումներն ըստ ժամանակագրական կարգի: Շ.-ն առաջարկում էր նաև բանիմաց, գործին քաջատեղյակ անձանց կողմից անցկացնել գրաքննադատական դասընթացներ, քանի որ, ինչպես ցույց էին տվել Լ.Շանթի, Գ.Զոհրապի և Դ.Վարուժանի ստեղծագործություններին նվիրված գրական ասուլիսները, արևմտահայ իրականության մեջ զգացվում էր արհեստավարժ գրաքննադատների պակաս կամ բացակայություն: Շ.-ի կարծիքով, այդ գրական ասուլիսներում հիմնականում ներկայացվում էին ոչ թե գրախոսականներ ու վերլուծական բնույթի ուսումնասիրությունները, այլ՝ տվյալ գրողի երկից ստացած տպավորություններ: Իսկ արևմտահայ գրական շրջանակը կարիք ուներ այնպիսի գրաքննադատների, ովքեր կկարողանային թե՛ զգալ և ըմբռնել արվեստագետին ու նրա ստեղծած արվեստի արժեքները, թե՛ կարողանալ դրանք ներկայացնել հասարակությանը: Շ.-ն իր հոդվածն ավարտել է «Ասուլիս» անունով սկսված գրական-վերլուծական շարժմանը տված այն գնահատականով, որ

¹⁷⁸ «Երկունք», 1912, թիվ 4, էջ 100-103:

¹⁷⁹ Նույն տեղում, 1913, թիվ 10-11, էջ 280-281:

գրական ասուլիսները գրականության զարգացման առումով քաջալերիչ են, նաև՝ հուսադրող են իրենց կրթիչ հանգամանքով:¹⁸⁰ «Երկունքի» էջերում Շ.-ի հնչեցրած տեսակետների հետ համաձայն էր X-ը: Գրական ասուլիսները ձանձրալի ու միօրինակ միջոցառումների չվերածվելու համար նա իր հերթին առաջարկում էր դրանք անցկացնել ոչ թե մի խումբ գրողների ու մտավորականների, այլ՝ ողջ ժողովրդի համար:¹⁸¹

«Երկունք» ամսագրում զետեղված գրախոսականներից կարելի է առանձնացնել «Գրքեր և գաղափարներ» բաժնում տպագրված Հ.Տևեճյանի հոդվածը Հ.Երեմյանի «Պատկերներ» բանաստեղծական ժողովածուի մասին: Գրաքննադատի կարծիքով, Հ.Երեմյանի լեզուն ճապաղ է և անտեղի պսպղուն: Նրա արձակ բանաստեղծությունները չէին գրվել ինքնաբուխ զգացմունքով, գրքում առկա գեղարվեստական պատկերներն անարժեք էին երևակայության և արտահայտչաձևերի տեսանկյունից:¹⁸² Հիշատակության արժանի է Մ.Գասպարյանի «Հայերը Նիկոմեդիայի գավառում» գիտական ուսումնասիրության մասին ***-ի գրած գրախոսականը:¹⁸³ Գրախոսը լուրջ գիտական աշխատություն է համարում հիշյալ գրքույկը: Այն աչքի էր ընկնում իր պարունակած վիճակագրական ցուցանիշներ ամփոփող տվյալներով: Գրախոսության մեջ ներկայացված էր Ատոմի կարծիքից մի հատված «Հայերը Նիկոմեդիայի գավառում» գրքույկի մասին: Ատոմն արևմտահայ իրականության մեջ հազվագյուտ գիտական ուսումնասիրությունների շարքին է դասել նշված աշխատությունը, որը ներկայացնում էր Նիկոմեդիայի շրջանի հայ համայնքի ծագումը, տեղի անգիր ժողովրդական ավանդությունները, գավառի ժամանակակից վիճակը և լուծման կարիք ունեցող խնդիրները:¹⁸⁴

Ինքնատիպ է Դ.Վարուժանի «Հեթանոս երգեր» ժողովածուի մասին «Երկունք» ամսագրում տպագրված Գ.Մխիթարյանի գրախոսությունը: Այն գրված է Վարուժանի բանաստեղծական աշխարհի նուրբ

¹⁸⁰ Նույն տեղում:

¹⁸¹ Նույն տեղում, 1913, թիվ 1, էջ 20-21:

¹⁸² Նույն տեղում, 1913, թիվ 1, էջ 15-17:

¹⁸³ Նույն տեղում, 1913, թիվ 4-5, էջ 126-128:

¹⁸⁴ Նույն տեղում:

զգացողությամբ ու գնահատմամբ: Գ.Մխիթարյանը Ռ.Վարուժանին անվանում է հաճույքի, երազի ու տառապանքի երգիչ, հաղթանակի ու պարտության մեծ բանաստեղծ, երգում է կյանքի երգը՝ մերթ ուրախ, մերթ՝ թախծոտ:¹⁸⁵ «Երկունքի» մեկ այլ հրապարակման մեջ տաղանդավոր և բեղուն ստեղծագործական ապագա ունեցող արձակագիր էր համարվում Տիգրան Զյուկյուրյանը, որի «Վանքը» վիպակը թեև բնութագրվում էր մի շարք թերություններով, բայց նաև նշվում էր, որ անժխտելի էր վեպի գրական-գեղարվեստական արժեքը:¹⁸⁶

«Երկունքը» հայ գրերի գյուտի 1500-ամյակի և հայ տպագրական գործի 400-ամյա հոբելյանների կապակցությամբ հրատարակել է բացառիկ միացյալ համար: Ամսագրի խմբագրակազմը համոզված էր, որ այդ երկու իրադարձություններն ազգային մեծ տոների շարքում գրավում էին իրենց ուրույն տեղը: Դրանք հայ մտքի և ազգային մշակույթի վերագարթոնքի տոներն էին: Հայ գրերի գյուտն ու տպագրությունը հայի մտածողությանն ու զգացումին տվել էին ձև և կերպարանք, իսկ հայի հոգուն՝ մարմին՝ դրանք դարձնելով սերունդների սեփականությունը: Հայ գրերն ու տպագրությունը հնարավոր էին դարձրել հաղորդակցվել համաշխարհային քաղաքակրթության նվաճումներին և ձեռքբերումներին՝ այդպիսով նպաստելով հայ ժողովրդի զարգացմանն ու առաջընթացին:¹⁸⁷

¹⁸⁵ Նույն տեղում, 1914, թիվ 12, էջ 278-283:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, 1914, թիվ 9, էջ 233-235:

¹⁸⁷ Նույն տեղում, 1913, թիվ 4-5, էջ 74:

ՀՅՂ Կ.ՊՈԼՍԻ
ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԸ
1918-1924ԹԹ.

«ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹԸ
(1918-1924ԹԹ.)

1918-1924թթ. Կ.Պոլսում, որպես «Ազատամարտի» իրավահաջորդ, բայց ոչ որպես ՀՅՂ պաշտոնաթերթ, հրատարակվել է **«Ճակատամարտ»** օրաթերթը գրեթե այլ խմբագրակազմով և նոր բաժիններով ու թեմաներով: Օրաթերթի խմբագիրը Հակոբ Ճուլոյանն էր: Պատասխանատու տնօրեններն էին Մանուկ Ասլանյանը և Շավարշ Միսաքյանը, իսկ արտոնատերը՝ Կրթանես Մարտիկյանը:

Հակոբ Սիրունին (Ճուլոյանը) ծնվել է 1890թ. ապրիլի 19-ին Ատաբազար գյուղաքաղաքում: Նախնական կրթությունն ստացել է Հրեշտակապետաց թաղի դպրոցում: Սովորել է Եսայան (1901- 1904թթ.) և Կենտրոնական (1905- 1909թթ.) վարժարաններում, ապա՝ Կ. Պոլսի համալսարանի իրավաբանական բաժնում (1909-1913թթ.): 1908 և 1913 թվականներին Հ. Սիրունին բանտարկվել է որպես թուրքական պետության համար քաղաքականապես անվստահելի տարր: 1914թ. նա զորակոչվել է օսմանյան բանակ, որտեղից փախել է՝ խուսափելով զինվորական ծառայությունից: Նա 1914-1918թթ. ապրել է Կ. Պոլսի տարբեր թաքստարան - բնակարաններում: 1918-1920թթ. Սիրունին ակտիվորեն մասնակցել է Կ. Պոլսում այդ տարիներին ծավալված ազգային-հասարակական կյանքին: 1922թ. Հ. Սիրունին մշտական բնակություն է հաստատել Ռումինիայում: 1944թ. նա իր քաղաքական հայացքների համար աքսորվել է Սիբիր և տասը տարի անցկացրել աքսորավայրում: 1965-1971թթ. Հ. Սիրունին ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինի հրավերով հինգ անգամ այցելել է Հայաստան: Նա վախճանվել է 1973թ. ապրիլի 7-ին Բուխարեստում:

Հ. Սիրունին գրական և զիտական ասպարեզում երևացել է 1905-1907թթ.՝ հանդես գալով որպես բանաստեղծ, արձակագիր, թատերագիր, թարգմանիչ, բանասեր, պատմաբան, արևելագետ: Նա նպաստել է հայ - ռումինական գրական ու զիտական կապերի զարգացմանը: Հ.

Սիրունին խմբագրել է տասնյակ պարբերականներ: Նա թղթակցել է ավելի քան 100 անուն հայերեն, ֆրանսերեն և ռումիներեն թերթերի և հանդեսների: Արժեքավոր են Սիրունու՝ «Պոլիս և իր դերը» բազմահատոր գիրքը, հայ ազգային ու մշակութային մի շարք գործիչներին, ինչպես նաև ռումինացի հայագետ Նիկոլա Երզրային նվիրված աշխատությունները, «Ինքնակենսագրական նոթերը», «Հուշերու գիրքը»:

1918թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի հաշտության դաշնագրի ստորագրումից հետո Հ. Սիրունու և նրա մի շարք ընկերների ջանքերով լույս է տեսնել «Ճակատամարտ» օրաթերթը: Սիրունին այդ մասին վկայել է իր հուշերում. «Առաջին հերթին մեր մտահոգութիւնն եղաւ «Ազատամարտը» վերսկսիլը՝ դաշնակից մարտանաւերուն Պոլիս մտած օրն իսկ: Իմ մօտս կանչեցի կարգ մը բարեկամներ... և հրաւիեցի զանոնք հիմնադրամ մը կազմել իսկոյն՝ որպէսզի կարենանք թերթը վերսկսիլ: «Ճակատամարտ» կոչեցինք զայն՝ ի նմանութիւն «Ազատամարտին»: Բայց, ավա~ղ, ուժեր չունէինք գոնէ կարենալ քիչ մը նմանելու համար «Ազատամարտին»: Մանաւանդ որ Շաւարշն ալ դեռ արծակուած չէր բանտէն: Բոլորովին սկսնակ ուժեր շուրջս ժողվեցի,- Գուրգէն Մխիթարեանը, Մանուկ Ասլանեանը, Արտաշէս Վանարեանը և այլք, որոնք պիտի հասունային յետոյ: Առաջին թիւը լոյս տեսաւ 1918 նոյեմբեր 20-ին: Քիչ յետոյ Շաւարշն ալ ելավ բանտէն ու միասին վարեցինք այլևս թերթը: Խմբագրականները կը գրէինք փոխն ի փոխ»:¹⁸⁸ Նորաբաց թերթն ունեցել է 3 անվանում՝ «Արդարամարտ» (1918 թ. թիվ 1-12), «Արիամարտ» (1918թ. թիվ 13-32), «Ճակատամարտ» (1918թ. թիվ 33-ից մինչև 1924թ.): Օրաթերթի անվանափոխությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ «թուրք իշխանութիւնները երկիցս փակեցին թերթը»:¹⁸⁹

Օրաթերթի աշխատակիցները Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած արևմտահայ ճանաչված և հայտնի գրողները, հրապարակախոսները և մտավորականներն էին: «Ճակատամարտի» էջերում հանդես են եկել Շավարշ Միսաքյանը, Երվանդ Օտյանը (Սրմաքեշխանյանը), Թեոդիկը (Թեոդորոս Լաբձինձյանը), Արամ Չարզը (Վտարանդին), Սարգիս

¹⁸⁸ Յ.Սիրունի, «Ինքնակենսագրական նոթեր», Երևան, 2006, էջ 204-205:

¹⁸⁹ Նույն տեղում:

Գլզճյանը (Ծերուկը), Մկրտիչ Պարսամյանը, Գևորգ Մեսրոպը, Ենովք Արմենը, Վահան Շահիրիմանը և ուրիշներ: «Ճակատամարտում» պահպանվել էին «Ազատամարտի» ավանդույթներն ու բաժինները: Վերջիններին ավելացել էին նորերը՝ «Մեր խոսքը» խորագրով ամենօրյա խմբագրականները, «Առտվան տոմսերը», «Եղեռնապատումը», «Վերապրողները», «Հայաջինջ սարսափները», «Հայկական դատը գաղութներու մեջ», «Շարժումը հայ գաղութներու մեջ», «Մեր գաղութները և անոնց կյանքը», «Կփնտրվինը», «Կյանքը Հայաստանի մեջ», «Հայաստանի խորհրդարանի նիստերը» և այլն: Ազգային-մշակութային կյանքի խաթարման պատճառով օրաթերթում մինչև 1919թ. նոյեմբեր ամիսը չկան մշակութային ուղղվածությամբ նյութեր: «Ճակատամարտի» համար առաջնահերթ էին Հայ դատի պաշտպանության, Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներին և իրագործողներին միջազգային դատարանի կողմից պատժի ենթարկելու, հայ ժողովրդի կրած մարդկային, նյութական և բարոյական կորուստների փոխհատուցման, հայ տարագիրների ներգաղթի կազմակերպման, անկախ և միացյալ Հայաստան հիմնելու նպատակները: «Ճակատամարտում» մեծ տեղ են գրավել Հայաստանի Առաջին Հանրապետության կյանքի համարյա բոլոր ոլորտների լուսաբանումները: «Հայաստանը կազմելու համար» խմբագրականում «Ճակատամարտը» պարզաբանել է իր ընտրած ուղեգիծը. «Ցնորք մը չէ այլևս Անկախ Հայաստանը: Բայց՝ զգոյշ, արբենալու ժամը չէ այս: Երբ որ մեզ հրաւիրեն Հայաստանը կազմելու, կարենանք ասել առանց շիկնելու.

-Ահա մեր բաժինը Հայաստանի համար,- պահեցինք ինչ որ մնացած էր. ահա որբեր - վաղուան ցուլքերը, ահա տարագիրները - անդրանիկ ուխտաւորները, և ահա մենք՝ բախտաւորներս, որ կուզենք մեր Հայրենիքին հիմները դնել»:¹⁹⁰

1918թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին «Ճատատամարտում» հրատարակված նյութերը նվիրված են այդ շրջանում հայությանը հուզող առավել էական խնդիրներին: Թվարկենք մի քանիսը.

¹⁹⁰ «Արիամարտ», 1918, թիվ 28:

1. Հայոց ցեղասպանությունն ապացուցող վավերագրերի, գաղտնի փաստաթղթերի, ականատեսների վկայությունների հրապարակում,
2. Թուրքիայում 1918թ. ստեղծված` Հայկական ջարդերի և տարագրության քննիչ մարմնի գործունեության ներկայացում,
3. հայոց Եղեռնի կազմակերպիչների ու պատասխանատուների փնտրտուք,
4. Հայ դատի և Եղեռնը վերապրածների իրավունքների և շահերի պաշտպանություն,
5. հայ համայնքի կամ կոտորածից հետո իրենց բնակավայրերը վերադարձող հայերի հիմնահարցերի և թուրքական կառավարության կողմից դրանց «լուծման» ուղղությամբ տարվող աշխատանքների վերլուծություն,
6. անդրադարձ Թուրքիայի քաղաքական կյանքին,
7. Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ներքին ու արտաքին քաղաքական կյանքի լուսաբանում:

Մուդրոսի զինադադարից հետո Կ.Պոլսում համեմատաբար «նպաստավոր» պայմաններ էին ստեղծվել մամուլում Եղեռնը վերապրողների խնդիրների արծարծման համար: Այդ տարիները կարծես նմանվում էին 1908թ. հուլիսյան հեղաշրջմանը հաջորդած ժամանակահատվածին: «Գինովութեան նոր շրջան բացուեր էր: Ճիշտ ինչպես որ եղեր էր 1908 յուլիսին... Հիմա ալ ազատութիւնը եկեր էր, բայց ի՛նչ սպանդէ մը յետոյ : Մեր գինովութեան մէջ, անգամ մը ևս կուրցեր էինք մենք: Մեզի այնպէս կը թուէր թէ պիտի կարենանք աղկաղկ մեր ուժերով նոր կեանք մը կառուցանել: Մէկ կողմէ մեզ կ'ոգևորէր Հայաստանը զոր դէպքերը ստեղծեր էին Արարատի շուքին տակ, և միւս կողմէ կը հաւատայինք դեռ Եվրոպայի մեղրածորան խօսքերուն, որոնք լրիւ Հայաստան մը կը խոստանային մեզ` ի վարձ մեր այնքան զոհաբերութեանց», - գրել է Հ. Սիրունին:¹⁹¹

«Արդարամարտը» 1918թ. նոյեմբերի 22-ի` «Ալ կախաղան չկա, ինչու՞ եք կեցեր» խմբագրականում անդրադարձել է Թուրքիայի քաղաքական կացությանը. «Չորս տարի շարունակ պապանձեցաւ ամէն լե-

¹⁹¹ Յ.Սիրունի, նշվ.աշխ., էջ 205:

զու: Ինչու՞: Որովհետև հալածանք ու բանտ, աքսոր ու կախաղան կար: Անցաւ տառապանքի շրջանը: Համաձայնութեան ջախջախիչ յաղթանակը բացաւ լեզուները, որոնք պապանձած էին. բոլորը սկսան խօսիլ»: ¹⁹² Օրաթերթն առաջին համարներից սկսած՝ նույնպես օգտվել է ընձեռված խոսքի ազատության իրավունքից: Այն ոչ միայն ներկայացրել է հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական պետության կողմից մշակված և իրագործված ցեղասպանությունն ապացուցող փաստեր, այլև պատասխանատվության է կանչել մեղավորներին: «Լուր տվեք մեզ անոնց մասին» խմբագրականում նշվում է, թե 4 տարի է, ինչ լուր չունեն հայ ազգի փառավոր զավակներից. «Ու՞ր տարիք զանոնք, դուք, որ ձեր ցեղին տխուր արգանդէն չկրցաք մէկ հիւլէն իսկ ստեղծել այն անմահներուն զորս երամ-երամ իրենց օձախէն և մեր սրտերէն ժողվեցիք ու դրկեցիք հեռաւոր անապատներուն ու հեռաւոր գեհեներներուն: Ու դուք, որ մեծ ճիւղներուն յաջորդեցիք ու բազմեցաք անոնց սեւ-աթռներուն վրայ, ձեզի՛ ենք: Հաշի՛ւ տուէք մեզ՝ մեր մեծ եղբայրներուն մասին»: ¹⁹³ «Մեր դատը» խորագրի ներքո օրաթերթում տպագրվել են նյութեր, որոնցում պատկերացում են տրվել արևմտահայության կրած քաղաքական, տնտեսական, նյութական, ֆիզիկական և բարոյական վնասների մասին: Օրինակ՝ «Հայուն վնասները» վերլուծական հոդվածում այդ ամենը երևում է խոսուն թվերի ձևով: ¹⁹⁴ Հոդվածում ամփոփված են հանրաձանաչ իրավաբան Հմայակ Խոսրովյանի այն դասախոսության հիմնական դրույթները, որով նա հանդես էր եկել Կ.Պոլսի իրավաբանական վարժարանի 50-ից ավել հայ շրջանավարտների առջև: Հ.Խոսրովյանը օգտվել է «Կապույտ գրքում» Ջեյմս Բրայսի կողմից ներկայացված փաստերից: Այդ փաստերը ոչ միայն «անժխտելի էին ու պաշտօնական», այլև բավական արժեքավոր էին, որովհետև հավաքվել էին Մեծ եղեռնից անմիջապես հետո, երբ մարդկանց հիշողությունները թարմ էին, իսկ «թափուած արիւնը տակաւին չորցած չէր»: Փաստերի արժեքը մեծ էր նրանով, որ դրանք հավաքվել էին տարբեր վայրերում ու տարբեր աղբյուրներից, որոնք երբեք իրար հետ կապ չէին ունեցել, բայց բոլոր վկաները նույն բանն էին ասել: Հոդվածագրի կար-

¹⁹² «Արդարամարտ», 1918, թիվ 3:

¹⁹³ Նույն տեղում, 1918, թիվ 8:

¹⁹⁴ «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 48:

ծիքով, որպեսզի Հայաստանը վերականգնվեր և վերանորոգվեր, անհրաժեշտ էր ճշտել, թե «Մեծ եղեռնին մէջ Հայութեան կրած վնասները ո՞րչափ են և ի՞նչ կերպով պէտք է դարմանել»: Այս հարցադրումների հետ անմիջականորեն կապված էին վնասների հատուցման և պատասխանատուների ճշգրտման խնդիրները: Հ.Խոսրովյանը չի ընդունել այն տեսակետը, թե միայն իթթիհատական կառավարության ներկայացուցիչները պէտք է կրեին Հայոց եղեռնի պատասխանատվությունը, իսկ թուրքական պետությունը՝ ոչ: Օգտվելով քաղաքակիրթ պետությունների օրենքներից՝ նա պնդում էր, որ «թուրք պետութիւնը իր հաւաքական մարմիններու ներկայացուցիչներուն գործած շահատակութեանց, ապօրինութեանց և վայրագութեանց պատասխանատուն է. այս բանը կ'ըսենք հիմնուելով այն վերջին օրէնքին վրայ զոր հաստատած է Փարիզի Օրէնսգիտական Կաճառը և որով պետութիւնը պատասխանատու կը նկատուի իր կառավարական ներկայացուցիչներու գործունէութեանց համար»:¹⁹⁵ Եղեռնի պատասխանատուների պատասխանատվության հարցը քննարկելուց հետո իրավաբան Հ.Խոսրովյանը բարձրացրել է մի քանի հարց. արևմտահայերն իբրև փոխհատուցում ի՞նչ և որքա՞ն պիտի պահանջեին ու ի՞նչ դատարանի միջոցով նրանք պիտի պաշտպանեին իրենց դատը: Վնասների չափը պարզելու համար հողվածագիրը հանդես է եկել թվային տվյալներով: «Հայերու կորսնցուցած կարասին, զգեստեղէնն ու զարդերը միայն, ամէնէն համեստ հաշուով 385 միլիոն ոսկիէն աւելի պիտի ըլլան: Կորսուողները առնուազն մէկ միլիոն ենթադրելով ու զանոնք առնուազն 200000 տուն հաշուելով և իւրաքանչիւր տունի համար 300 մետաղ ոսկի կարասիի արժէք դնելով, կ'ունենանք 60 միլիոն ոսկիի գումար մը, թղթադրամի հաշուով՝ 300 միլիոն: Եթէ իւրաքանչիւր մարդու ունեցած զգեստեղէնը 5 ոսկի գնահատենք, կ'ունենանք 5 միլիոն ոսկի (ներկայ հաշուով՝ 25 միլիոն): Ենթադրելով որ կորսուողներուն 600 հազարը կին ըլլան և ատոնց իւրաքանչիւրը զոնէ 20 ոսկիի զարդեղէն ունեցած ըլլայ, կ'ունենանք 12 միլիոնի գումար մը, որ ներկայ հաշուով պիտի արժէ 60 միլիոն թղթադրամ»: Այս ամենին Հ.Խոսրովյանն առաջարկել է ավելացնել հայ վաճառականների խանութների, հայ արհեստավորների

¹⁹⁵ Նույն տեղում:

արհեստանոցների, հայկական վանքերի, եկեղեցիների և հայկական կրթօջախների գույքային հարստության արժեքը, որը մոտավորապես հասնում էր 250 միլիոնի: Այս տվյալների մասին պատկերացում տալուց հետո Հ.Խոսրովյանն անդրադարձել է այն պահանջներին, որոնք հայ ժողովուրդը պիտի ներկայացնեի ոչ թե թուրքական, այլ միջազգային վստահություն ու հեղինակություն վայելող դատարանին, որի բոլոր անդամները «գործին պահանջած բարոյական և իրաւագիտական պայմանները պէտք է լրացնեին»: Այդ դատարանում հայ ժողովուրդը պիտի հանդես գար հետևյալ հիմնական պահանջներով.

- տարագրության պատրվակով ջարդված կամ հոգնությունից ու չարչարանքներից, սովից և հիվանդություններից բոլոր մահացածների կյանքի արժեքի կամ գնի հատուցում,
- բոլոր անշարժ գույքի վերահաստատում կամ հատուցում,
- բոլոր շարժական գույքի վերահաստատում կամ հատուցում,
- տարագրության և բանտարկության հետևանքով «ամսականի, առետուրի և աշխատութեան բոլոր կորսուած շահերուն հատուցումը»:¹⁹⁶

«Արդարամարտը» հաշիվ է պահանջել թուրքական կառավարությունից: Վահան Շահիրիմանի «Դժոխային ծրագիրը» վերլուծական հոդվածում այդ մասին գրված է. «1915-ի սեւ եղեռնը՝ անհատական վատութիւն մը չէ: Անիկա՝ կատարելագործեալ շարունակութիւնն է պետական հայահալած ծրագրին: Այդ ծրագրին գոյութիւնը ուրացած են միշտ թուրքերը: Բայց անիկա ծանօթ է ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհին: Օսմանեան դահլիճները՝ իբր նուիրական ժառանգութիւն մը՝ իրարու փոխանցած են այդ գաղտնի ծրագիրը, որ հայոց եղերական կործանումը կը պատրաստէր... Հայերը բնաջինջ ընելու ծրագի՛ր մը կայ, առաջու՛ց պատրաստուած: 1915-ին, այդ ծրագրին տէր կեցան դարձեալ թուրք վարիչները իրենց բոլոր շրջապատով հաւաքաբա՛ր, մինչեւ 1918, մինչեւ Մէհմէտ Թալէաթ դահլիճին խայտառա՛կ տապալումը: Եւ ուրեմն, անո՛նք, անհատաբար թէ հաւաքաբար, պատասխանատու են բոլոր հայասպան չարիքներու՛ն, զորս ի գուր պարտկել կը ջա-

¹⁹⁶ Նույն տեղում:

նան»:¹⁹⁷ Ժամանակի հրամայականով է, ասես, թուրքական «Սապահ» թերթն իր խմբագրականում ընդունել Հայոց ցեղասպանությունը: Այն թվարկել է դրա կազմակերպիչների անունները: Այդ խմբագրականը տպագրված է «Արդարամարտի» նոյեմբերի 28-ի «Մամուլը» բաժնում: Մեջբերենք հատված. «Այսօր արեւի պէս պարզ իրողութիւն մը կայ մէջտեղ որ կարելի չէ ուրանալ: Սայիտ Հալիմ և Թալէաթ փաշաներու կառավարութիւնները, իրենց անիծեալ սիրտերէն սոսկալի գաղափար մը ծնած են,- պատեարագմը պատրուակ ընելով քրիստոնեաները՝ մանաւանդ հայերը քշել մէկ նահանգէն միւսը, մինչեւ արաբական անպատները, և այդ տարագրութեան ընթացքին գազանաբար, մարդկային ըմբռնողութենէն դուրս, միջին և ներկայ դարերու մէջ նմանը չտեսնուած ձեւերով սպաննել, ո՛չ միայն այրերն ու երիտասարդները, այլ նաեւ ծովեր երեխաները, կիները, անկար ծերերը, վերջապէս հայ ազգը իր արմատէն չորցնել և քանդել»:¹⁹⁸

«Արիամարտի» 1918թ. դեկտեմբերի 13-ի՝ «Ընթացիկ կյանք» բաժնում տպագրված են վավերագիր 2 փաստաթուղթ:¹⁹⁹ Դրանք գտնվել էին Իթթիհատի կենտրոնական գրասենյակում կատարված խուզարկության ժամանակ: Այդ փաստաթղթերը կամ ծածկագիր հեռագրերը «կապացուցանէին նոյն կուսակցութեան հայկական ջարդերուն մէջ կատարած դէրը... Յայտնի է թէ ջարդերը կազմակերպելու համար Իթթիհատի կեդրոնէն մարդիկ ղրկուած և չէթաներ կազմակերպած են: Կարգ մը նահանգներու մէջ Իթթիհատի ներկայացուցիչներն ալ մասնակից են այս գործին»:²⁰⁰ Նշվում էր նաև, թե «Թալէաթ փաշա հետեւեալ հեռագիրը քաշած է Մալաթիոյ Իթթիհատի ակումբին.- «Ոչնցացուցէ՛ք այն բոլոր հայերը որոնք հող հաւաքուած են և պիտի հաւաքուին, բոլոր նիւթական եւ բարոյական պատասխանատուութիւնը իմ վրայ ըլլալու պայմանաւ»: Ինչպէս յայտնի է, հայկական ջարդերը կազմակերպելու համար, պատերազմի սկիզբէն իսկ, Տօքտ. Պէհաէտտին և Տօքտ. Նազըմ Արեւելեան Նահանգները կը պտղտէին: Տօքտ. Նազըմ՝ Պէհաէտտին Շաքիրի հետեւեալ ծածկագիր հեռագիրը ղրկած է. «Կը

¹⁹⁷ «Արդարամարտ», 1918, թիվ 3:

¹⁹⁸ Նույն տեղում, թիվ 8:

¹⁹⁹ «Արիամարտ», 1918, թիվ 19:

²⁰⁰ Նույն տեղում:

պահանջուի հայերը տարագրել և վտանգաւոր նկատուածները ոչնչացնել: Արդեօք այսպէս կ'ըլլա՞ եղբայրս»:²⁰¹ Եվս մեկ վավերագիրփաստաթուղթ է տպագրված իր թուրքերեն բնագրի հետ «Ճակատամարտուն» 1919թ. մարտի 24-ին «Վերջին լուր» բաժնում: Այդ փաստաթուղթը կամ հայաջինջ ծրագիրը մշակել էին «Թալեաթ և ընկերները, Թուրքիոյ Հայ ժողովուրդը ոչնչացնելու համար»:²⁰² Փաստաթուղթը բաղկացած էր 10 հոդվածից: Համաձայն հոդված առաջինի, հրամայվում էր «խափանել բոլոր Հայ ընկերակցութիւնները ու անոնց վարչական մարմիններուն և անոնց մէջ, ի վաղուց, Իթթիհատի կառավարութեան հակառակ աշխատողները ամբողջովին ձերբակալելով Սուսուլի, Պաղտատի պէս նահանգները դրկել և ճամբան կամ այն տեղերը փճացնել»:²⁰³

Այս վավերագիրն ունի պատմական կարևոր արժեք, ուստի ստորև այն ներկայացնում ենք այնպես, ինչպես տպագրված է «Ճակատամարտ» օրաթերթում:

«Յօդ.2.- Բոլոր Հայոց ամէն տեսակ զէնքերը հաւաքել:

Յօդ.3.- Մասնաւոր պատշաճ միջոցներով իսլամական կարծիքը պատրաստել: Վանի, Էրզրումի և Ատանայի պէս տեղեր, ուր Հայերը արդէն իսկ իրենց ընթացքովը իսլամներուն պժգանքը շահած են, կազմակերպեալ դէպքեր ստեղծել, ինչպէս Ռուսիա ըրաւ Պաքուի մէջ:

Յօդ.4.- Վանի, Էրզրումի, Մամիւրէթ-իւլ-Ազիզի և Պիթիսի պէս նահանգներու մէջ գործադրութիւնը բոլորովին ժողովուրդին թողլով, զօրքերն ու կարգապահական ուժերը արտաքուստ ջարդերը արգիլելու գործածել: Իսկ Ատանայի, Սվազի, Պրուսայի, Նիկոմիդիոյ և Իզմիրի պէս տեղերը ընդհակառակը իսլամներուն օգնել զինուորական ուժով:

Յօդ.5.- Բնաջնջումը գործադրել մասնաւորաբար 50-էն վար այրերու և դպրոցի ուսուցիչներու վրայ: Աղջիկներն ու մանուկները թողուլ՝ իսլամացնելու համար:

Յօդ.6.- Փախչելու յաջողածներուն ընտանիքը մէջտեղէն վերցնել և միջոցներ ձեռք առնել՝ երկրին հետ անոնց կապը բոլորովին խզելու համար:

²⁰¹ Նույն տեղում:

²⁰² «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 112:

²⁰³ Նույն տեղում:

Յօդ.7.-Հայ կառավարական պաշտօնեաները, պատճառաբանելով թէ լրտեսութիւն ըրած են, վտարել բոլոր պաշտօնատուներէն:

Յօդ.8.-Բանակին մէջ գտնուողներուն պատշաճ ձեւով զինուորական իշխանութեանց կողմէ բնաջնջել:

Յօդ.9.-Գործողութիւնը ամէն կողմ միաժամանակ սկսիլ և այսպէս ինքնապաշտպանութեան ժամանակ չթողուլ:

Յօդ.10.- Այս հրահանգին գաղտնի և միայն մէկ երկու հոգիի միջեւ մնալուն վերջին ծայր հոգ տանիլ»:²⁰⁴

Վավերագիր-փաստաթղթերին զուգահեռ՝ «Ճակատամարտ» օրաթերթը տպագրել է նահատակ հայ մտավորականների ցուցակները: Օրինակ՝ նահատակ հայ գիտնականների ցուցակները տպագրված են «Ճակատամարտի» 1919թ. 218 և 233 համարներում: Այդ մեծարժեք կորուստների ցանկի վերջում ցուցակագիր Սեպուհ Ստեփանյանը հակադարձել է թուրքերի այն մեղադրանքներին, թե հայերն են սպանել թուրք գիտնականներին: Նմաններին նա դիմել է հարցով. «Խոնարհաբար կը հարցնենք, թէ Հայերը քանի՞ թուրք գիտուն սպաննած են: Պիտի կրնա՞ն ցուցնել մեզի օրինակ մը միայն»:²⁰⁵

1918թ. Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում կատարված տեղաշարժերը հնարավորություն են տվել Ցեղասպանությունը վերապրողներին ստեղծել տարաբնույթ մարմիններ, կազմակերպություններ, հանձնաժողովներ, որոնց միջոցով նրանք փորձել են նպաստել ոչ միայն Եղեռնի կազմակերպիչների հայտնաբերմանը և դատապարտմանը, այլև՝ հայապահպանությանը, հայ տարագիրների վերադարձին ու ազգային ներքին խնդիրների լուծմանը: Այս առումով հասկանալի են օրաթերթի կողմից թեմաների և արժարժվող հարցերի շրջանակի ընտրության չափորոշիչները: Օրինակ՝ «Արդարամարտն» ընթերցողներին տեղեկացրել է հայ մարտիրոսագրության մասին փաստաթղթերի, վավերագրերի, ականատեսների վկայությունների հավաքմամբ զբաղվող հանձնախմբի ստեղծման մասին: Այդ հանձնախումբը հայկական թերթերի միջոցով կոչով դիմում էր բոլոր «անոնց որ ակա-

²⁰⁴ Նույն տեղում:

²⁰⁵ Նույն տեղում, 1919, թիվ 233:

նատես վկաներն եղան հայ տիեզերասասան եղեռնին»:²⁰⁶ Նրանց խնդրվում էր պատասխանել հետևյալ հարցերին.

* տեղահանությունից առաջ ձեր քաղաքում կամ գյուղում ի՞նչ դեպքեր են պատահել, ի՞նչ հայտարարություններ են եղել, որոնք ձեր կարծիքով կարելի է համարել ջարդի կամ արքայի նախանշաններ,

* տեղահանությունից առաջ կամ դրա ընթացքում քանի՞ հայ մտավորական կամ ակնառու անձինք են ձերբակալվել, գիտե՞ք նրանց անունները, ի՞նչ եղան նրանք հետո,

* տեղահանությունը ո՞ր թվականին է տեղի ունեցել, ովքե՞ր էին այն ժամանակ ձեր բնակավայրի կառավարիչը կամ մյուսի՞րը և պաշտոնական գլխավոր անձինք, այժմ նրանք որտե՞ղ են գտնվում,

* ներկայացրեք տեղահանության կամ ջարդի պատմությունը, քանի՞ հոգով եք ճամփա ընկել, որտե՞ղ եք համախմբվել, յուրաքանչյուր հանգրվանում քանի՞ հոգի եք մնացել,

* ձեր կարծիքով, ովքե՞ր են հանցավոր, ոչեք նրանց անունները և այսօրվա հասցեները,

* թուրք ժողովուրդը, գյուղացիները ի՞նչ մասնակցություն են ունեցել ջարդերին,

* ի՞նչ փաստաթղթեր կան ձեզ մոտ, ունե՞ք լուսանկարներ,

* կա՞ն վկաներ , եթե՝ այո, ապա՝ հայտնեք նրանց անուններն ու հասցեները,

* ձեր ծանոթների մեջ որքա՞ն են բռնի տեղահանվածները, ինչպիսի՞ն է վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ ,

* ինչպիսի՞ն է տարագրված հայերի նյութական ու բարոյական ներկայիս վիճակը,

* ճանաչու՞մ եք հայանպաստ գործունեությամբ աչքի ընկած անձանց, ովքե՞ր են և այժմ որտե՞ղ են գտնվում, ի՞նչ հայանպաստ գործ են նրանք արել և այդ ընթացքում ի՞նչ խոչընդոտների են հանդիպել և ու՞մ կողմից,

* դուք անձամբ ի՞նչ չափով, ո՞ւմ միջոցով և ի՞նչ աղբյուրներից եք նյութական օժանդակություն ստացել.²⁰⁷

²⁰⁶ «Արդարամարտ», 1918, թիվ 3:

²⁰⁷ Նույն տեղում:

Վերոհիշյալ հանձնախմբին օգնելու նպատակով՝ «Ճակատամարտը» տպագրել է իր աշխատակիցների կողմից իրականացված լրագրողական հետաքննության արդյունքները: Համաձայն «Ճակատամարտի» 1922թ. հրապարակումների՝ «զինադադարի վերջին երեք տարիներու ընթացքին, գրեթէ անկարելի եղած է լուր ստանալ արևելեան նահանգներէն»:²⁰⁸ Այնտեղ բնակվող 1922թ. արդեն սակավաթիվ հայերը «տեսակ մը բանտային կեանք է որ կը վարեն...Անոնք – մեծ մասով կիներ և մանուկներ – ամէն ժամ կը դողան իրենց կեանքին վրայ: Շատերը կրօնափոխ են, միւսները՝ ռայաներ, բառիս միջնադարեան իմաստով: Անոնք լուր անգամ չունին արտաքին աշխարհէն. և թերևս չգիտեն թէ իրենցմէ դուրս հայութիւն մնացե՞ր է»:²⁰⁹ «Ամայի և գերի հայրենիքը» խմբագրականում «Ճակատամարտը» տպագրել է բաղեցի թուրք զինվորականի կողմից իրենց տրամադրված տեղեկությունները բնօրրանի մասին: Ըստ այդմ՝ քանդված և անբնակ էին Վանը, Սուշը, Սասունը, Բաղեշը և հարյուրավոր հայկական գյուղեր: Եթե 1914թ. մարդահամարի տվյալներով Վանի նահանգում հայերի թիվը հասնում էր 185000-ի, իսկ Բաղեշում՝ 180000-ի, ապա 1922թ. հայերը նշված վայրերում «զանցառելի քանակութիւն մը կը կազմէին»:²¹⁰ Բաղեշում և շրջակա Թախտալու, Խարդկող ու Մորխ գյուղերում բնակություն էին հաստատել Իզմիրի և Կոնիայի շրջաններից այդտեղ արքայազն 12000 հույն ընտանիք: Բաղեշում հույներից բացի ապրում էին տեղաբնակ թրքախոս քրդեր և կրոնափոխ հայ կանայք, երեխաներ ու արհեստավոր տղամարդիկ՝ թվով 200 հոգի: Բաղեշի պետական հիմնարկները տեղակայված էին նախկինում հայերին պատկանող մեծ շենքերում: Քաղաքում գործում էին մի քանի դպրոց ու շուկան: Քանդված էր պետական տպարանը, և լույս չէր տեսնում որևէ թերթ: Անմարդաբնակ էին Բաղեշի շրջանի հայկական գյուղերը, բացառությամբ Փարխանդ և Ղութիկ գյուղերի, որոնցում բնակվում էին քրդական ընտանիքներ: Խիզանի շրջանը գտնվում էր շեյխ Սեիդ Ալիի՝ ավագակությամբ զբաղվող տղամարդկանց խմբի իշխանության ներքո: Գյուզալգատեի և Տատիկի հայկական գյուղերը դարձել էին արոտատեղի քրդերի անասուն-

²⁰⁸ «Ճակատամարտ», 1922, թիվ 1141:

²⁰⁹ Նույն տեղում:

²¹⁰ Նույն տեղում:

ների համար: Անմարդաբնակ էին անգամ Ռահվայի և Ախլաթի շրջանների հայկական մեծ գյուղերը՝ Ջրխոցը, Շամիրամը, Ուրդավը, Կծվակը, Ծղակը, Փրխուսը և Թեղուտը: 1500 հայեր էին մնացել Մոտկանում՝ դեռևս պահպանելով իրենց կրոնն ու ազգային դիմագիծը: Ավերակ էին դարձել Մուշ քաղաքի հայկական ու թուրքական թաղերի մեծ մասը: Մուշում անվնաս էին մնացել Բերդի թաղը և քաղաքի դաշտային մասը: Մուշում ապրում էին 250 թուրքական ընտանիք: Մշո դաշտի գրեթե բոլոր գյուղերը ամայի էին, թեև դրանցից շատերում քրդերի հետ ապրում էին հայեր՝ յուրաքանչյուր գյուղում 4-5 հոգուց մինչև 30-40 հոգի: Նրանք գործածում էին արաղչի և դեռևս դավանում էին իրենց կրոնը: Սասունը համարյա անբնակ էր, իսկ Բուլանուխում, Մանազկերտում և Տուֆաղի, Բաղնոցի, Ալաշկերտի, Տիացինի, Բայազետի, Ապաղայի, Բերկրիի, Արճեշի շրջաններում բնակվում էին քրդեր ու թուրքեր:²¹¹ Վան քաղաքի և Այգեստանի ազգաբնակչության մեծամասնությունը թուրքեր էին՝ մոտ 450 ընտանիք: Այնտեղ ապրում էին 1500 հայ, հիմնականում՝ կանայք ու երեխաներ: Տղամարդիկ թվաքանակով քիչ էին: Նրանք հայտնի արհեստավորներ էին և հենց այդ պատճառով փրկվել էին Եղեռնից: Վանում ևս չէր հրատարակվում պետական որևէ լրագիր: Այնտեղ գործում էին պետական հաստատությունները, բայց «ժողովուրդ չկար, գործ չկար»:²¹² Այրված էր Վարազա վանքը: Քանդված ու ամայի էին Լիմ ու Կտուց անապատները, Աղթամարի վանքը: Կիսավեր էին Բերկրիի և Սարայի շրջանները: Նորդուզում և Շատախում հաստատվել էին քրդական աշիրեթներ: Այրված և կիսավեր էին Արտամետն ու Ոստանը: Գավաշում և Կարձկանում բնակվում էին քրդեր: Հայագուրկ էին Մոկսի և Կառկառի հայկական գյուղերը:²¹³

«Արդարամարտը» իր «Հայաջինջ սարսափները» կամ «Վերապրողները» խորագրերի ներքո 1918թ. առաջին համարներից սկսած տպագրել է ականատեսների վկայությունները իրենց բնակավայրում կատարված ջարդերի մասին: 1919թ. այդ պատմություններին զուգահեռ ներկայացվել են հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության դրվագները և անվանի ֆիդայիների քաջագործությունները: Չկա «Ճա-

²¹¹ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1139:

²¹² Նույն տեղում, 1922, թիվ 1140:

²¹³ Նույն տեղում:

կատամարտի» որևէ համար, որտեղ տպագրված չլինեն նշված անձանց կամ հայ կամավորական ջոկատների ու խմբերի լուսանկարները: Այս կերպ օրաթերթը կարծես փորձել է ընթերցողներին և թուրքական կառավարող շրջանակներին հասկացնել, թե անկարելի է ոչնչացնել կամ կոտրել հայ ժողովրդի ազատատենչ ոգին: Մեծ է այս կարգի հողվածների ու լուսանկարների պատմական արժեքը: Դրանք այսօր կարելի է օգտագործել Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացում: Բերենք օրինակներ: «Ատաբազարի հայերը» թղթակցության մեջ «Ճակատամարտի» սեփական թղթակիցը պատմել է տեղի հայկական համայնքի մասին:²¹⁴ Նա գրել է. «Ատափազար՝ Պոլիսի մօտ ամենէն հոծ հայ բնակչութիւն ունեցող քաղաքն էր: 3500-էն աւելի հայ ընտանիքներ կային հոս, մօտաւորապէս 20.000-ի հասնող հայութիւն մը, տեղահանութենէն քիչ առաջ առաջնորդարանին կողմէ կատարուած վիճակագրութեան մը համաձայն: Այժմ, ամէն կողմէ քաղուած ճշգրիտ տեղեկատուութիւններ կը հաստատեն թէ տարագրուած երեք հազար հինգ հարիւրէ աւելի Ատափազարցի հայ ընտանիքներէն հազիւ 800-ի չափ միայն կրած է ճողոպրիլ... այս հայաջինջ ընդհանուր կոտորածէն, ու մնալ՝ ընդհանրապէս Եսկիշէհիրէն Գոնիա ու շրջակայքը զանազան տեղեր... Եթէ ասոնց վրայ աւելցնենք հրաշքով ողջ մնացած ընտանիքի բեկոր անհատները, ընդհանրապէս կիներ ու աղջիկներ՝ արաբներէ գողցուած կամ 10-20 դրուշի փոխարէն ծախու առնուած, ինչպէս նաև զինուորագրութենէ վերադարձող ու վերադառնալիք երիտասարդները- որոնց շատ շատերուն ընտանիքները՝ հայր, մայր, քոյր, եղբայր, կին ու զաւակներ, անխնայ ջարդուած են կամ Արաբիոյ անապատներուն մէջ սովամահ եղած մեռած- ընդամէնը կ'ունենանք Ատափարզարէն տարագրուած 20000 հայութենէն՝ 5000 միայն, այսինքն գրեթէ մէկ չորրորդը»:²¹⁵ Թղթակցությունից տեղեկանում ենք Ատաբազարի հայության տեղահանության մանրամասների մասին. «Հրացանի բուներուն, սօփաներու և խարազաններու հարուածներուն տակ, ասկէ երկուք ու կէս տարի առաջ, Ատափազարէն 3500 տուներ 3 օրուան մէջ պարպեցին ու քշեցին դէպ ի անստուգութիւն, դէպ ի մահ,

²¹⁴ «Արդարամարտ», 1918, թիվ 10:

²¹⁵ Նույն տեղում:

դէպ ի գուլում» (նույն տեղում):²¹⁶ «Արիամարտի» 1918թ. դեկտեմբերի 13-ի համարում Պողոս Հաճյանը ականատեսի պատմածի հիման վրա է գրել իր նյութը: Այն վերնագրված է՝ «Մուշի հայությունը տեղահան չեղավ, այլ ամբողջովին ջարդվեցավ»:²¹⁷ Այստեղ ասվում է, որ պատերազմի 1-ին տարում Մուշի գրեթե բոլոր երիտասարդները զինվորագրվել են: Կառավարությունը ժողովրդին ճնշում էր ծանր տուրքերով՝ առգրավելով գյուղացիների ուտելիքի և սերմնացուի պաշարները: Դեպքերի վկան պատմում է, որ 1915 թ. ամռանը Վարդավառի կիրակի օրը «յանկարծ անօրէն խուժանը, այր ու կին, մեծ ու պզտիկ մինչեւ գլուխնին զինուած մեր գիւղը լեցուեցան, ինչպէս շրջակայ մեր գիւղերը: Գիւղը ալան-թալանի տրուած կ'այրի, գնտակը կարկուտի պէս կը տեղայ: Սպանուած սիրելիներուդ վրայ լալ անգամ չես ուզեր, սոսկուծը մեծ է, ամէն մարդ իր հոգին ազատելով կը զբաղի: Գիւղին մէջ գտնուող այրերէն ոչ մէկն այլեւս ողջ չտեսայ»:²¹⁸ Նույն ականատեսի վկայությամբ ամբողջ քաղաքի Չորի թաղը «որ Հայ կեդրոն կրնար համարուիլ», 3 օր շարունակ ռմբակոծվել է, և «տուն մը անգամ» կանգուն չի մնացել: Այս դեպքերից 10 օր հետո թուրքերը նորից հարձակվել են Մուշի վրա: Ոստիկանների հսկողության տակ հավաքել են քաղաքի բոլոր կանանց և աղջիկներին Ստեփան Սարգսյանի տան մեջ: «Հոն կը սկսի տռամին ամէնէն քստմնելին... Շատ փոքրիկ աղջնակներ այս տանջանքին տակ աւանդեցին իրենց մաքուր հոգին. քանի~ պառաւ կիներ մեռան զարհուրելի չարչարանքի տակ»: Հետո 2 խմբի են բաժանել այս կանանց ու աղջիկներին: Գեղեցիկներին և երիտասարդներին ընտրել են իրենց համար որպէս կին, իսկ մնացածներին այրել են Վառուկի Շահնազարի տանը: Ըստ որում նույն մահվանն են արժանացել նաև առաջին խմբից նրանք, ովքեր հրաժարվել են ամուսնանալ թուրքերի հետ: Նրանց այրել են Մուշի մոտ գտնվող Կառնեն գյուղում: Այդտեղ այրել են նաև Մուշ քաղաքի երևելիներից շատերի կանանց ու աղջիկներին՝ թվով 2000-ից ավելի: Սողոմ և Հունան գյուղերից բերված 100-ավոր կանանց էլ թուրքերը այրել են Կառնեն գյուղում գտնվող Պողոս Խաչատրյանի մարագում: Հողվածագիրը փաստել է.

²¹⁶ Նույն տեղում:

²¹⁷ «Արիամարտ», 1918, թիվ 19:

²¹⁸ Նույն տեղում:

«Ծառը արմատէն խլելու և աղբիւրը ակէն չորցնելու իթթիհատեան ծրագիրը բառ առ բառ գործադրուեցաւ Մուշի վրայ: Այս մեծ ջարդին ռահվիրան և ոգին կրնայ համարուիլ քաղաքիս փոխկառավարիչ, ժամտարմայի հազարապետ Վասիթ պէյ, Մուսա պէյ, Տէվրիշ պէյ, Ֆալամագ, Հագգը Մուսա եւ այլն»: Վասիթ բեյի հրամանով սոսկալի տանջանքներով նահատակվել են «Վարդան վրդ. Յակոբեան ու Թօփալեան գերապայծառը: Ան էր որ հաւաքեց քաղաքին բարեկեցիկ դասակարգը՝ վեց հարիւրի չափ ու Պիթլիս ղրկելու պատրուակով Հաւատուորիկ ձորին մէջ նահատակեց... Մուշը աներակ մըն է այլեւս... Բայց Մուշի պիտի մեռնի. ժամանակ մը պիտի ապրի իր սգաւոր օրերուն մէջ մինչեւ գան իր ղարիպ տղաքները»:²¹⁹ 1919թ. հունվարի 3-ին «Հայաջինջ սարսափները» խորագրի ներքո «100000 հայութենէն հագիվ 800 ծեր և կին կմնան» վերնագրով նյութում ներկայացվել է Կիլիկիայի շրջանի ջարդն ու աքսորը: Նշվում է, թե որոշված էր սկզբում ոչնչացնել Չեյթունը: Իթթիհատը հարվածը «հայուն սրտին տալ կուզէր: Չեյթոն... Իթթիհատի կառավարութեան աչքի փուշը»:²²⁰ Երկար դիմադրությունից հետո Չեյթունն ընկել է: Թուրքերը կրակի են տվել քաղաքի վանքը, որի փլատակների տակ գոհվել են այնտեղ ապաստանած կանայք, երեխաներն ու ծերերը: Չերբակալել և Մարաշ են տեղափոխել տեղի 60 հարուստ ու անվանի մարդկանց: «Քաղաքի մնացած ժողովուրդը ցրուեցին, և Չեյթունի անունը Սիւլէյմանիյէ դրին: Չեյթունի և ամբողջ Տարոսեան լեռնաշղթայի վրայ ոսկիի պէս շարուած 30-ի չափ հայ գիւղերու բնակչութիւնը մէկիկ-մէկիկ տեղահան ընելէ և բոլոր այր մարդիկը ճամբան, Մարաշի գօրանոցի ետեւի կողմը սպաննելէ ետք, մնացածները մերկ ու անօթի, ծեծի ու լլկումի տակ Մարաշ բերին և ասկից անորոշ ուղղութեամբ մը ճամբայ հանեցին: Ասոնցմէ ոչ մէկուն մասին այսօր լուր չունինք. միայն այսքանը լսեցինք որ Չեյթունցիներէն մնացածները ճամբան ողջ-ողջ թաղեր են»,- պատմել է ականատեսը՝ Կիլիկյացին:²²¹ Նրա վկայությամբ, հետո հերթը հասել է Մարաշին և մոտակա հայկական գյուղերին: Սկզբում Հալեպ են քշել Մարաշի 7 երևելի հայ ընտանիքներին և տվել են Ֆնտճագ, Քեչիֆլի և Թնկոլը հայկա-

²¹⁹ Նույն տեղում:

²²⁰ «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 40:

²²¹ Նույն տեղում:

կան գյուղերի տեղահանության հրամանը: Քեչիֆլեցիներն ու թնկրլեցիները ապաստանել են Ֆնտձագում և մեծահարուստ Մինաս Բյահյանին ուղարկել են Մարաշ՝ տեղահանությունը չեղյալ համարելու խնդրանքով կառավարությանը դիմելու համար: Երբ բանագնացը հասկացել է իթթիհատականների բուն մտադրությունը, ասել է. «Եթէ կառավարութեան նպատակն է անպատճառ մեզ սպաննել, թող գայ և մեր տուներու մէջ բռնի մեզ սպաննէ, մենք մեր օճախէն դուրս չենք ելլեր»: Այդպես էլ վարվել են: Նրանք կես ժամ օրհասական դիմադրություն են ցույց տվել «ահագին թուով ոստիկան զինուորներին, շրջակայ թուրք հազարաւոր զիւղացիներէ կազմուած աւարառու խուժանին» և մի քանի վաշտ թուրքերին, ապա նահատակվել են: Թուրքերը «կացինով, բիրով, դաշոյնով» սպանել են շրջակա անտառներում պետության համար աշխատող 500 ֆնտձագցի զինվորներին և կախաղան են հանել մի քանի հարյուր մարաշցի երիտասարդների: Այս դեպքերին հաջորդել է մարաշցիների զանգվածային աքսորը: Իրարից առանձնացրել են կանանց ու տղամարդկանց: Նրանց մի մասին ուղարկել են « Տէր Ջօր, միւս մասին՝ Սեդիա: Տէր Ջօր գացողներէն մեծ մասը ճամբան ապանուեցան կամ գետը նետուեցան: Իսկ Սուրիոյ անապատները հասնող քանի մը բեկորներ անոթութեան ու աիռելի թիֆլիսին մանգաղովը հնձուեցան»: Սպանվել են նաև Ադանայի «երկաթուղիին վրայ, Իյենբիլի մէջ» աշխատող 7000 հայ երիտասարդներ: 100000 հայ բնակչություն ունեցող Կիլիկիայի շրջանից կենդանի են մնացել 800 կանայք ու ծերեր, որոնք կարող էին լինել «արդար վկաները այդ մեծ եղեռնի իսկական պատասխանատուներուն»: Հողվածագիրը ցավով ավելացրել է, որ նրանք դժվար թե կհամարձակվեին վկայություն տալ իրենց դահիճների դեմ: Չէ՞ որ Մարաշի ջարդերի կազմակերպիչներից մեկը՝ թուրք երեսփոխան Փատեր էֆենդին (Ճին Փատիրը), «տակաւին այսօր Բերայի մայթերուն վրայ արծակ-համարծակ կպտտի»: Կիլիկիայի շրջանի հայության կոտորածների մյուս կազմակերպիչներն ու ղեկավարները նույնպես 1919թ. դրությամբ պաշտոններ էին զբաղեցնում և հոխորտանքով էին խոսում ու սպառնում էին կենդանի մնացած հայերին:²²² Ամեն դեպքում, ականատեսները հայոց Եղեռնի պատասխանա-

²²² Նույն տեղում:

տուներին պատժված և իրենց դատը պաշտպանված տեսնելու հույսը չէին կորցրել, իսկ նրանցից շատերը «Ճակատամարտում» պատմել են հայաջինջ սարսափների մասին: Օրինակ՝ Մարիամ Գոգմանյանը ներկայացրել է իր բնօրրանի՝ Կիրասոնի կոտորածը: Այդ պատմությունը նա ավարտել է ջարդից փրկվածներին ուղղված կոչով. «Թէ ինչեր տեսան միւս խումբերէ որջ մնացողները, թող պատմեն ամբողջ մարդկութեան»:²²³ Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ բոլոր ականատեսները տվել են իրենց շրջանի, քաղաքի կամ գյուղի ջարդերի կազմակերպիչների ու ղեկավարների անունները՝ կարծես հավատալով, որ այդ հավաստի տվյալների հիման վրա վերջինները օրերից մի օր պիտի պատժվեն, որքան էլ որ նրանք անպատիժ էին մնացել, ասենք՝ մինչև 1920-ական թվականների կեսերը: Բացի այդ, անուններ տալով, նրանք ուզել են ապացուցել, որ իրենց վկայությունները կեղծ ու հնարված չեն: Օրինակ՝ կիրասոնցի տարագրյալ կանանց խմբերից մեկին (ըստ վերոհիշյալ Մարիամ Գոգմանյանի վկայության) Ածպտերից Աղվանիս ընկած ճանապարհին գտնվող Խավախիս կոչվող քարայրում թալանել, բռնաբարել ու շատերին սպանել են կիրասոնցի թուրքերը: Նրանցից նշանավորներն էին Սարը Մահմուդգաղե Էշրեֆը և նրա եղբայր Հասանը, ովքեր «հայերուն ինչքերովը հարստացած, Պոլսոյ մէջ վաճառականութեամբ կը զբաղէին», Քյաթիպ Ահմեդը, ոստիկանության հրամանատար Քեմալը, հազարապետ Ֆայիդը, հարյուրապետ Օսմանն ու նրա եղբայր Ջեմիլը: Նրանք «ձիւաղային գաղափարը յղացան շատ մը կիներու արգանդը բանալով դրամ և գոհարեղէն փնտռել»:²²⁴ Իսկ ըստ «Ճակատամարտի» հրապարակումների՝ Բաղեշի տեղահանության և կոտորածի ղեկավարներն էին Ջևդեթ և կուսակալ Աբդուլ Խալիբ բեյերը: Նրանց գլխավորությամբ սկզբում Բաղեշի թուրքաբնակ թաղերում ապրող հայերի տներն են կողոպտել և առևանգել են կանանց ու աղջիկներին: Հետո 10 օրվա ընթացքում հավաքել են 15 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդկանց: Նրանց միջից առանձնացրել են առավել հայտնի ղեմքերին և տարել կենտրոնական բանտ, իսկ մնացածներին կապկպել ու 8-10 հոգիանոց խմբերով հանել են քաղա-

²²³ Նույն տեղում, 1919, թիվ 54:

²²⁴ Նույն տեղում:

քից դուրս և սպանել են: «Ոճիրները կատարուեցան մեծ մասամբ Արաբայ կամուրջ կոչուած տեղը; Ընդհանրապէս կը սպաննէին պաղ զէնքերով, կացիններով...Դիակները կը լեցնէին փոսերու մէջ: Թուրքերու վկայութեան նայելով, Թուրքերուն բարեկամ նկատուած Հայերը միայն բաղդ ունեցած են զնդակով մեռնելու», - պատմել է բաղէշցի ականատես-վկա Վահրիճ Քենտերյանը:²²⁵ Նա օրաթերթում նկարագրել է դեպքերի հետագա ընթացքը. «Այր մարդոց գործը լմնցնելէ յետոյ, սկսան տունները կողոպտել...Շուտով սկսաւ կիներու աքսորը թաղ-թաղ: Խուժանը հրապարակաւ կ'առելանգէր գեղեցիկ կիներն ու աղջիկները: Կառավարութիւնը պաշտօնապէս արգիլած ըլլալով Հայ պահել, Հայ կիներն ու աղջիկները, բարբարոսներուն կիրքերուն զոհուելէ յետոյ, փողոց կը նետուէին: Իրարու դրամական պարտք ունեցող Թուրքեր ալ գտնուեցան, որոնք Հայ աղջիկներ տուին իրարու իրենց պարտքին փոխարեն: Շատ մը աղջիկներ անձնասպան եղան...»:²²⁶

Բերված օրինակներից բացի նմանաբնույթ բազմաթիվ վավերագրային արժեքով թղթակցություն-հոդվածներ են մշտապես տպագրվել «Ճակատամարտում»: Այստեղ «Դեպի մահ» խորագրի ներքո ականատեսների վկայություններ կան անվանի հայ մտավորականներից շատերի նահատակության մասին: Ասենք՝ 1918թ. 21 և 25 համարներում ներկայացվել են Գրիգոր Ջոհրապի և Վարդգես Սերենկյուլյանի ձերբակալությունը, աքսորի և սպանության պատմություններն՝ ըստ օրաթերթի աշխատակցի կողմից հայթայթված վկայությունների: Շարքի պատասխանատուն Եղեռնից հրաշքով փրկված Երվանդ Օտյանն էր: Նա կոնկրետ «Ջոհրապ և Վարդգես» նյութում առաջին անգամ մեզանում ներկայացրել է Ջոհրապի ձերբակալության մանրամասները:²²⁷ Այդ նյութում կարդում ենք. «Ձերբակալման գիշերը Ջոհրապ, Սերբըլ տ'Օրիանի մէջ մինչև Կէս գիշեր թուղթ խաղացեր է Թալէաթ փաշայի և Խալիլ պէյի հետ: Յետոյ ոտքի կ'ելլէ մեկնելու համար: Թալէաթ ինքն ալ ոտքի կ'ելլէ ու մօտենալով Ջոհրապի՝ անոր երեսը կը համբուրէ: Համակրանքի այս անսովոր ցոյցը կը շփոթեցնէ Ջոհրապը.

- Ինչու՞ համար այս համբոյրը, կը հարցնէ:

²²⁵ Նույն տեղում, 1919, թիվ 45:

²²⁶ Նույն տեղում:

²²⁷ «Արիամարտ», 1918, թիվ 21:

- Սրտէս բխաւ, կը պատասխանէ միւսը:

Ջօհրապ դուրս կ' ելլէ սրահէն չափազանց յուզուած: Նախագագացունը կ'ունենայ թէ այդ համբոյրը աղետաւոր նշան մըն է ...Կ' որոշէ հետիոտն երթալ մինչեւ իր Այազ Փաշայի բնակարանը: Հազիւ ճամբայ ելած՝ կը նշմարէ որ մէկը կը հետապնդէ զինքը... Ջօհրապ անհամբեր ետին դը դառնայ և կ'ըսէ.

- Արդեօք զի՞ս կը հետապնդէք:

- Այո՛, կը պատասխանէ միւսը, որ ոստիկանութեան քօմիսէր մըն է եղեր...

Ջօհրապ, ճարահատ, ճամբան կը շարունակէ ու կը հասնի բնակարանը, որուն դրան առջեւ ոստիկան մը կը սպասէր:

- Ի՞նչ է ձեզի տրուած հրամանը, կը հարցնէ Ջօհրապ:

- Ձեզ ոստիկանատուն տանել:

- Եւ եթէ երթալ չուզիմ:

- Այն ատեն բռնի պիտի տանինք:

- Չէ՞ք զիտեր որ ես մէկուս եմ:

- Գիտենք, բայց մեզի տրուած հրամանը բացարձակ է:

Քօմիսէրը կը յայտնէ նաև որ հետևեալ առտու իսկ, այսինքն քանի մը ժամէն, ճամբայ պիտի ելլէ, հետեւաբար անհրաժեշտ գոյքերը կրնայ հետը առնել...».²²⁸

«Ճակատամարտը» ներկայացրել է նաև Վարդգես Սերենկյուլյանի ձերբակալութեան հանգամանքները. «Վարդգէս Ոստիկանութեան Տնօրէն Պէտրիի գացած էր, իր Այալի ընկերներուն համար ձեռնարկներ ընելու և վերստանալու համար «Ազատամարտի» սնտուկէն յափշտակուած 450 օսմ. ոսկին զոր նոյն օրը պիտի յանձնէին, իբրեւ խմբագիրներուն իրաւունքը: Շաբաթներով անուշ լեզու կտրած՝ հրէշը հազիւ Վարդգէսի բարեւն առած, կը պօռայ երեսին.

- Մենք ալ քեզ կը փնտռէինք:

Եւ քրտօրէն կ'առաջնորդէ բանտ».²²⁹

Ձերբակալութեան հաջորդ օրը վաղ առավոտյան Ջոհրապին ու Վարդգեսին Կ.Պոլսի Հայդար փաշայի կայարանից գնացքով ուղարկել

²²⁸ Նույն տեղում:

²²⁹ Նույն տեղում, 1918, թիվ 25:

են Դիարբեքիր: Ճանապարհին նրանց տեսնողների վրա «խորին տալաւորութիւն թողած էր Ջօհրապի ընկճուած վիճակը. մինչ Վարդգէս գուարթ անտարբերութեամբ և ծիծաղկոտ դէմքով մը կը շատախօսէր իրենց մօտեցողներուն՝ Ջօհրապ հագիւ լռութիւնը կը խզէր քանի մը խօսք արտասանելու համար: Ամբողջ ժամեր անընդհատ կը ծխէր, մտածմունքի մէջ ընկղմած:

- Մեզի մեռցնել կը տանին, կը կրկնէ եղեր Ջօհրապ:²³⁰

Երբ Ադանայում նրանց է մոտեցել վաճառական Միհրան Բոյաջյանը և առաջարկել դրամական օգնություն, նրանք հրաժարվել են: Հալեպում տեղաբնակ մի խումբ հայեր Ջոհրապին ու Վարդգեսին խնդրել են համաձայնվել, որ նրանց փախցնեն: «Յանդուզն ծրագիր մը թէև, բայց ո՛չ անգործադրելի: Վարդգէս հաւանութիւն կը յայտնէ, սակայն Ջօհրապ կ'ընդդիմանայ, առարկելով թէ իր առողջութիւնը չի ներեր»: Վարդգեսը ընկերոջը մենակ չի թողել: Ջոհրապը հավանաբար վերջին հույսը չէր կորցրել իր թուրք գործընկերներից: Նա նամակ է ուղարկում Ջենալ փաշային՝ խնդրելով օգնություն: «Ջօհրապի այդ վերջին գրութիւնը, պերճախօս թուրքերէնով մը գրուած... անպատասխան և ապարդիւն կը մնայ»: Հալեպից երկու արքայականներին տարել են Ուրֆա: Մեկ-երկու օրից այդտեղից նրանց կառքով ուղարկել են Դիարբեքիր: «Ահռելի եղեռնը տեղի կ'ունենայ Ուրֆայէն քանի մը ժամ անդին: Թուրք չէթներու խումբ մը կը պաշարէ կառքը: Չէթներու պետը խալիլ պէյը եղած է, Էնվերի մէկ ազգականը...»: Ոճրագործության մասին Ե.Օտյանին հալեպահայ համայնքում պատմել է Ջոհրապին և Վարդգեսին Դիարբեքիր տանող կառքի՝ իրեն թուրքի տեղ դրած կառապանը:²³¹

«Ճակատամարտում» ներկայացված են նաև Ա.Վռամյանի մասին վերջին հիշողությունները «Հերոսներ և նահատակներ» խորագրի ներքո: 1915թ. ապրիլի 5-ի առավոտյան լուր էր տարածվել, որ ապրիլի 4-ին 50 ոստիկանի ուղեկցությամբ Ավանց գյուղի նավահանգիստ են բերել «միջառասակ, նիհարակազմ, կարմրայտ, ճաղատ, անզէն և ձեռ-

²³⁰ Նույն տեղում:

²³¹ Նույն տեղում:

նակապուած» Ա.Վռամյանին:²³² Նրան նալ են նստեցրել ու տարել անհայտ ուղղութամբ: «Վռամեանը տարին յայտնի չէ թէ ուր: Բայց մենք գիտենք թէ ուր է ան: Անոր խրոխտ ու անյողոդոդ ոգին, պատուոյ դաշտին վրայ է, իրաւունքի անունով կռուող լէգէոնին մէջն է, ամէն մէկ անձնագրի հերոսի հետն է: Եւ լէգէոնը տարաւ յաղթանակը: Որովհետեւ հերոսները կը յաղթեն կեանքով, նահատակները կը յաղթեն մահուամբ: Եւ որովհետեւ իրաւունք ըսելը, յաղթանակ ըսել է», - գրել է հողվածագիրը` Հովհաննես Ասպետը:²³³

Հայ նահատակ հերոսների ու մտավորականների մասին հուշեր և վերլուծական նյութեր են տպագրված 1919թ. թիվ 95-ից «Ճակատամարտուն» բացված «Անոնք, որ գացին ու չեկան» խորագրի ներքո յուրաքանչյուր կիրակի լույս տեսնող «Ծերուկին հիշատակները (1915-1918)» հողվածաշարում:²³⁴ Հողվածաշարի հեղինակ Սարգիս Գլզճյանը եղել է Կ.Պոլսի «Ազատամարտ» օրաթերթի պատասխանատու խմբագիրներից մեկը: Նա իր հուշերում շարադրել է արևմտահայ մտավորական սերունցի և մասնավորապես «Ազատամարտի» աշխատակիցների ու ղեկավար կազմի ձերբակալության, աքսորի, նահատակության և նրանցից մի քանիսի հրաշքով փրկության պատմությունն իբրև ականատես-վկա: Հուշագրության մեջ պահպանված է դեպքերի ժամանակագրությունը, ներկայացված են ձերբակալված և մահվանն ընդառաջ գնացող հայ մտավորականների առօրյան, խոհերը, վերջին ցանկությունները, նաև` պահվածքը իրենց բանտապահների ու միմյանց նկատմամբ: Սարգիս Գլզճյանը կարողացել է փոքր ծավալի մեջ ստեղծել նրանցից շատերի կերպարները թե՛ որպես անհատ, թե՛ որպես մտավորական: Նրանք ձերբակալությունից որոշ ժամանակ անց հասկացել են թուրքերի բուն նպատակը, նաև` այն, որ շուտով սպանվելու են: Սակայն նրանք հոգեպես մնացել են անկոտրում: Չանկրի աքսորավայրում նույնիսկ տներ են վարձել, ճաշարան են բացել իրենց համար, կազմակերպել են գրական երեկոներ, հիմնել են փոքրիկ երգչախումբ և հնարավորինս ապրել են քաղաքակիրթ մարդուն վայել հոգևոր կյանքով` մնալով հավատարիմ իրենց դավանած սկզբունքներ:

²³² «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 44:

²³³ Նույն տեղում:

²³⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 95-1919, թիվ 210:

րին ու գաղափարներին և նմանօրինակ պահվածքով զարմացնելով թուրք հսկիչներին: «Ցաւի և մտահոգութեան շատ պատճառներ ունինք, բայց հակառակ ասոր, արքայականներու ամբողջ գաղթականութիւնը կը պահէ ուրախ տրամադրութիւն: Քաղաքին ճիշդ մօտիկէն անցնող գետակին հովանուտ եզերքին վրայ կ'անցնենք օրերը պտոյտով, նարդով և տամայով...Երբեմն կը հեռանանք քաղաքէն, դաշտային պտոյտներ կ'ընենք գետակն ի վեր` ուր կան շատ սիրուն տեսարաններ: Մեր բնակարանը ժամադրավայրն է երիտասարդ մտաւորականներու, քաղաքէն հեռու, մեկուսի դիրքէն կրնանք լայնօրէն օգտուիլ, թափ կուտանք վիճաբանութիւններու, ընդմիջուած կատակներով ու երգերով», - պատմում է Ս.Գլգճյանը:²³⁵ Ըստ Ծերուկի հուշերի` ձերբակալված հայ մտավորականների մի մասը դեռևս 1915թ. գարնանը գիտեր, որ սպասվում են մեծ ձերբակալություններ, նույնիսկ` ջարդեր:²³⁶ Թալեաթը Վ.Սերենկյուլյանին ասել էր. «Պալքանեան պատերազմի միջոցին մենք տկար էինք, և Հայերը մեզի դէմ ելան, հիմա մենք ուժով ենք և Հայոց անանկ հարուած մը պիտի տանք որ 50 տարի խելքերնին գլուխնին չպիտի գայ: Թեւերնիդ շատ երերցնելով կը քալէք, եթէ կը կարծէք որ ձեր երեսփոխան ըլլալու հանգամանքովը ինքզինքնիդ ապահով կը գգաք, կը սխալիք»:²³⁷ Ծերուկը գրում է, որ 1915թ. մարտին «ստոյգ լուր կ'առնենք թէ` Դաշնակցականներու ցանկը պատրաստուած է և ի մօտոյ պիտի սկսին ձերբակալութիւնները»:²³⁸ Երիտասարդ կուսակցականները ղեկավար կազմին «ի զուր թախանձեցին արտասահման մեկնիլ: Փախուստի կարգադրութիւնները եղան, ամէն ապահովութիւններով: Սակայն վճռեցին մնալ: «Մեր արիւնը պէտք է խառնուի հայ նահատակներու արեան հետ», - ըսին մեր ընկերները ու չփախան»:²³⁹ Նրանք ապրիլի 24-ին համոզվում են, որ ձերբակալությունը և ջարդը վերաբերում էին ոչ միայն դաշնակցականներին, այլ` ողջ հայ ժողովրդին: Ծերուկը հատկապես իբրև անհատ և քաղաքական գործիչ առանձնացրել է Հայկ Թորյաթյանին (Հրաչին), ով Չանկրում խղճի

²³⁵ Նույն տեղում, 1919, թիվ 134:

²³⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 101:

²³⁷ Նույն տեղում, 1919, թիվ 95:

²³⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 101:

²³⁹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 95:

խայթ է ունեցել այն պատճառով, որ անուն-ազգանվան շփոթության պատճառով Այաշի աքսորավայր էր ուղարկվել Կ.Պոլսի նպարավաճառներից մեկը՝ Հայկ Թիրյաքյանը: Հրաչը շարունակ բողոքել էր, խնդրել, որ ուղղեն սխալը և իրեն ուղարկեն իր ընկերների մոտ՝ նրանց հետ կիսելու նահատակի ճակատագիրը: Ծերուկն այսպես է գնահատել Հրաչի անցած ուղին. «Ան քալեց իր փառքի ճամբան, առանց դեղևումի, միշտ անվարան. իր յեղափոխականի կեանքը եղաւ խրոխտ և հպարտ և ամուր իր քայլուածքին պէս: Երանի անոնց որ գացին անոր պէս, և երանի անոնց որ պիտի գիտնան երթալ անոնց պէս»:²⁴⁰ Ահա այդ նահատակ-մտավորականների անմահ հիշատակն միշտ վառ է պահվել «Ճակատամարտ» օրաթերթում: Նրանց գործունեության մասին հուշեր ու հողվածներ են տպագրվել համապատասխան բաժիններում:

«Ճակատամարտի» 1919թ. ապրիլի 25-ի ողջ համարը նվիրված է նրանց, ովքեր գնացին 1915 թվականին ու չեկան: Այդ օրվա խմբագրականում Շավարշ Միսաքյանը Երրորդություն է համարել Է.Ակնունուն, Ռ.Զարդարյանին և Հ.Շահիրիկյանին: Նրանցից յուրաքանչյուրը անհատականություն էր և «ուժ մը ինքն իր մէջ: Եւ իւրաքանչիւրն իր հմայքն ունէր ու իր առանձին ճամբան, որ կ'անջատուէր, կը ճիւղաւորուէր, տարբեր կածաններով, բիւրապտոյտ բաւիղներով երթալ յանգելու համար միեւնոյն ծայրակէտին,-Գաղափարի խաչակրութեան»:²⁴¹ Շ.Միսաքյանի համար Է.Ակնունին համերաշխության քարոզիչ էր: Նա կոչ է արել ամենքին գնալ «դեպի Երկիր», քանզի հավատում էր, թե հայ ժողովուրդն ունի «հայրենիք մը որ ազատութիւն և յոյս պիտի տեսնէր, հոգ չէ թէ խաւարած ըլլար իրենց արեւը»: Իսկ Ռ.Զարդարյանը կարկառուն դեմք էր «Ազատամարտի» խմբագրականներով, որոնք ոչ միայն հարազատ արտահայտությունն էին մեր ժողովրդի վշտերի, տագնապների ու երազանքների, այլև բացառիկ արժեք ունեին իբրև գրվածք և ստեղծագործություն: Մեղմ խառնվածքով վաղամեռիկ վարպետի հոգում թաքուն ուժ կար: Նրբագագ այդ հերոսը «իսկապէս որ պայքարի մարդ էր, գործիչ մըն էր ինքնուրոյն հասկացողութեամբ մը, և

²⁴⁰ Նույն տեղում, 1919, թիվ 138:

²⁴¹ Նույն տեղում:

իբր այդ մնաց մինչեւ այն պահը որ Այաշէն Միռայոյի «Գողգոթան» կը խնդրէր, կարդալու և կազդուրուելու համար:²⁴²

Արամ Սաֆրաստյանի հուշագրութեան մեջ, ի թիվս այլ նահատակների, ներկայացված է Սարգիս Բարսեղյանը (Շամիլ): Շամիլը կամ Վանա Սարգիսը 1915թ. ապրիլի 25-ին Ֆերի գյուղում գտնվող իր բնակարանից ձերբակալվել և աքսորվել էր Այաշ, ապա՝ սպանվել մյուսների հետ: Նա, որպես հեղափոխական գործիչ ու ղեկավար, Վասպուրական էր եկել 1905թ. ծննդանր: Տեղի երիտասարդությունը «հմայուած էր իրմէ. կը սիրէինք զինքը և կը սիրէինք մանաւանդ իր գաղափարները: Ան դաստիարակեց ամբողջ սերունդ մը, պատրաստեց իր գաղափարներով մարզուած երիտասարդութիւն մը: Շատ անգամ լսած եմ իր բերնէն սա յատկանշական խօսքը. «Երբ Հայաստան ազատուի, ես մեծ պակտի~ւ կը համարիմ ինծի, եթէ Հայաստանի խորհրդարանին դռնապան ըլլամ»: Տարբեր պայմաններու մէջ, իր կեանքը շատ թանկ ծախելու կարող Շամիլը, յանուն իր և իր ընկերներու գաղափարներին, գիտակցաբար և կամովին զոհեց ինքզինքը՝ ապահովելու համար Հայ ժողովուրդին Ազատագրութիւնը: Յարգա~նք իր անմոռաց յիշատակին», - գրել է Ա.Սաֆրաստյանը:²⁴³

Ե.Օտյանն «Անոնք, որ գացին ու չեկան» խորագրի ներքո ներկայացրել է Բարսեղ Շահբազի բուռն ու «կրակոտ» հասարակական-քաղաքական գործունեությունը: Նա Բ.Շահբազի կորուստը «կրկնապէս կսկծալի» է համարել, որովհետև Բարսեղը «տակաւին իր լիութեան մէջ չէր փայլած: Անիկա դեռ նոր պիտի տար իր կարողութիւնը: Շահպազ թերևս կոչուած էր ըլլալու իր ցեղին մեծագոյն պարծանքներէն մէկը»:²⁴⁴

Այս հուշագրությունների պատմական արժեքը մեծ էր այնքանով, որ նորովի և յուրօրինակ են երևացել մեր նահատակ-մտավորականներն իրենց ընկերների պատումներում ու գնահատականներում: Բացի այդ, նրանց գործունեության ներկայացումը դաստիարակչական նշանակություն է ունեցել աճող սերնդի համար: Չէ՞ որ նմանների շնորհիվ է բնորոշվել հայ ժողովրդի դիմագիծը: Ընդ որում, «Ճակատամարտ» օրաթերթում հենց այդ միտումով են անդրադարձել նրանց կյանքին,

²⁴² Նույն տեղում:

²⁴³ Նույն տեղում:

²⁴⁴ Նույն տեղում, 19119, թիվ 129:

գործերին ու մահվանը: Օրաթերթը նաև հասկացել է, որ թեև իրենք գրել են անվանի մարդկանց մասին հուշեր, բայց ընթերցողները ներողամիտ պիտի լինեն, որ «Ճակատամարտը» մոռացել է հիշել անուններ, որոնց տաղանդը դեռ «արևուն չէր բացւած»:²⁴⁵ Մերուժան Պարսամյանն այս առիթով նշել է. «Բոլորը, բոլորն ալ միտքիս առջևէն կ'անցնին, ամէնքն ալ, երազներու պէս լուսապսակուած և եղերական յաջորդականութիւնով մը: Ու ամէն օր բոյր մը ատելի կը ծխեն հոգիիս մէջ կառուցուած Հայ Աստուածուհիին՝ Նեմեսիսի բազմինն»:²⁴⁶

Օրաթերթն իր նյութերով փաստել է հայ մարտիրոսագրությունը և թուրքական իշխանություններից ու միջազգային կառույցներից պահանջել է դատապարտել մեղավորներին: «Ճակատամարտի» հրապարակումներից երևում է, որ Սուդրոսի գինադադարից հետո հայ ժողովրդին դեռ շարունակել են սպառնալ ջարդերն ու կոտորածները: Թուրքիայում հայահալած քաղաքականությունը չէր փոխվել: Խոսքը մասնավորապես վերաբերում էր իթթիհատականների նկատմամբ հարուցված կեղծ դատավարությանը և իթթիհատական կենտրոններում անցկացվող անարդյունք խուզարկություններին, հայ որբերի ու իրենց տները վերադարձող տարագրյալների իրավունքների ոտնահարմանը: Ստորև կանդրադառնանք այդ խնդիրներից յուրաքանչյուրի վերհանմանը «Ճակատամարտ» օրաթերթում :

1918թ. նոյեմբեր 30-ի «Դահիճները կցնծան» խմբագրականում նշված է, թե հիմարություն է արդարություն հուսալ Թուրքիայում: Չէ որ վարչապետ Թեֆիկ փաշայի գլխավորած կառավարությունը պահանջել է ընդհանուր ներման ցանկում ներում շնորհել նաև հայ մարտիրոսագրության հեղինակներին ու մեղսակիցներին՝ նրանց դատելով քաղաքական հանցագործների շարքը: «Ճակատամարտը» գրում է. «Մենք չզարմացանք... Դուք, ո՛վ մեծաշուք վեզիր, դուք կարո՞ղ էք զանոնք մէկ գծի վրայ դնելու ներման արժանի քաղաքական յանցաւորներուն հետ, առանց, լա՛ւ իմացէք, անոնց մեղսակից նկատուելու... Լա՛ւ, իմացէք, անոնց ներման տակ դուք ձեր դատապարտութեան վճի՛ռն է

²⁴⁵ Նույն տեղում:

²⁴⁶ Նույն տեղում:

որ պիտի ստորագրէք»:²⁴⁷ Արամ Սաֆրաստյանը «Դահլիճը և Թեճետյուտը» վերլուծականում քաղաքական անտաղանդ դերասաններ է համարել Թեֆիկ փաշային և իթթիհատականներին, որոնք միմյանց էին մեղադրում երկիրը կործանելու համար: Ա.Սաֆրաստյանը դիմել է նրանց. «Պարոն դերասաններ, ի գուր մի՛ ջանաք խաբել հասարակութեանը... Դուք բոլորդ առանց բացառութեան, բոլորդ ալ դատապարտուած էք արդարութեան և իրաւունքի առջեւ»:²⁴⁸

Իթթիհատական պարագլուխների ձերբակալությունը շարունակվել է 1919թ. սկզբներին՝ Թուրքիայի նախարարների խորհրդի որոշման համաձայն: Ներքին գործերի նախարարի փոխանորդը մամուլի ասուլիսում հայտարարել է, թե ձերբակալվածների ամբաստանությունները բացարձակ են. «Արդարութիւնը ամէն պարագայի պիտի գործադրուի: Արդէն հասարակաց կարծիքը և համաձայնական շրջանակները կը պահանջէին ոճրագործներու պատժուիլը»:²⁴⁹ «Մեր խոսքը» խմբագրականում, սակայն, «Ճակատամարտը» կարծիք է հայտնել, թե ժայրահեղ լավատեսություն է թուրքական կառավարությունից սպասել բացարձակ արդարություն հայկական կոտորածների պատասխանատուների դատավարությունից: Կառավարությունն իր որոշումներն իրականացնելու համար չուներ ուժ և ազդեցություն, քանի որ ամենուրեք Իթթիհատի ոգին էր, որ «կը տիրապետէր և նուրբն մէջէն ժողովուրդը կ'առաջնորդէր իր ուզած ճամփան»:²⁵⁰ Ուստի հայ ժողովրդի աչքերը ուղղված էին մեկ այլ ուժի՝ դաշնակից պետություններին, որոնք իթթիհատական կառավարությանը պատասխանատու ճանաչելով հայկական կոտորածների համար, ազդարարել էին, թե պատերազմից հետո այդ կառավարության անդամները պիտի դատվեին ու պատժվեին: «Ճակատամարտը» խորհուրդ է տվել դաշնակիցներին, որ չընկնեին անհատ ոճրագործներին դատելու հետևից ու ժամանակ չձգձգեին, քանզի ոճրագործների մի մասը անհատապես չէր մասնակցել սպանություններին և կոտորածներին, այլ եղել էր կազմակերպիչ և իբրև այդպիսին ավելի պատասխանատու էր, քան «իսկական կոտորիչները:

²⁴⁷ «Արդարամարտ», 1918, թիվ 10:

²⁴⁸ Նույն տեղում, 1918, թիվ 12:

²⁴⁹ «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 68:

²⁵⁰ Նույն տեղում:

Այս դասին կը պատկանէին կեդրոնի կառավարութեան և Իթթիհատի Կէդր.կօմիտէին անդամները, նահանգային գաւառական պաշտօնեաները և Իթթիհատի ներկայացուցիչները, երեսփոխանները կ'ըն, որոնք տեղահանութիւնը և կոտորածները կազմակերպելու ժամանակ շատ անգամ գրաւոր հրահանգներ չէին գործածած, այլ բանաւոր՝ յատուկ գործակալներու միջոցաւ: Հետեւաբար ի՞նչպէս կարելի էր վկաներ ներկայացնել այսպիսիներու դէմ»: Բացի այդ, հայկական կոտորածները մասնավոր և պատահական բնույթ կրող սովորական ոճիրներ չէին, այլ՝ իթթիհատական կառավարության հատուկ ծրագրով, քաղաքական որոշ նպատակով կազմակերպված բնաջնջում: Հաշվի առնելով այս ամենը՝ «Ճակատամարտի» խմբագրակազմը առաջարկել է անմիջապէս պատասխանատվության կանչել այն անձանց, ովքեր «հանրածանօթ էին իբրեւ պատասխանատուներ»:²⁵¹ Սկսված դատավարությունը բացահայտել է բազմաթիվ ոճրագործություններ, դրանց կազմակերպիչներին, իրականացնողներին: Օրինակ՝ 1919թ. ապրիլի 28-ի համարի «Եփրատ գետը կհորդի հայոց դիակներով» նյութում տպագրված է քննիչ մարմնի կողմից պատրաստված և դատարանում ընդունված ամբաստանագիրը: Այն «Ճակատամարտը» համարել է պատմական կարևոր վավերաթուղթ և «հերքմնագիր մը բոլոր Սիւլէյման Նազիֆներու և անոնց դէմ, որ յանդգնութիւնն ունեցան մասնակի քանի մը սպանութիւններ անուանելու հայկական աղէտը»:²⁵² Թերթում տպագրված են այդ ամբաստանագրի կարևոր կետերը: Փաստվել է, որ տարագրության ընթացքում զանազան վայրերում և տարբեր ժամանակներում կատարված խժոժությունները երբեք չեն ունեցել տեղական ու առանձնակի հանգամանք, այլ կազմակերպվել և իրագործվել են «բերանացի և գաղտնի հրամաններով»: Ամբաստանագրում ասվում է («8-րդ սէրի, վէսիքա 1»), որ Տրապիզոնի ջարդը կատարվել է Թալեաթի դրոմամբ: Ներքին գործերի մասնավոր դիվանի պետ Իհսան բեյը հայտնել է, թե երբ ինքը Քիլիսի գայնագամն էր, Պոլսից Հալեպ ուղարկված Աբդյուրահման Նուրի բեյը հետևյալն էր ասել իրեն. «Տարագրութիւնը՝ Հայերը բնաջնջելու նպատակով եղած է, ես չփման մէջ

²⁵¹ Նույն տեղում:

²⁵² Նույն տեղում, 1919, թիվ 141:

մտայ թալէաթ պէյի հետ և անձամբ իրմէն առի բնաջնջման հրամանները»:²⁵³ Խարբերոյի կուսակալ Սապիթ բեյը Նազըմ բեյին է հղել մի հեռագիր, որի լուսանկար-պատճենը 9-րդ «սէրիին մէջն է»: Այնտեղ հարցում է արվել. «Ղրկուած Հայերուն գործը լմնցուցի՞ք. տարագրութիւնները տեղեկացուցէ՞ք. վնասակար անձերը կ'ոչնչացուի՞ն, թէ՛ ո՛չ, միայն կ'աքսորուին»: Մեկ այլ ծածկագիր-հեռագրում Պոլիի Սյուֆիտ բեյը գրել է, որ տեղի իթիհատական կառույցի քարտուղար «Միտհաթ Չանկըրիէն իրեն հեռագրել է որ էնկիւրիէն 61000 Հայեր տարագրած են»: Նա խորհուրդ է տվել Սյուֆիտ բեյին, որ Պոլիի ապագա երջանկությունն ապահովելու համար անհրաժեշտ է տարագրել տեղի հայերին: «Ճակատամարտը» վերլուծելով այս փաստը՝ եզրակացրել է, թե Պոլիի նման պատերազմական գոտուց հեռու գտնվող վայրում հայերի տարագրությունն իրականացնելը ամենևին ռազմական անհրաժեշտությունից չէր բխել: Ամբաստանագրում մեջբերված է թալէաթին ուղարկված Խարբերոյի կուսակալ Սապիթ բեյի մեկ այլ հեռագիրը, որը գտնվում էր երեսփոխանական ժողովի 5-րդ ճյուղի թղթածրարներում: Հեռագրում արձանագրված է, որ բոլոր ճանապարհները լցված էին «կիներու և տղաներու դիակներով»: Թալէաթը Հայոց եղեռնի հետքերը վերացնելու նպատակով Խարբերոյի, Դիարբեքիի, Ուրֆայի և Դեր-Ջորի կառավարիչներին է ուղարկել ծածկագիր-հեռագրեր: Դրանցում նա նրանց հրամայել է այրել ճանապարհներին մնացած հայերին պատկանող առարկաները, իսկ նրանց դիակները՝ թաղել և ոչ թե նետել գետերը, լճերն ու ձորերը:²⁵⁴

«Ճակատամարտում» վավերագիր-փաստաթղթեր բազմիցս են տպագրվել 1918-1919թթ., երբ դեռևս հույս է փայփայվել հասնել Հայ դատի պաշտպանությանը: Բերենք ևս մեկ օրինակ: 1919թ. մարտի 15-ին թերթում կարդում ենք Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Ջեմալ բեյի հայտարարությունը այն մասին, որ Իթիհատը «ջարդել տուաւ 800000 Հայեր և տարագրեց 400000 Յոյներ»:²⁵⁵ «Ճակատամարտը» հասկացել է, որ իթիհատականների ձերբակալությունները և դատավարությունը քաղաքական ֆարս են, որ դաշնակից պետությունները

²⁵³ Նույն տեղում:

²⁵⁴ Նույն տեղում:

²⁵⁵ Նույն տեղում, 1919, թիվ 106:

չեն պատրաստվում ձեռնարկել հայանպաստ քայլեր: Հայոց եղեռնի կազմակերպիչների դատավարությունը «Ճակատամարտը» համարել է «աչքկապուկ մը», իսկ «ջարդարարներու դէմ յարուցուած դատը...-նահատակուած Մարկոսին, Կիրակոսին անձնական դատը չէ, Հայ ազգին դատն է ան»:²⁵⁶ Մեծ հիմնարկություն էր հայ ժողովրդի համար «ելլել պահանջել թուրք դատարաններու ներկայ կազմէն՝ իր արդար դատին գոհացումը»:²⁵⁷ Հողվածագիրը՝ փաստաբան Հրայր Պյուքյուջյանը, գտնում էր, որ նախ՝ Թուրքիայում պետք է ընդունվեր հայ ժողովրդի ջարդարարների դատավարության մասին մասնավոր օրինագիծ, ապա՝ հայ ժողովրդի ձեռքի տակ եղած փաստերը անհրաժեշտ էր ներկայացնել դատական հատուկ աստանին, որի կազմում թուրք դատավորների հետ պիտի ընդգրկված լինեին չեզոք տերությունները ներկայացնող երդվյալ դատավորները: «Առանց այս պայմաններու գոյութեան դատական ներկայ կազմով և դատավարական արդի ձեւերով ջարդարարներու դատավարութեանց մեր մասնակցութիւնը կը նկատեմ և՛ անտեղի, և՛ վտանգաւոր ու ապարդիւն», - գրել է Հ. Պյուքյուջյանը:²⁵⁸ Եվ քանի որ դատավարությունն ընթացել է կեղծիքներով, ապա շարունակվել են իթթիհատականների դավերը: Կիլիկիայում Իթթիհատի գործունեությանը նվիրված հողվածում ասվում է. «Իթթիհատի գործիչները տակաւին չեն դադրած գործելէ, և հոս ամէն իրիկուն գաղտնի ժողովներ ալ կ'ունենան»:²⁵⁹ «Խոսիլը բավական չէ» խմբագրականում գրված է, որ Թուրքիայում ամեն բան «կը մնայ Թալէաթի կարգադրության համաձայն: Օրը օրին գաւառներէն մեզի հասնող վստահելի տեղեկութիւնները կ'ապացուցանեն այդ ճշմարտութիւնը»:²⁶⁰ Հ. Ամատունին հուլիսի 18-ին «Ճակատամարտում» վկայել է, որ շարունակվում են իթթիհատական դավերը:²⁶¹ Եթէ 1918-1919թթ. իթթիհատականները հայերին բացեիքբաց կոտորել, տեղահանել ու աքսորել են և որևէ մեկին հաշվետու լինելու կարիք չեն զգացել, ապա զինադադարից հետո

²⁵⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 92:

²⁵⁷ Նույն տեղում:

²⁵⁸ Նույն տեղում:

²⁵⁹ Նույն տեղում:

²⁶⁰ Նույն տեղում:

²⁶¹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 209:

նրանք հարկադրված են եղել այդ ոճիրները շարունակել ուրիշ պիտակով: «Թուրք ժողովուրդին խելօք առաջնորդները» անդել են անգամ, որ «Հայաստանի՝ թրքական տիրապետութեան տակ գտնուած նահանգներու ազգաբնակչութիւնը զուտ Թուրքեր են, հետեւաբար պէտք է հարգուի նրանց ինքնորոշման իրաւունքը, և պէտք է այդ նահանգները թողուին Թուրքիոյ»:²⁶² Հ.Ամատունին ընդդիմացել է ասվածին մի շարք փաստարկներով: Առաջին փաստարկը վերոհիշյալ նահանգների հայ և թուրք ժողովուրդների վիճակագրական տվյալներն էին Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ, որոնք հակառակի մասին էին խոսում: Երկրորդ փաստարկն այն էր, որ պատմական Հայաստանի այդ նահանգների աղգաբնակչությունը կոտորված ու արքորված էր իր հայրենիքից. «Միայն չորս-հինգ հարիւր հազար խոյս տուած են մեծ սպանդէն, ապաստանելով Անդրկովկաս ու Ռուսաստան: Նոյնքան թիւով բեկորներ իրենց հայրենիքէն դուրս՝ Արաբիոյ կամ Սուրիոյ անապատներուն մէջ են»:²⁶³ Ժամանակն ուշացունով հասել էր, որ այդ մարդիկ վերադառնային իրենց օջախները: Հողվածագրի կարծիքով, թուրքերը դեմ էին դրան երկու նպատակով. նրանք ցանկանում էին նախ՝ ցույց տալ աշխարհին, թե այդ նահանգներուն հայեր չկային, ապա՝ անել այնպէս, որ տարագրյալ ու փախստական հայերը, մնալով հայրենիքից դուրս, կոտորվեին և ոչնչանային: Հ.Ամատունին եզրակացրել է, որ այսպիսով՝ Թուրքիան շարունակում էր նախկին քաղաքականությունը նոր ձևերով ու ծրագրերով: Ընդ որում, թուրքերն օգտագործում էին զինվորներին՝ արգելելու համար փախստական դարձած հայերին վերադառնալ սեփական տները: Միևնույն ժամանակ նրանք դատարկված Արևմտյան Հայաստանը թուրք ազգաբնակչությամբ լցնելու համար աշխարհի բոլոր անկյուններից այնտեղ էին տեղափոխում թուրք գաղթականներին: Թուրքերը մտածում էին, որ Հայաստանը այսպիսի հրաշքով կդառնար Թուրքիա: Իրականում այդպէս էլ եղավ: Իսկ այն օրերին Հ.Ամատունին չէր հավատում, որ կիրականանար Թուրքիայի այդ նպատակը: Նա կարծում էր, որ հայ ժողովուրդը, հակառակ թուրքական կամ իթթիհատական դավերին, պիտի վերադառնար հայրենիք

²⁶² Նույն տեղում:

²⁶³ Նույն տեղում:

ու տեր պիտի կանգներ իր դարավոր սրբություններին և հիշատակա-
րաններին:²⁶⁴ Եվ առ այսօր շարունակվում է մեր ժողովրդի պայքարը
հանուն պատմական արդարության վերականգնման:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱՆՆԴԻՐՆԵՐԸ
«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ

Մուդրոսի գինադադարից անմիջապես հետո թուրքական իշխա-
նություններն ընդունել էին մի շարք հիշատակագրեր ու որոշումներ, ո-
րոնց համաձայն պիտի վերջ տրվեին հայերի հալածանքներին, բռնի
խլամացված հայերը նորից պիտի քրիստոնյա դառնային, թուրքերի
մոտ ստրուկի կարգավիճակում պահվող հայ որբերը և առևանգված
աղջիկներն ու կանայք պիտի վերադարձվեին Թուրքիայի հայկական
համայնքին, տարագիր հայերը պիտի վերադառնային իրենց բնակա-
վայրերը, հայերից հափշտակված ու խլված կալվածքները, հողերը և
ունեցվածքը պիտի հանձնվեին ողջ մնացած դրանց նախկին տերերին:
«Ճակատամարտը» շարունակ ահագանգել է, որ կառավարության այդ
կարգադրությունները «խօսքի սահմանէն անդին չանցան»:²⁶⁵ Բերվել
են օրինակներ: Ասենք՝ Մարզվանից առևանգված օրիորդ Փառանձեմ
Երեմյանը, քաջալերվելով կառավարության հրամաններից, փախել էր
իրեն առևանգողի տնից: Նա, սակայն, «նոյն կառավարութեան կողմէ
գաղտնի խիստ հետապնդման մը ենթակայ էր»:²⁶⁶ Բացի այն, որ բռնի
թրքացված հայ կանայք չէին կարող վերադառնալ նախկին կրոնին,
նրանք չէին կարող լինել նախկինում իրենց հայ ամուսինների ունեց-
վածքի ժառանգորդը, քանի որ արդեն համարվում էին թրքուհի: Այսպի-
սով՝ «կալուածներու խնդիրը գրեթէ անլուծելի էր»:²⁶⁷ «Ճակատամար-
տը» չի մանրամասնել ձեռքի տակ եղած նմանատիպ բոլոր փաստերը՝
նշելով, թե մեկ-երկու օրինակը բավական է իրավիճակը հասկանալու
համար, քանզի պատկերը Թուրքիայում ամենուրեք նույնն էր ու նույնն

²⁶⁴ Նույն տեղում:

²⁶⁵ Նույն տեղում, 1919, թիվ 106:

²⁶⁶ Նույն տեղում:

²⁶⁷ Նույն տեղում:

էլ մնալու էր: «Ա...էն կը գրեն մեզի, թէ կառավարութիւնը խստիւ արգիլած է բռնութեամբ իսլամացած Հայերու իրենց նախկին կրօնքին վերադարձը: Բ...էն կը գրեն, թէ Հայ ժողովուրդին չեն վերադարձներ իր տունը և կալուածները. վերադարձողները փողոցները կը թափառին: Գ...էն կ'իմացնեն, թէ նախկին ջարդարարները դեռ կը մնան իրենց պաշտօններուն վրայ և կը սպառնան Հայ ժողովուրդի վերջին մնացորդներն ալ կոտորել: Ասոնք և մնան բազմաթիւ փաստեր կուզան անմիջապէս ապացուցանելու, թէ Հայ ժողովուրդին մնացորդները կը մնան միշտ օրէնքէ դուրս. ուրիշ խօսքով, կոտորուելու վտանգին տակ», - այս մտահոգութիւններն են պարբերաբար հնչել «Ճակատամարտում»:²⁶⁸

Օրաթերթն առաջարկել է արմատական 3 միջոց հայ ժողովրդի վաղվա կյանքն ապահովելու համար: Դրանք էին.

1. հայ ժողովրդի կենսապահովության հարցը չհանձնել թուրքական կառավարությանը և շուտափոյթ հայկական նահանգներ ուղարկել դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին իրենց գինուժով, ինչն ապահովելու դեպքում միայն հնարավոր կլիներ պաշտպանել վերադարձող տարագիրների գոյությունն ու աշխատանքը,
2. իրենց բնակավայրերը վերադարձնել տարագիր հայերին՝ վերահաստատելով նրանց քաղաքացիական բոլոր իրավունքները,
3. արդեն վերադարձած հայ տարագիրներին սերմացու տալ գարնանացանի համար, ինչի արդյունքում նրանք կկարողանային որոշակի պաշար կուտակել առաջիկա ձմեռվա համար:²⁶⁹

«Ճակատամարտի» կարծիքով՝ թվարկված միջոցառումները պիտի իրագործվեին՝ չսպասելով Հայկական հարցի լուծմանը. «Ինչ ձեռով ալ լուծուի այդ հարցը, Հայ ժողովուրդը պիտի ապրի և անոր ապրուստը կ'ապահովուի միայն մեր ծրագրած եղանակով»:²⁷⁰ Այնինչ, թուրքական իշխանություններն ամեն ինչ անում էին, որ Եղեռնից մազա-

²⁶⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 97:

²⁶⁹ Նույն տեղում:

²⁷⁰ Նույն տեղում:

պուրօ՞ հայերը չվերադառնային իրենց բնակավայրերը: Իսկ եթե վերադառնային, ապա չկարողանային ապրել իրենց նախկին տներում, ուրոնք բռնագավթվել կամ շատ էժան գներով վաճառվել էին թուրքերին: Հայ տարագրյալներին չէին տալիս օրենքով հասանելիք դեպի նրանց ծննդավայր փոխադրման ծախսի գումարը, նաև՝ նպաստը: Նրանց չէին ապահովում գալիք ձմեռվա համար անհրաժեշտ վառելիքով ու գարնանային սերմացուով:

«Վերապրողները» խորագրի ներքո տպագրված «Ատաբազարի հայերը» թղթակցության մեջ ներկայացված են տարագիրներին հուզող խնդիրները:²⁷¹ Նշվում էր, որ վերջին մեկ ամսում հազիվ 100 հայ ընտանիք էր կարողացել վերադառնալ Ատաբազար: Եսկիչեհիր, Քյոթահիա, Պոլովատին, Կոնիա և Էրեյլի երկաթուղային կայարաններում էին գտնվում 400-500 ատաբազարցի հայ տարագրված ընտանիք: Նրանց շոգեկառքեր չէին տրամադրում: 20 օրից ավել էր, ինչ այդ մարդիկ բաց երկնքի տակ ցուրտ եղանակին, հաճախ մի քանի օր տևող անձրևի տակ, ցուրտ եղանակին մնացել էին անպատասպար, հացակարոտ վիճակում: «Պատերազմի էն տաք շրջանին էր տեղահանութիւնը, այնպէս որ կառավարութիւնը երկաթուղիի գիծերուն վրայ, ահագին զինուորական առաքումներով ու փոխադրութիւններով զբաղուած էր, բայց այն ատեն հայ ժողովուրդը Սուրիոյ անապատները քշելու չափ իր դահիճներուն ձեռքը ձգելու համար ոչ միայն վակօն չը պակսեցաւ, այլ մէկը միւսին յաջորդող ամբողջ կառաշարներ յատկացուեցան և անոնց վրայ հսկողութիւն կատարելու, այսինքն զանոնք խոշտանգելու և հալածելու համար ոստիկաններու և ոստիկան-զինուորներու վոհմակներ տրամադրելի եղան: Իսկ այսօր, երբ պատերազմը դադրած է, և ա՛լ զինուորական առաքումներ չկան, ափ մը հայերու վերադարձին համար ոչ փոխադրութեան միջոց կայ, ոչ վակօն, ոչ ալ այդ գործին վրայ մտածող պաշտօնեայ», - այսպիսի վերլուծական վերջաբանով է ավարտել թղթակցությունը «Ճակատամարտը»:²⁷² Մեկ այլ թղթակցությունից պարզ էր դառնում Կեյվեի Էջմե գյուղ սեփական օջախները վերադարձող հայերի վիճակը. «Կէյվէի էջմէ գիւղը, որ 180 տուն գուտ հայութիւն

²⁷¹ «Արդարամարտ», 1918, թիվ 10:

²⁷² Նույն տեղում:

ունէր, այսօր բոլորովին աւերակի կերպարանք ունի, մինչեւ այսօր հագի 15-20 տուն վերադարձողներ եղած են, անոնք ալ բոլորովին անպատասպար են անօքնական վիճակի մէջ, իրենց տունները թուրք մուհաճիրներու կողմէ գրաւուած են, որոնք իրենց բուն տէրերուն չեն ուզեր յանձնել»:²⁷³ Վերադարձող հայերի կյանքն էր վտանգված. «Հաստատապէս կրնանք ըսել թէ տեղւոյն գայմագամին կողմէ գէնքեր բաժնուած են թուրքերուն: Արդեօք մնացա՞ծն ալ ջարդելու համար»:²⁷⁴ Նմանաբնույթ էր իրավիճակն ամենուրեք: 1918թ. դեկտեմբեր 2-ի՝ «Ինչպես կվերադառնան տարագիրները» նյութում «Ճակատամարտը» հանգել է հետևյալ եզրակացության. «Տարագրուած հայերու վերադարձը աւելի քան նոր աքսոր մըն է»:²⁷⁵ Տեղեկացվում էր, որ Կոնիայի կայարանում մոտ մեկ շաբաթ էր, ինչ 2000-ի չափ հայեր սպասում էին կառավարության կողմից տրամադրվող շոգեքարշերին, որ վերադառնալիս իրենց ծննդավայրերը. «Շաբաթներով կը սպասեին բացը, ցուրտին, անձրեւին տակ, բայց տրամադրուելիք ձրի վակօն և ածուխ չկայ կ'ըսուի: Ամբողջ օրը անօթի անցնող շատեր կային մէջերնին: Վերջին 15 օրուան միջոցին 25 հոգի մեռած էին որոնցմէ 3-ը յղի կիներ»:²⁷⁶ Վերադարձողների տեղափոխությունը ձրի էր, բայց ու՞մ էր դա պետք, եթե վագոնները դժվարությամբ էին տրամադրվում, իսկ շոգեքարշի համար տրվող ածուխը այնքան քիչ էր, որ 2 օրվա ճանապարհը տևում էր 10-15 օր, այն էլ՝ բացօթյա բեռնափոխադրող վագոններով: Օրինակ էր բերվում Կոնիայից 3 օրում 13 բեռնատար բաց վագոններում տեղատարափ անձրևի տակ էսկիշեհիր ուղարկված 500 տարագիրների քաշած չարչարանքը: «Ըսուեցաւ թէ մինչեւ հոդ 3 հոգի արդէն պակասած էր անոնցմէ, և ո՛վ գիտէ տակաւին քանիներ ալ պիտի մեռնին մինչեւ որ տեղերնին հասնին»: Իսկ Սուլթանյե կայարանում 2000-3000 տարագիրներ (հիմնականում՝ կանայք ու աղջիկներ) «ցուրտէն և քաղցէն հիւանդանալու և մեռնելու դատապարտուած էին»:²⁷⁷

²⁷³ Նույն տեղում, 1918, թիվ 12:

²⁷⁴ Նույն տեղում:

²⁷⁵ Նույն տեղում:

²⁷⁶ Նույն տեղում:

²⁷⁷ Նույն տեղում:

Ատաբազար վերադարձող հայերի մասին թղթակցություն կա «Ահա եկեր են, բայց ի՞նչ կգտնեն» վերնագրով:²⁷⁸ Վերադարձող ազատաբազարացիները տեսել էին, որ հայկական թաղերը ավերակների էին վերածվել, իսկ «թուրք բարեկամներու քով ի պահ ձգուած իրենց գոյքերը, ապրանքները, բոլո՛րը, բոլո՛րը թալանուած, կորսուած... Հրէշային ծրագիրով մը սպանդանոց քշեցին ամբողջ հայութիւնը, բայց ի՞նչ կուզէին անոնց թողած տուներէն, դպրոցներէն, եկեղեցիներէն, ի՞նչ կուզէին պարտէզներէն, եկեղեցիներէն ու գերեզմանատուններէն որ քանդեր են ու աւերեր անխնայ: Ատափազարի մէջ 3500-է աւելի հայու տուներ կային: Ասոնցմէ կէսէն աւելին հիմնայատակ կործանուեր էին և անոնց հետքերն անգամ չկային, իսկ մնացածին մեծ մասն ալ կիսաքանդ ու անբնակելի վիճակի մէջ ձգեր էին»:²⁷⁹ Տեղահանության օրերին տեղացի թուրքերը 100 ոսկեդրամ արժեցող ապրանքները հայերից 100 փարայով էին գնել, հաճախ էլ սպառնալով նրանց՝ ձրի վերցրել: Հայերը դեռ կայարանում էին, երբ թուրքերը մտել էին հայկական ամայացած թողեր և տարել էին բոլոր տների պատուհանների ապակիները, դռները, կողպեքները, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչն արժեքավոր էր և «դիրատար ...մինչեւ իսկ քակեր էին սանդուղները, տախտակամածները, առաստաղները՝ պահուած կահկարասիներ գտնելու յոյսով»: Թուրք բնակչության կողոպուտից հետո թուրքական կառավարությունը հայերի տներում էր տեղավորել «Պալքանեան պատերազմէն եկւոր իսլամ գաղթականները, ինչպէս նաեւ այս վերջին պատերազմի միջոցին թշնամիէն գրաւուած նահանգներու միլիթէճիները, անշուշտ իսլամ»:
Իսլամ գաղթականները քանդել ու վառել էին դեռևս անբնակ հայկական տները : Այդ կիսավեր 1500-ից ավել տները կառավարությունը «փլչելու վտանգին մէջ կը գտնուին» պատրվակով չնչին գներով վաճառել էր Իթթիհատի պարագլուխներին: Ասենք՝ 150-200 ոսկի արժեցող տունը վաճառվել էր 8-10 ոսկիով: Թուրքերը որպէս ձրի վառելափայտ էին օգտագործել հայերի պարտեզների ծառերը: Նրանք հիմնահատակ ոչնչացրել էին հայկական 4 թաղերի երկսեռ վարժարանների շէնքերը՝ առգրավելով և թուրքական վարժարաններին հանձնելով

²⁷⁸ «Արիամարտ», 1918, թիվ 31:

²⁷⁹ Նույն տեղում:

դրանցում եղած գրքերը: Վարժարաններից «ս. Հրեշտակապետինները միայն կը մնային կանգուն: Քանդեր էին ս. Ստեփաննոս եկեղեցին, ախոռի վերածեր էին ս. Լուսաւորիչը, իսկամ գաղթականներու խան շիներ ս. Կարապետը և արմտիքի շտեմարան՝ ս. Հրեշտակապետը»: Յուրացրել և աճուրդով վաճառել էին Ատաբազարի հայկական 4 եկեղեցիների գույքը: Քրքրել էին հայկական գերեզմանոցի շիրիմները: Տարել էին մարմարե բուրդ կոթողները և մահարձանները: Ըստ հողվածագրի՝ Ատաբազար վերադարձած տարագիր հայերը կարծես այլևս - չէին ուզում ապրել երբեմնի իրենց ծննդավայրում, որն այլևս իրենցը չէր:²⁸⁰ Ատաբազարիցի հայերի ճակատագիրն էին կիսում նաև մյուս բնակավայրերի վերապրողները: «Գավառի ձայներ» բաժնում մշտապես լուրեր էին տպագրվում տարբեր գյուղերում ու քաղաքներում հայ տարագիրների վիճակի մասին: Օրինակ՝ նշվում էր. «Եալօվա-Մէրտիկէօզ հասած էին 180 անձ, որ 83 տուն կը կազմէին: 269 տուններէն 121-ը հազիւ բնակելի էին, 54-ը բացարձակապէս անբնակելի, 94-ին հետքն անգամ չէր մնացած: Նոր 300 հոգի գալուն կը սպասուեր: Ասոնցմով դեռ մէկ երրորդն ալ դարձած չըլլար: Եալօվա- Եալաք Տէրէ հասած էին 39 ընտանիք, ընդամենը 74 հոգի: 239 տուններէն 146-ը հազիւ բնակելի էին, 37-ը՝ կիսակործան ու 56-ը՝ հիմնայատակ փլցուած»:²⁸¹ Իսկ 1918թ. դեկտեմբերի 14-ին «Վերջին ժամ» խորագիրը տեղեկացնում էր, որ Ադանայում իթթիհատականները տեղական իշխանությունների լուռ աջակցությամբ պատրաստվում էին կոտորել տեղի հայ բնակչությանը և վերադարձող տարագիրներին, որ չվերադարձնէին նրանցից 4 տարի առաջ գողացված իրերը, բնակարանները, հողերը: Իթթիհատի տեղական կենտրոնի անդամ Սուխթար բեյը արդեն աճուրդի էր հանել «տարագրեալ հայերուն հարիւր հազարներով ոսկի արժող ինչքերը, հազարներով գորգեր ու կապերտներ (որոնց նմանը Պոլսոյ և ոչ մէկ գորգավաճառին քովը կարելի էր գտնել), կարասիներ, թանկարժէք իրերէններ, եւն, եւն: Ու դեռ ասոնք աւելորդ մէկ մասն էին միայն այն անպատմելի հարստութեանը և ինչքերուն, որոնցով բերնէ-

²⁸⁰ Նույն տեղում:

²⁸¹ Նույն տեղում, 1918, թիվ 32:

բերան լեցուած էին բոլոր իթթիհատականներու տուները».²⁸² Տարագրյալների կալվածքները իթթիհատական կառավարության կողմից ժամանակին հռչակվել էին «Էնլաքը մէթրուքիէ» և վարձով էին տրվել պատահական անձանց: Վերջինները քարուքանդ էին արել շեն և պտղաբեր այգիները, նարնջի, լիմոնի ծառաստանները: Նրանք հողին էին հավասարեցրել դոյակների նմանվող հայկական տները, որոնց վերջին տախտակն անգամ ծախել ու վառել էին: Կիսավեր վիճակում էր քաղաքի հայկական եկեղեցին, որի մի մասը վերածել էին թուրք աղջիկների վարժարանի: Հայերը գրկված էին ամենատարրական ազատություններից. «Երկու հայ չէին կրնար քով քովի գալ և խորհրդակցել: Ահաւոր սարսափի մը տակ, գիշերը ինչպէս լուսցնելնին չգիտեին»:²⁸³

«Ճակատամարտը» իր խմբագրականներուն մշտապես բարձրացրել է տարագրյալների կալվածքների կամ անշարժ գույքի և նրանցից գանձվող հարկերի ու տուրքերի խնդիրները: Օրաթերթը փաստերի հիման վրա ցույց է տվել, որ թուրքական կառավարությունը, որը չեղյալ էր հայտարարել հայերին վերաբերող իթթիհատական կառավարության ընդունած բացառիկ օրենքները, այդ հարցերին չէր տալիս արդար լուծում: Օրինակ՝ «Տարագիրներուն կալվածները» խմբագրականում նշվում էր, որ մի կողմից՝ թուրքական նոր կառավարության կարգադրության համաձայն տարագիր հայերի անշարժ գույքը պիտի վերադարձվեր նրանց, մյուս կողմից՝ ներքին գործերի նախարարի հրահանգով այդ կարգադրությունը սրբագրվել էր: Ըստ այդմ, «տարագրեալներէն անոնք որ կը վերադառնային և անձնապէս իրենց կալուածները կը պահանջեին, անմիջապէս պիտի ստանային, իսկ անոնք որ անձնապէս չէին ներկայանար (մեռած, կորսուած, կոտորուած), անոնց մօտաւոր կամ հեռաւոր ժառանգորդներուն չպիտի յանձնուէին կալուածները»:²⁸⁴ «Ճակատամարտը» կառավարությունից պահանջում էր լինել ազնիվ և չեղյալ հայտարարել ներքին գործերի նախարարության հրահանգը: Չէ՞ որ հայերի կալվածքներն անտեր չէին մնա, եթե նրանք իրենց կամքին հակառակ չտարագրվեին ու չդատապարտվեին բնաջնջման: Ջոհերը մեղավոր չէին: Կառավարությունը իրավունք չու-

²⁸² Նույն տեղում, 1918, թիվ 20:

²⁸³ Նույն տեղում:

²⁸⁴ «Ճակատամարտ», 1919, թիվ 90:

ներ նրանց անշարժ գույքը հափշտակել կամ հանձնել դրան ապօրինի տիրացած անձանց: «Բարոյական և իրաւաբանական ոչ մէկ հիմ կայ ասոր հակառակը շարժելու: Այդ կալուածները ժամանակաւորապէս պէտք է յանձնել ուղղակի տէրերուն, իսկ անոնց չգոյութեան պարագային, անոնց ազգականներուն այն օրէնքով որ գոյութիւն ունի», - այս եզրահանգմանն է եկել «Ճակատամարտը»: ²⁸⁵ Իհարկե, քննարկվող բոլոր հարցերի վերաբերյալ օրաթերթի առաջարկները, ինչպես նաև Եղեռնից մազապուրծ եղած տարագրյալների իրավունքներն այդպես էլ մնացել են մերժված և ոտնահարված թուրքական իշխանությունների կողմից: Բայց «Ճակատամարտը» շարունակել է ահազանգել և բացահայտել թուրքական կառավարության խոսքի ու գործի հակասությունը տարագրյալների առիթով: Օրաթերթը մի շարք կեղծիքներ է մատնանշել տարագրյալների տեղավորման, խնամքի և պարենավորման կազմակերպման գործում: Կառավարությունը որոշում էր ընդունել թուրքիայի արևելյան նահանգների աղետյալներին ուղարկել մնացած նահանգների տասանորդներից գոյացած հացահատիկը: Իրականում աղետյալներից կամ տարագիր հայերից էին գավառային իշխանությունները պահանջում տասանորդ: «Որքան գիտենք, պետութիւնը ունի օրէնք մը, որու հիման վրայ գաղթականութիւնը մինչև եօթը տարի տուրքերէ ազատ կ'ըլլայ. մեզ կը թուի թէ այս օրէնքին մէջ պիտի մտնէ և տասանորդի տուրքը վերադարձող տարագրեալներէն, այն ատէն ներկայ կառավարութիւնն ալ կը շարունակէ ունենալ երկու չափ և երկու կշիռ իր պետութեան սահմաններուն մէջ գտնուող ժողովուրդներու համար: Մեր կարծիքով կառավարութիւնը երկար ժամանակ պետական միջոցներով պիտի հոգար այդ ժողովուրդը, մինչև որ անոր մնացորդները հնարաւորութիւն ունենային վերակազմուելու: Անգամ մը եւս կուգանք այն հանոգման, որ թուրք կառավարութիւնը չի կրնար արդարութեամբ կառավարել», - գրված է «Վերադարձող տարագիրները և տասանորդի տուրքը» խմբագրականում: ²⁸⁶

«Ճակատամարտը» ոչ միայն պաշտպանել է տարագրյալ հայերի շահերն ու իրավունքները, այլև ռեպորտաժների ու թղթակցությունների

²⁸⁵ Նույն տեղում:

²⁸⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 232:

միջոցով պատկերացում է տվել նրանց կյանքի և կենցաղի մասին: Բերենք մեկ օրինակ: «Դեգերումներ ավերակներուն մեջ» թղթակցությունում Գ.Ութուշյանը ներկայացրել է Նիկոմեդիայի շրջանի հայերի կենսապայմանները: «Գացի և տեսայ աներակներ, համատարած թշուառութիւն ու մեռելութիւն: Տեսայ քանդուած հայ օձախները, սրբապղծուած ու թալանուած եկեղեցիները: Աւերակ էին Իզմիտի երբեմնի շէն ու գուարթ հայ թաղերը, որոնց տուններուն պատերը միայն կանգուն էին մնացեր», - նկարագրում է հողվածագիրը:²⁸⁷ 650 տնից բաղկացած գուտ հայաբնակ այդ թաղերը 6 տեղից կրակի էին տրվել և այրվել, մոխրացել էին 48 ժամվա ընթացքում: Տարագրությունից առաջ Իզմիտն ուներ 6800 հայ բնակիչ: Այնտեղ հաշվվում էր 1100 հայկական տուն: «Հոն առելտրական ամբողջ կեանքը և հրապարակը, շուկան և արհեստը հայերուն ձեռքն էին: Այսօր հազիւ 410 տուն մնացած է բնակելի, իսկ ժողովուրդէն 1130 անձ միայն վերադարձած են: Եթէ հաշուենք 630-ի չափ շրջակայ գիւղերէ եկած հաստատուածներն ալ, կունենանք 1760 հայրենակիցներ», - վիճակագրական տվյալներով իր խոսքը հավաստի է դարձնում Գ.Ութուշյանը:²⁸⁸ Նա շարունակում է նկարագրել հայկական թաղերի վիճակը 1919թ. մարտի 5-ի դրությամբ: Հայկական թաղերի ավերակույտի վերջում կանգնած էր սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, որի դռան վրայի խոշոր մարմարյա խաչերը հանել-տարել էին և փորձել էին ջնջել մարմարյա տախտակի վրա փորագրված հայերեն արձանագրությունը: Թալանել և աճուրդով վաճառել էին տարագրության օրերին եկեղեցում պահված հայերի կահ-կարասին, նաև՝ եկեղեցու զարդերն ու հարստությունը: Ջարդ ու փշուր էին արել եկեղեցու մոտ գտնվող քարաշեն մանկապարտեզի ապակիները ու դռները, իսկ շենքը վերածել էին բանտի: Քանդել էին եկեղեցու դիմաց գտնվող հայոց ազգային խորհրդի շենքը և դրա միայն 4 պատերն էին կանգուն թողել: Խնամքով հանել և Կ.Պոլսի հրապարակում վաճառել էին հայերի տների մեծ մասի ապակիները: Ազգային շերամատունը վերածել էին նախ՝ հիվանդանոցի, ապա՝ զորանոցի անգլիացի զինվորների համար: Առաջնորդարանն այդ շենքում էր տեղավորել այն հայ տարագիր-

²⁸⁷ Նույն տեղում, 1919, թիվ 97:

²⁸⁸ Նույն տեղում:

ներին, որոնց բնակարանները թուրքերը հողին էին հավասարեցրել: Այդ տարագիրները հիմնականում որբեր և այրիներ էին: Կառավարությունը որևէ կերպ չէր աջակցում նրանց, ուստի նրանք փորձում էին սեփական ուժերով աշխատանք գտնել ու հոգավ իրենց ապրուստը: «Կ'իջնեն Իզմիտի նշանավոր հայ Պալըզ-Փազարը, մերիները դարձեալ վերաշիներ էին իրենց քանդուած խանութները: Նախկին հայ կառապանները դարձեալ եկած էին իրենց ասպարէզին զլուխը: Երէկուան թալանուած վաճառականը մտեր էր ծակի մը մէջ, տասնեակ մը նիւթերու նմոշներով յարդարած խանութը: Հայ նաւավարը դարձեալ անցեր էր գործին զլուխը, չես գիտեր ինչպէս տէր դառնալով այս անգամ նոր նաւակներու: Քանակով խիստ կոտորակուած հայութիւնը իր որակին գերազանցութիւնը դարձեալ ի յայտ բերած էր», - գրում էր Գ.Ութուջյանը:²⁸⁹ Նա Իզմիտ վերադարձած հայերի մեջ առանձնացնում էր կարիքավոր կամ կարոտյալ տարագրյալներին, որոնց մի մասը տեղավորվել էին ազգային շերամանոցում, իսկ շատերը անօթևան էին, անգամ՝ գրկված հաց ու ջրից: Եվ իզուր էր Առաջնորդարանը այդ խնդրով պարբերաբար դիմում թուրքական կառավարությանը, որովհետև վերջինը ոչ մի աջակցություն չէր ցուցաբերում վերադարձող հայերին: «Պաշտօնեաները մնացած են հին ալաթուրքա մտայնութեան մէջ», - այս շեշտադրմամբ է հողվածն ամփոփում Գ.Ութուջյանը:²⁹⁰

Հայրենիք վերադարձած տարագիրների խնդիրները լուսաբանող նյութերում «Ճակատամարտը» մերթընդմերթ այն միտքն է արտահայտել, որ հայ ժողովուրդը, ի հեճուկս իրեն կոտորողների և ոչնչացնել ցանկացողների, ունի ապրելու անկոտորում կամք: Օրինակ՝ «Միշտ դեպի լույսը» թղթակցության մեջ նշվում էր, որ Պալըքեսերի վերադարձած տարագիրները վերաբացել էին մանկապարտեզը և հայտարարության միջոցով աշխատակցուհի էին փնտրում: «Պալըքեսերի ջարդուկտոր հայութիւնը միակը չէր այս մասին: Բոլոր այն քաղաքներէն և աւաններէն՝ ուր շնչելու արգելքը վերցած էր, նոյն լուրերը կը յաջորդէին իրարու: Դպրոցը բացուեցաւ, վարժարանները բացուելու վրայ են, ուսուցիչ և ուսուցչուհի կը փնտռեն: Հայ ժողովուրդը՝ թիով պակսե-

²⁸⁹ Նույն տեղում:

²⁹⁰ Նույն տեղում:

ցաւ, բայց չպակսեցուց իր ազգային առաքինութիւնները, կորսնցուց իր հարստութիւնը, բայց անվթար պահեց իր ազգային բարոյական ժառանգութիւնը», - գրում էր հողվածագիրը՝ Ծերուկը:²⁹¹

Զինադադարից հետո հայրենիք վերադարձող հայերի առջև ծառայած խնդիրները ներկայացնելուն զուգահեռ «Ճակատամարտն» անդրադարձել է դրանց լուծմանը կոչված պետական ու ազգային կառույցների աշխատանքներին՝ հանդես գալով արդյունավետ առաջարկներով: Այս բնույթի նյութերում երևում էին և՛ արևմտահայության զանազան միութունների ու կազմակերպությունների ազգանպաստ գործելակերպի մղումը, և՛ լիարժեք ազգային գործունեություն ծավալելու համար Թուրքիայում տիրող աննպաստ պայմանները, և՛, այդուհանդերձ, նման իրավիճակում դժվարությամբ արվածն ու չարվածը: Օրինակ՝ «Գործունեության մը հաշիվը» հողվածում վերլուծվել է Տարագրելոց կենտրոնական հանձնախմբի աշխատանքը:²⁹² Հանձնախումբը հիմնվել էր 1918թ. դեկտեմբերի 19-ին: Գործունեության շրջանակը փոքր էր: Այն չէր անցնում Տավրոսյան լեռնաշղթայի հյուսիս-արևելյան սահմանները և հիմնականում Կ.Պոլսի շրջակա գավառների տարագրելոց հանձնախումբն էր: Տարագրելոց կենտրոնական հանձնախումբը կազմվել էր Ազգային վարչության խառը ժողովի որոշմամբ և ուներ 32 անդամ ու 4 հանձնախումբ (նպաստահավաք, ելևմտոց և մատակարարական, տեղավորման և առաքման, առողջապահական): Հողվածագիրն անդրադարձել է հանձնախմբերի մեկամսյա գործունեությանը և մնացել չափազանց հուսախաբ, քանի որ անչափ քիչ գումար էր հանգանակվել՝ նրանց աշխատանքը կազմակերպելու համար: Տարագրելոց կենտրոնական հանձնախումբը ծրագրեր էր իրականացրել այն տարագրյալների շրջանում, ովքեր եկել էին Գոնիայից և շրջակայքից: Հանձնախումբը Կ.Պոլսում հաստատել էր տարագրյալների ընդունման և առաքման 6 կայան: «Տարագրելոցի գործունեութիւնը խեղճուկ տպաւորութիւն կը թողու մեր վրայ և անգամ մը եւս կը հաստատուինք այն կարծիքին մէջ թէ՛ Պոլսոյ փերուն վրայ գեղեցիկ մտքերն ու գործերը նպաստաւոր հող չեն գտներ», - այս եզրակացությամբ է հողվածն ա-

²⁹¹ Նույն տեղում:

²⁹² Նույն տեղում, 1919, թիվ 66:

վարտել Մ.Վերածինը:²⁹³ Ի տարբերություն այս մտահոգիչ փաստերի, Ա.Սաֆրաստյանը «Ազգային խորհուրդը» հողվածում դրական է համարել այն ոգևորությունը, որը զգացվում էր պոլսահայ համայնքում Մուղրոսի զինադադարից հետո: «Ձանազան ակումբներու կազմակերպութեան հետ համընթաց, թաղերու մէջ կազմուեցան որբերու և տարագիրներու համար օժանդակ մարմինները: Հայ Կարմիր Խաչը կարճ ժամանակի մը մէջ սկսած է իր ճիւղերը տարածել ամէն կողմ: Հայ մտաւորականները, իրաւաբանները, բժիշկներն ու ուսուցիչները, իրենց կարգին գործելու, շարժելու համար ասպարէզ իջած են: Հասարակութեան բոլոր կենսունակ տարրերը, գրեթէ առանց բացառութեան, շարժման մէջ են, գործելու պատրաստ: Այս իրողութիւնը մխիթարական է և սրտապնդող»,- գրում էր Ա.Սաֆրաստյանը:²⁹⁴ Նա առաջարկել է ստեղծել հանրային ուժերի գործունեությունը ղեկավարող մարմին՝ Ազգային խորհուրդ: Այն պիտի ներկայացներ Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած հայ ժողովրդի բոլոր միություններն ու կազմակերպությունները:²⁹⁵ Ա.Սաֆրաստյանի տեսակետն ընդհանուր առմամբ կիսում էր նաև Մ.-Պետրոսյանը՝ միայն առաջարկելով կազմվելիք Ազգային խորհուրդը կոչել Ազգային միություն և պնդելով, որ այդ ազգային մարմնում պատրիարքարանները չունենային ներկայացուցիչ: «Պատրիարքարանները եղած են պահպանողական հիմնարկութիւններ և երբեք շինարար աշխատանքի ընդունակութիւն ցոյց չեն տուած»,- այս կարծիքն էր հայտնում Մ.Պետրոսյանը:²⁹⁶ Նա հիշեցնում էր, որ պատրիարքարանները խանգարել էին պոլսահայերի կողմից Ազգային խորհուրդ ձևավորելու փորձերը:²⁹⁷ Իր առաջարկներով ավելի ծայրահեղ էր Կարոն: Նա դեմ չէր վերոհիշյալ կարծիքներին և պարզապէս այդ գործընթացի արագացման համար առաջարկում էր հրապարակավ ամոթանք տալ կեղծ ազգասերներին, ովքեր խնջույքներում բաժակաճառեր էին արտասանում Մայր Հայաստանի համար, ովքեր իրենց օրերն անցկացնում էին իբրև թէ ազգանպաստ ծրագրերի իրա-

²⁹³ Նույն տեղում:

²⁹⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 38:

²⁹⁵ Նույն տեղում:

²⁹⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 237:

²⁹⁷ Նույն տեղում:

կանացման նպատակով հանդեսներ կազմակերպելով կամ այդ ծրագրերի շուրջ տաքուկ սենյակներում օրերով անպտուղ բանավեճեր մղելով, բայց զլանում էին նյութական ու ֆինանսական աջակցություն ցույց տալ կարոտյալ տարագիրներին: Այս կերպ էր Կարոն փորձում ազգային ղեկավար մարմնի ձևավորման աշխատանքներին մասնակից դարձնել ունևոր պոլսահայերին:²⁹⁸ Գրիգոր Ճուլյանն այդ գործում մեծ դեր էր հատկացնում երիտասարդությանը: «Սերունդ պէտք է մեզ, սերունդ մը՝ դիմագրաւելու ու պայքարելու ամէն պատահականութեանց, սերունդ մը՝ մտաւորական ու բարոյական ամէն առաւելութիւններով օժտուած, սերունդ մը՝ մանաւանդ ֆիզիքապէս կրթուած, առողջ ու կայտառ: Այդ պարտականութիւնը կ'իյնայ մեզի՝ Հայութեան յոյսը կազմող երիտասարդներու: Հաւաքուինք մենք և ցոյց տանք թէ Հայը ընդունակ է վերապրելու, յառաջդիմելու», - գրում էր Գ.Ճուլյանը:²⁹⁹

Օրաթերթը հոգատարությամբ է մոտեցել նաև հայ որբերին գտնելու, հավաքելու և ուժացումից փրկելու հիմնահարցերին: «Ճակատամարտը» համոզված էր, որ թուրքական պետությունը շահագրգիռ չէր նշված խնդիրների հայանպաստ լուծմամբ: Ընդհակառակը, իշխանություններն ամեն ինչ անում էին, որ խոչընդոտեին, ասենք՝ որբերին հայտնաբերելուն կամ նրանց հայ համայնքին վերադարձնելուն: «Շողերը փրկելու համար» հոդվածի հեղինակ Սարգիս Սարունու կարծիքով՝ «անոնք որ 2 տարեկանէն վար ըլլալով հաւաքուած էին թուրքերու կողմէ, կարելի էր կորսուած նկատել»:³⁰⁰ Որբերի հավաքման գործը նախաձեռնել էին մի խումբ երիտասարդներ, սակայն դա արել էին առանց մշակված ծրագրի: Իրենց հապճեպ քայլերով նրանք կարծես նպաստում էին, որ «մեր արիւնքուշտ դահիճները նոր միջոցներ մտածեին թաքցնելու համար մատաղ որբուկները» (նույն տեղում):³⁰¹ Այդ երիտասարդները պիտի իմանային, որ չափազանց «քիչ թիւ մը կը կազմեին քրիստոնեայ թաղերուն մէջ բնակող թուրքերու պահած որբերը, մինչդեռ անդին աշխարհ մը կար թրքաբնակ, ուր կալանուած մեր քոյ-

²⁹⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 110:

²⁹⁹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 44:

³⁰⁰ «Արիամարտ», 1918, թիվ 16:

³⁰¹ Նույն տեղում:

րերուն և եղբայրներուն շունչն անգամ դժուար թէ մեզի հասներ»:³⁰² Թուրքական իշխանությունները հայերի հիմնած Որբահավաք և Որբախնամ մարմիններին խանգարելու նպատակով թղթարարությանը մեծ դեր էին հատկացրել: Բացի այդ՝ նրանք հայ որբերին գտնելու գործը հանձնարարել էին հայոց կոտորածներում աչքի ընկած անձանց՝ ոստիկաններին : «Ճակատամարտն» առաջարկում էր ստեղծել թուրքական թաղերում փակի տակ պահվող հայ որբերին փնտրող և ցուցակագրող մարմին: Այն կառավարությանը պիտի ներկայացներ հայտնաբերված որբերի և նրանց գտնվելու վայրերի ցուցակը: Կառավարությունը պիտի պարտադրեր հայ որբեր թաքցնող թուրքերին՝ երեխաներին հանձնել հայոց Պատրիարքարանին: Իսկ որբերին չվերադարձնողներին պիտի ամենածանր պատժին ենթարկեին:³⁰³ Ի դեպ, «Ճակատամարտը» դժգոհ էր նաև այս ոլորտներում Պատրիարքարանի ծավալած գործունեությունից: «Որոշումը չի բավեր» խմբագրականում նշվում էր, որ վերապրողների և որբերի նկատմամբ իրագործվող սպիտակ ջարդի համար պատասխանատվության իր բաժինն ուներ Պատրիարքարանը:³⁰⁴ Սամվել Ռշտունին «Խոսքը առանց գործի մեռյալ է» վերլուծական նյութում հանդես էր գալիս իրադրության շտկման մի շարք առաջարկներով:³⁰⁵ Թվարկենք դրանք.

* «Սէվքիաթի պէս պաշտօնէութիւն մը կազմենք՝ իր հատուկ պաշտօնեաներով և անմիջապէս դրկենք» երկաթուղային գլխավոր կայարանները,

* յուրաքանչյուր վաճառատուն, պանդոկ, ճաշարան, սրճարան, արհեստանոց և այլն թող հայտնեին թերթերի միջոցով, թե այսքան զումար կամ որևէ օրվա հասույթը նվիրում էին Որբախնամին կամ Տարեգրելոց մարմնին,

* յուրաքանչյուր աշխատող հայ թող իր մեկ կամ մի քանի օրվա վարձատրությունը հատկացներ վերը նշված մարմիններին,

* յուրաքանչյուր դպրոց, հասարակական հաստատություն կամ տուն թող իր ամսվա մեկ կիրակի օրվա մսի կամ նուշեղենի

³⁰² Նույն տեղում:

³⁰³ Նույն տեղում:

³⁰⁴ Նույն տեղում:

³⁰⁵ «Արդարամարտ», 1918, թիվ 12:

գնման համար նախատեսված գումարը թող նվիրեր Որբախնամ և Տարագրելոց մարմիններին,

* Կարմիր խաչի հանձնախմբերում թող ցուցակագրվեին այն հայ կանայք, ովքեր ցանկանում էին որբերի համար հագուստներ կարել, ճաշ եփել, հիվանդներին խնամել:

Այս ազգապահպան գործին չէին կարող չմասնակցել բոլոր նրանք, ովքեր «Ազգին Սէրը ունին կամ կը կարծեն ունենալ իրենց սիրտերուն մէջը,- ոչ ոք բացառութիւն չկրնար կազմել»:³⁰⁶ Նմանաբնույթ կոչերով «Ճակատամարտի» էջերում պարբերաբար հանդես էին գալիս Տարագրելոց և Որբախնամ մարմինները, որոնք միայն սեփական ուժերով անկարող էին հոգալ բոլոր կարիքները: Օրինակ՝ Որբախնամը հիմնվել էր մինչև 14 տարեկան «բոլորովին աննեցուկ ու անտէր մնացած որբ մանուկներու սնուցման ու պատսպարման նախնական պէտքերը հայթայթելու» համար:³⁰⁷ Կոչերից մեկում Որբախնամի վարչությանը «կը ծանուցանէ 14 տարեկանէ վեր որբերուն որ չդիմեն իրեն կամ չգան Պոլիս այն յոյսով թէ Որբախնամը գիրենք դպրոց պիտի դնէ: Միևնոյն ժամանակ կը խնդրէր այն ամէն բարեսէր հայերէ որոնք մինչեւ ցարդ գաւառի մէջ որբերու հոգածութիւնը ստանձնած էին՝ որ չաճապարեն Պոլիս դրկել իրենց քով գտնուած որբերը, որովհետեւ Որբախնամը միջոցներ ձեռք առած էր կարելի եղած չափով գաւառի կեդրոններուն մէջ խնամելու համար այդ որբերը»:³⁰⁸

«Ճակատամարտը» համոզված էր, որ որբերի իրավունքները պիտի պաշտպանվեին համազգային ջանքերով, քանզի նրանք վերջին վկաներն էին Հայոց ցեղասպանության: «Անոնք պիտի գործադրեին վաղը ինչ որ իրենց ըսուեցաւ չարչարանքի ձորերուն մէջ, իրենց մօրն ու քրոջը վերջին նայուածքովը, իրենց հայրիկին անէծքովը: Անոնք պիտի երթան օր մը, գերագոյն հրճուանքի օր մը, ըսելու իրենց սիրելի մօրը անյայտ գերեզմանին վրայ. «Մա՛յր, հանդարտ քնացիր գերեզմանիդ մէջ, կատարեցի ա՛ն գոր գիշեր մը, արիւնշաղախ կոկորդդ բռնած, վերջին անգամ փսփսացիր ինձի»,- գրում էր «Ճակատամարտը»:³⁰⁹

³⁰⁶ Նույն տեղում:

³⁰⁷ Նույն տեղում, 1918, թիվ 32:

³⁰⁸ Նույն տեղում:

³⁰⁹ Նույն տեղում, 1918, թիվ 10:

ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ
«ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ

Օրաթերթում մեծ ուշադրության են արժանացել նաև աճող սերնդի կրթական գործը և ուսուցիչներին մտահոգող հիմնահարցերը՝ հատկապես 1920-1922թթ.: «Փրկենք սերունդը» հոդվածում Մ.Ասլանյանը գրում էր, որ վերջին տարիներին կրթական մակարդակն ու հայկական դպրոցները անկում էին ապրում:³¹⁰ Դրա հետևանքով հայկական կրթօջախներում պատրաստվում էին սրտով և մտքով ամուլ երիտասարդներ, իսկ օտար վարժարաններ հաճախող հայ մանուկներն ստանում էին ոչ հայեցի կրթություն և դաստիարակություն: Այդ իրավիճակի գլխավոր ու հիմնական պատճառը ուսուցչությունն էր կամ ավելի ճիշտ՝ հայ ուսուցիչների «նիւթական և բարոյական ողորմելի վիճակը»:³¹¹ Ուսուցչի աշխատավարձը չնչին էր և «կօշկակարներու քով իբրև աշակերտ ծառայող դպրոցական տղաքն անգամ իրենց ուսուցիչներէն աւելի դրամ կը ստանային»: Աշխատավարձի պատճառով եվրոպական համալսարանների շրջանավարտ ուսուցիչներից շատերը գիտությամբ կամ ստացած մասնագիտությամբ զբաղվելու փոխարեն դարձել էին ամերիկական: Տուժում էին թե՛ նրանք, թե՛ մատաղ սերունդը, որի դաստիարակության և կրթության հոգալը դպրոցներում հոգում էին այն մարդիկ, ովքեր «կեանքի ամէն մէկ ասպարէզին մէջ ձախողելէ յետոյ, ուսուցչութեան մէջ գտած էին իրենց հանգիստը»: Մ.Ասլանյանի կարծիքով՝ ժամանակը եկել է փրկելու նորահաս սերնդին՝ լուծելով ուսուցիչներին մտահոգող բոլոր հարցերը:³¹²

«Ճակատամարտի» էջերում երկխոսություն է ծավալվել կրթական խնդիրների շուրջ: Հոդվածներով հանդես են եկել անվանի մանկավարժներ ու մտավորականներ: Նրանք համակարծիք էին մի շարք հարցերում և գտնում էին, որ, օրինակ՝ ուսուցիչները պետք է լինեին արհեստավարժ, պետք է ունենային մասնագիտական կրթություն,

³¹⁰ «Ճակատամարտ», 1920, թիվ 503:

³¹¹ Նույն տեղում:

³¹² Նույն տեղում:

պետք է աշխատեին ըստ մասնագիտական որակավորման, պետք է ստանային իրենց գիտելիքներին, աշխատանքային փորձին ու կրթության մակարդակին համապատասխանող՝ տարբերակված աշխատավարձ: Թվարկված հարցերի կարգավորմամբ պիտի զբաղվեր կենտրոնական ուսումնական խորհուրդը, որին պիտի օգներ ուսուցչական միությունը: «Ուսուցչական թռչակները» հողվածում Գ.Շահլամյանը հանդես է եկել ոլորտի կարգավորման կոնկրետ առաջարկներով: Նա մասնավորապես ցանկացել է, որ կրթօջախներում մտցվի ուսուցիչների աշխատավարձերի եռաստիճան համակարգ:³¹³ Դպրոցական բյուջեի ձևավորման արդյունավետ առաջարկներ կան Ե.Արմենի՝ «Կրթական վերքը և փրկության ճամփան» հողվածում:³¹⁴ Գ.Շահլամյանը մեկ այլ հողվածում անդրադարձել է կրթական ընդհանուր ծրագրի կազմման խնդրին՝ այն դիտարկելով արևմտահայ ու արևելահայ դպրոցներում:³¹⁵ «Ճակատամարտն» արդեն 1921թ. ներկայացրել է հասարակական այն քննարկումները, որոնք առնչվում էին ուսումնական խորհրդի և ուսուցչական միության ջանքերով մշակվող կրթական նոր ծրագրին:³¹⁶ Բնորոշ են Գ.Շահլամյանի՝ «Կրթական ծրագրի պատրաստութենեն առաջ»³¹⁷ և Գ.Մեսրոպի՝ «Ուսուցիչներու ինկածությունը և ուսումնական խորհուրդը»³¹⁸ հողվածաշարերը: Դրանց քննադատությունների թիրախը ուսումնական խորհուրդն էր, որը մեղքի մեծ բաժին ուներ կրթական թնջուկի չլուծման խնդրում:

Կրթական թեմայի շրջանակում քննարկվող հարցերից էր այն, թե արևմտահայ իրականության մեջ ո՞ր տիպի դպրոցներին կամ վարժարաններին պիտի նախապատվություն տրվեր: Գ.Շահլամյանը բավական հիմնավոր փաստերի թվարկմամբ և ներկայացմամբ հանգում էր այն եզրակացությանը, որ «ազգային միջավայրի, ընդհանուր քաղաքակրթական, նիւթական թէ դաստիարակչական և այլ տեսակէտներով նպատակայարմար էին միջնակարգ վարժարանները, առանց մասնա-

³¹³ Նույն տեղում, 1920, թիվ 506:

³¹⁴ Նույն տեղում, 1920, թիվ 520:

³¹⁵ Նույն տեղում, 1920, թիվ 575:

³¹⁶ Նույն տեղում, թիվ 803, 810:

³¹⁷ Նույն տեղում, 1921, թիվ 839, 841:

³¹⁸ Նույն տեղում, 1921, թիվ 835, 836:

գիտական բաժանումներու»:³¹⁹ Գ.Շահլամյանի հետ համաձայն էր «Ի՞նչպիսի դպրոցներու պետք ունինք» հոդվածի հեղինակը՝ Վ.Հապեշյանը: Նա նույնպես գտնում էր, որ իրենց անհրաժեշտ էին իննամյա կրթությամբ ազգային միջնակարգ վարժարաններ կամ «արդի ռեալական դպրոցներ»:³²⁰ Վ.Հապեշյանը մեկ այլ հոդվածում խորհուրդներ է տվել, թե այդ կարգի դպրոցների համար ինչպես կարելի էր կազմել նոր կրթական ծրագրեր:³²¹ Գ.Շահլամյանը «Նույն ծախքով լավագույն արդյունք» հոդվածում թվարկում էր մի շարք արդյունավետ միջոցներ՝ կրթօջախների ֆինանսական ու նյութական խնդիրները լուծելու համար, ինչը կխթաներ դրանց կրթական մակարդակի բարձրացմանը:³²² Բարեփոխիչ առաջարկների հիմքում հոդվածագիրը դնում էր այն գաղափարը, թե «նորահաս սերունդի կրթական գործը, ամեն կողմնակի մտայնութենէն վեր պիտի ըլլար. թաղական, հոգաբարձու, խնամակալ, տնօրէն-ուսուցիչ բոլորն ալ եղած են միայն դպրոցի համար, և ոչ թէ՛ դպրոցը իրենց համար»:³²³ Գ.Շահլամյանը կրթական գործի պատասխանատուներին էր մեղավոր համարում կրթության բարձրորդի վիճակի համար: Նա «Կրթական կյանքը» հոդվածում հանգամանորեն վերլուծել է կրթական համակարգում առկա թերութիւնները և կոչ է արել՝ վերացնել դրանք կամ գտնել դրանց լուծման ուղիները:³²⁴ Կրթական կյանքի հիմնահարցերից Գ.Շահլամյանն առանձնացնում էր կրթական մնայուն դիվանի, կրթական այցելու տեսուչների, ուսումնական ծրագրերի և դասագրքերի բարելավման խնդիրները: Այս բնագավառում գործը հիմնականում պիտի ընկած լիներ ուսուցչական միութեան և ուսումնական խորհրդի ուսերին, բայց իրականում այդ մարմինները գրեթե ոչինչ չէին անում: «Ուսուցչական միութիւնը - ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդական առածը - անուրը կայ, ամանուրը չկայ: Մենք չի տեսանք անոր գործունէութեան շօշափելի մէկ ապացոյցը, ուսուցիչներու մտաւոր,

³¹⁹ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1132:

³²⁰ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1155:

³²¹ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1469:

³²² Նույն տեղում, 1922, թիվ 1157:

³²³ Նույն տեղում:

³²⁴ Նույն տեղում, 1922, թիվ 964:

բարոյական զարգացման համար ոչ մէկ բան ըրաւ Միութիւնը»,- գրում էր Գ.Շահլամյանը նշված հոդվածում:³²⁵

Կրթական ոլորտում գոյություն ունեցող հիմնահարցերի քննարկումը «Ճակատամարտը» շարունակել է գրեթէ մինչև իր վերջին համարը: Արդեն 1924թ. օրաթերթն այլևս չի բարձրացրել նախկինում հնչեցրած խնդիրները, այլ ավելի շատ մտահոգվել է թուրքիայում ընդունված այն օրենքներով կամ կառավարության որոշումներով, որոնք մեծապես սահմանափակում էին ազգային փոքրամասնությունների (մասնավորապես հայերի)՝ մայրենի լեզվով կրթություն ստանալու իրավունքը: Օրինակ՝ «Նոր տագնապը» խմբագրականում նշվում էր. «Զկայ, կամ մենք չենք գիտեր միջոց մը, որով կարելի ըլլայ բացատրել մութ կէտերը և վերջնական ձեւաւորում տալ առկախ խնդիրներու»:³²⁶ Մեկ ուրիշ խմբագրականում ներկայացվում էին թուրքիայում հայկական դպրոցների խնդիրները՝ անելով հետևյալ եզրակացությունը. «Լուրջ վտանգի տակ են հայկական դպրոցները, զանազան վայրերու մեջ»:³²⁷ «Ճակատամարտը» գտնում էր, որ «բոլոր գաղութներուն մէջ ալ ամէնէն կենսական հարցը դպրոցն է, սակայն չունինք ո՛ր և է կազմակերպութիւն յատկապէս այդ հոգին համար, և հազարաւոր մանուկներ դատապարտուած են աղճատման»:³²⁸

Վերը քննարկված համազգային բնույթի խնդիրները «Ճակատամարտ» օրաթերթում առավել հաճախակի են լուսաբանվել հատկապես 1920-1924թթ., երբ այդ ազգապահպան կառույցների աշխատանքն արդեն կարգավորվել և հունի մեջ էր ընկել: Արևմտահայերին մտահոգող հիմնահարցերը օրաթերթում դիտարկվել են իրենց ընթացքի ու զարգացման մեջ: Առանձնանում են «Հայկական կյանք», «Պոլիս և իր թաղերը», «Գաղութներ», «Ընթացիկ կյանք» բաժինները:

Հասարակական-քաղաքական խնդիրներից բացի «Ճակատամարտ» օրաթերթում լուսաբանվել է նաև ժամանակի հայկական և միջազգային մշակութային անցուդարձը: 1920-1924թթ. օրաթերթում առավել հաճախակի են դարձել բնույթով մշակութային նյութերը (վերլու-

³²⁵ Նույն տեղում:

³²⁶ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1684:

³²⁷ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1705:

³²⁸ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1566:

ծական հողվածներ, թղթակցություններ, լուրեր): «Ճակատամարտը» դրանցով կարծես ցանկացել է ցույց տալ, թե անկախ ամեն ինչից հայ ազգը կենսունակ է և հաջողությունների կարող է հասնել աշխարհի լավագույն բեմերում ու ցուցասահներում: Մշակութային կյանքն արտացոլված է, օրինակ՝ «Թատրոն», «Գավառի մոռցված տիտանները», «Մշակութային սուրհանդակ», «Գրքեր», «Հոբելյան մը» և այլ բաժինների ու խորագրերի ներքո: «Թատրոն» բաժնում գրեթե ամեն օր վերլուծվում էին ոլորտի խնդիրները և ներկայացվում էին ձեռքբերումները: Ուշադրության կենտրոնում էին հիմնականում Կ.Պոլսի Հայ դրամատիկական ընկերության կողմից բեմադրվող ներկայացումները: Նշվում էր, որ այդ ընկերության դերասանները «Անուշ» թատերախաղում «երեւան բերին այնպիսի յատկութիւններ, որոնք իրական տաղանդ կ'արտայայտեին»:³²⁹ Կամ ասվում էր, որ «Թշվառները» ներկայացման մեջ բոլոր դերասանները իրենց համապատասխան «դերերուն մէջ էին»:³³⁰ Կ.Պոլսի Հայ դրամատիկական ընկերության ծավալած գործունեությունը գնահատելու առումով կարևոր է 1919թ. սեպտեմբերին աշխատանքային այցով Կ.Պոլսում գտնված Ալ.Շիրվանզադեի կարծիքը Հայ դրամատիկական ընկերության մասին. «Տրամաթիքը անգամ մըն ալ ապացուցեց որ շնորհիւ իր կենսունակ և ընդունակ ուժերուն ան կոչուած է կարևոր դեր մը կատարելու Պոլսահայ թատերական կեանքին մէջ: Ազգ մը կ'ապրի իր թատրոնովը, գրականութեամբը և դպրոցովը: Թատրոնը գեղարուեստի թագուհին է: Սիրեցէք ձեր թատրոնը»:³³¹

Վերլուծական ընդհանրացումների տեսանկյունից ուշագրավ է Հ.Սիրունու «Պոլսահայ բեմը» հողվածաշարը:³³² Հեղինակն ընդհանուր գծերով դրական է գնահատել Կ.Պոլսի Հայ դրամատիկական ընկերության դերասանների խաղը՝ դա պայմանավորելով նոր ռեժիսորի՝ Պ.Սևունյանի ջանքերով: «Թող այս դրամատիկական ընկերութեան նշանաբանը լինի. Հայ բեմ՝ Հայ խաղացանկով», - այս առաջարկով է հողվածաշարն ավարտել Հ.Սիրունին:³³³

³²⁹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 84:

³³⁰ Նույն տեղում, 1919, թիվ 116:

³³¹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 265:

³³² Նույն տեղում, 1919, թիվ 301, 305, 313, 317-319:

³³³ Նույն տեղում, 1919, թիվ 319:

Պիեսների բեմականացմանը վերաբերող դիտողություններով ու առաջարկներով «Ճակատամարտում» մշտապես հանդես է եկել «Թատրոն» շաբթի պատասխանատու Գուրգեն Մխիթարյանը: Նրա գրած վերլուծականներից առանձնապես աչքի էին ընկնում Կ.Պոլսի Հայ դրամատիկական ընկերության 2-րդ տարեդարձին նվիրված հոդվածը³³⁴ և «Դերասան Քին» ներկայացման մասին նրա գրախոսականը³³⁵:

Օրաթերթը ոչ միայն հոդվածներով, այլև առաջնորդող խմբագրականներով պարբերաբար կոչ է արել հայ հասարակությանը՝ տեր կանգնել հայ թատրոնին և աջակցել Կ.Պոլսի Հայ դրամատիկական ընկերությանը: Այս առումով հիշատակենք «Հայ թատրոնը մեր մեջ»³³⁶, «Ուրպեսզի չմեռնի հայ թատրոնը»³³⁷, «Չթողունք, որ հայ բեմը մեռնի»³³⁸, «Հայ թատրոնը Պոլսո մեջ»³³⁹, «Վերջին ներկայացումները»³⁴⁰ և այլ խմբագրականները: «Կանգուն պահենք թատրոնը, որովհետև անցելին վերածնութեան ամէնէն զօրաւոր ազդակներէն մէկն է, ու առանց մտքի ծաղկունին՝ չկայ ազատագրութիւն», - գրում է «Ճակատամարտը»³⁴¹:

Օրաթերթը ջանք չի խնայել՝ լուսաբանելու համար ոչ միայն պոլսահայ, այլև հայաշատ համայնքների կայացած ու նաև օտար հանդիսատեսի կողմից ծափահարությունների արժանացած հայկական թատրոնների և ընդհանրապես հայ արվեստագետների գործունեությունը: Նշենք այս կարգի մի քանի հոդված. «Աբելյանի Օթելլոն և գերման մամուլը»³⁴², «Հայ երաժշտությունը Պելճիքայի մեջ»³⁴³, «Հայ արվեստը օտար հորիզոններու տակ»³⁴⁴, «Հայ թատրոնը Փարիզի մեջ»³⁴⁵ և այլն:

³³⁴ Նույն տեղում, 1920, թիվ 625:

³³⁵ Նույն տեղում, 1921, թիվ 663:

³³⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 300:

³³⁷ Նույն տեղում, 1919, թիվ 310:

³³⁸ Նույն տեղում, 1921, թիվ 713:

³³⁹ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1121:

³⁴⁰ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1809:

³⁴¹ Նույն տեղում, 1921, թիվ 713:

³⁴² Նույն տեղում, 1923, թիվ 1294:

³⁴³ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1296:

³⁴⁴ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1505:

³⁴⁵ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1791:

«Ճակատամարտ» օրաթերթում տպագրել են ժամանակի անվանի հայ և օտարազգի գրողների ստեղծագործությունները և դրանցից շատերի մասին գրված գրախոսականները: Հայ գրողների կյանքի և ստեղծագործության վերաբերյալ գրված գրախոսականներից հիշատակենք Վահե Հայկի հոդվածը Թլկուրանցու (Հովհաննես Հարությունյան) մասին, որտեղ Թլկուրանցին բնութագրված է այս տողերով. «Գաւառի գրականութեան ծերունի վարպետը՝ Թլկուրանցին, իր անձնական ու գրական նկարագրով միանգամայն՝ մեր ազգային հարստութեան մեծագոյն արժէքներէն մէկը կը մնայ»:³⁴⁶ Հոդվածներից կարելի է առանձնացնել Արտաշես Հարությունյանի (Կարո) մասին Հակոբ Օշականի³⁴⁷ և Հակոբ Մնձուրու³⁴⁸ գրախոսականները, Միքայել Շամտանջյանի «Հայ մտքին հարկը Եղեռնին» գրքի մասին Էդվարդ Գուլանձյանի գրախոսականը³⁴⁹, Հովհ.Թումանյանի ստեղծագործությունների վերաբերյալ Հ.Օշականի «Նիշեր» վերլուծական հոդվածը³⁵⁰ և «Հովհ.Թումանյան» հոդվածաշարը³⁵¹, Հ.Օշականի գրախոսականները Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը, 1921թ.»³⁵² և Ռուբեն Որբերյանի «Ովասիա»³⁵³ գրքերի մասին և այլն:

Օրաթերթում բանավեճեր են ծավալվել հայ գրականության անցած ուղու և հարևան ժողովուրդների գրականությունների հետ վերջինիս ունեցած առնչությունների շուրջ: Այդպիսի նյութերից են՝ «Թուրք գրականության ազդեցությունը հայ գրականության վրա»³⁵⁴, «Թըքական ազդեցություն կա՞ հայ աշուղական գրականության վրա»³⁵⁵, «Գրական շրջան մը (1918-1922)»³⁵⁶ հոդվածաշարերը, «Հայ և թուրք գրականությանը բաղդատության հարմարագույն եզրերը»³⁵⁷, «Հայ գրագետը և հայ

³⁴⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 158:

³⁴⁷ Նույն տեղում, 1919, թիվ 181:

³⁴⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 146:

³⁴⁹ Նույն տեղում, 19119, թիվ 264:

³⁵⁰ Նույն տեղում, 1921, թիվ 923:

³⁵¹ Նույն տեղում, 1921, թիվ 925-927:

³⁵² Նույն տեղում, 1921, թիվ 648:

³⁵³ Նույն տեղում, 1921, թիվ 905, 911:

³⁵⁴ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1063, 1066, 1072, 1073:

³⁵⁵ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1105, 1107, 1115:

³⁵⁶ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1786-1797:

³⁵⁷ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1131:

գրականության ապագան»³⁵⁸, «Արևմտահայ գրականության վերածնունդի ճիգերը արտասահմանի մեջ»³⁵⁹ հոդվածները և այլն:

1922 թվականից «Ճակատամարտում» գրականագիտական հոդվածներով թարգմանաբար հանդես է եկել Արմին Վեգները (Armin Vegner): Նրա լավագույն գրախոսականներից են գերմանացի բանաստեղծ Հերման Հեսեր³⁶⁰, դանիացի քնարերգու Հերման Բանգի³⁶¹ և շվեդ բանաստեղծ ու թատերագիր Ավգուստ Շտրինտբերգի³⁶² ստեղծագործությունների մասին գրված վերլուծականները:

1920թ. թիվ 517-ից մինչև 1924թ. թիվ 1815-ը «Ճակատամարտը» վերջին էջում ունեցել է «Գրական թերթոն» բաժին: Այստեղ հատվածաբար տպագրել են հայ և օտարազգի լավագույն գրողների ստեղծագործությունները: Թվարկենք դրանցից մի քանիսը. Ֆ.Դոստոևսկու «Ոճիկ և պատիժ» վեպը³⁶³, Ավ.Իսահակյանի «Լիլիթը» գրույցը³⁶⁴, Հ.Մնձուրու «Կինը» գրույցը (1921, թիվ 836-840)³⁶⁵, Մ.Տվենի «Գողցված ձերմակ փիղը» վիպակը³⁶⁶ և «Արքայություն, թե՛ դժոխք» պատմվածքը³⁶⁷, Ա.Ֆրանսի «Բալթագար» վիպակը³⁶⁸, Ա.Կուպրինի «Սուլամիթ» վիպակը³⁶⁹ և «Տեսիլքը» պատմվածքը³⁷⁰, Մ.Գորկու «Ֆոնա Գորդիև» վեպը³⁷¹, Ջ.Եսայանի «Լուսածին» պատմվածքը³⁷², Ր.Նուրիի «Ցախսարիկը» վեպը³⁷³ և այլն:

³⁵⁸ Նույն տեղում, 1921, թիվ 685:

³⁵⁹ Նույն տեղում, 1921, թիվ 947:

³⁶⁰ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1105:

³⁶¹ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1301:

³⁶² Նույն տեղում, թիվ 1314:

³⁶³ Նույն տեղում, 1920, թիվ 517-1921, թիվ 770:

³⁶⁴ Նույն տեղում, 1921, թիվ 818-826:

³⁶⁵ Նույն տեղում, 1921, թիվ 836-840:

³⁶⁶ Նույն տեղում, 1921, թիվ 920-930:

³⁶⁷ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1151-1160:

³⁶⁸ Նույն տեղում, 1922, թիվ 968-972:

³⁶⁹ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1007-1029:

³⁷⁰ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1284-1287:

³⁷¹ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1030-1147:

³⁷² Նույն տեղում, 1922, թիվ 1161-1168:

³⁷³ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1770-1815:

ՀԱՅ ԴԱՏԱ
«ՃԱԿԱՏԱՍԱՐՏԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ

«Ճակատամարտը» լուսաբանել է Հայաստանի թե՛ 1-ին, թե՛ 2-րդ - Հանրապետությունների կյանքը: Օրինակ՝ 1919-1920թթ. օրաթերթը վերլուծական հոդվածների, թղթակցությունների և հարցազրույցների միջոցով պատկերացում է տվել 1-ին Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային առօրյայի մասին: «Արարատյան սուրհանդակ» բաժնուն սեփական թղթակիցների լուրերը արևմտահայ ընթերցողներին հավաստի տեղեկատվություն են հաղորդել հայոց պետականության առաջին քայլերի, առկա խնդիրների ու կատարվող աշխատանքների մասին: 1920թ. մայիսի 22-ին «Ճակատամարտը» տպագրել է Հայաստանի վարչապետ Ա.Խատիսյանի վերջին գեկույցը ՀՀ խորհրդարանի առջև, որտեղ ամփոփված են ՀՀ կառավարության գործունեության արդյունքները: «Կառավարութեան ուշադրութեան զխաւոր առարկայ են կազմում երեքական խնդիրներ - Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը, սահմանների լայնացումը և ներգաղթի կազմակերպումը», - ասված է գեկույցում:³⁷⁴

ՀՀ պետական կյանքում նկատվող թերություններին «Ճակատամարտը» ներողամտորեն է վերաբերվել և մշտապես Հայաստանին աջակցողի դերում է եղել: Ասենք՝ հայոց բանակի կայացմանը օժանդակելու նպատակով գործնական քայլ է կատարել. սկսել է դրամահավաք՝ պարբերաբար տպագրելով նվիրատուների անունները և նվիրատվությունների չափը: «Պէտք է ոյժ տալ, քաջալերել բանակը՝ անոր միջոցաւ պահպանել կարենալու համար արիւնով ձեռք բերուած ազատութիւնը: Հայ բանակը մերն է, հայ զինուորը ամէնուս է և որովհետև չկայ կուսակցական հաշիւ մը, չկայ գաղափարի և համոզումի տարբերութիւն մը, չկայ պատճառ մը կամ պատրուակ մը, որ կարենայ անոր օգնելու պարտականութենէն մեզ անջատել», - նշված է «Մեր պարտքը հայ բանակին» նյութում:³⁷⁵ Ազգային բանակի հզորացումը և հաղթանակները ուրախությամբ ու հպարտությամբ են համակել «Ճակատա-

³⁷⁴ Նույն տեղում, 1920, թիվ 460:

³⁷⁵ Նույն տեղում, 1920, թիվ 348:

մարտի» աշխատակիցներին, ովքեր ապրում և շնչում էին Հայաստանի հոգսերով, ձեռքբերումներով ու կորուստներով: Թերթի 1918-1921թթ. համարներում բազմաթիվ են այդ կարգի հոդվածները, լուր-թղթակցությունները, ռեպորտաժները: Պատմաբանները դրանցից օգտվելով՝ անգամ կարող են շատ հարցերում ճշգրտումներ կատարել այդ վիճահարույց ժամանակաշրջանի դեպքերի և իրադարձությունների մասին: «Ճակատամարտը» վերլուծել ու ընթերցողների դատին է ներկայացրել մեր ժողովրդի և պետականության համար ճակատագրական ու կարևոր իրադարձություններ, համաժողովներ և Հայ դատի լուծման համար ընթացող բանակցություններ և քննարկումներ, մի խոսքով՝ 1918-1921թթ. Հայաստանի կենսագրության մանրամասները: Բնորոշ է այն հանգամանքը, որ ռուս և հայ բոլշևիկներին այս շրջանում օրաթերթը քաղաքական լուրջ գործոն չի համարել: «Չորս հովերեն տարուբեր» խմբագրականում պատկերավոր ներկայացված է Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հայ ժողովրդի հոգեվիճակը. «Մեծ մասը- մեր խօսքը Պոլսոյ և նման գաղութներու մանին է- շուարման մատնուած է, և գլուխ կը քերէ, չմոռնալով ողբուկոծի կամ պարսավանքի բառեր ալ թոթովել. «Եթէ այսպէս ընէինք, այնպէս կ'ըլլար»: Ուրիշ մաս մը, արդէն իսկ վերջացած համարելով ամէն բան, հուս վճիռներ կ'արծակէ և վարդագեղ երագներ կը հիւսէ: Անտարբերներն ալ առանձին դաս մը կը կազմեն: Դժբախտաբար իրականութիւնը իրաւունք չի տար ոչ մէկուն և ոչ միւսին: Կացութիւնը այնպիսի երեսներ և ծալքեր ունի, որ ոչ մէկը կրնայ այժմէն վճռել թէ բարի՞ք պիտի ծնի, թէ՛ չարիք... Մեր բոլոր ճիգերը պիտի ձգտին ապահովել գոյութիւնը հայկական անկախ պետութեան մը»:³⁷⁶

«Հալածանք նախորդ կառավարության անդամներուն և հակաբոլշևիկ տարրերու դեմ» վերնագրով հարցագրույցում Հայաստանից Կ.Պոլիս ժամանած «իրագեկ ճամփորդ մը» պատմել է 1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսների դեպքերի մասին. «Ժողովուրդը ընդհանրապես ոչ մէկ հաւատք ունի որ իր ազատութիւնն ու անկախութիւնը կարելի պիտի ըլլայ երաշխաւորել ներկայ իշխանութեան միջոցով և դաւաճանութիւն կը նկատէ այս վերջինին կողմէ սկսուած շարժումը՝ որ

³⁷⁶ Նույն տեղում, 1920, թիվ 636:

հայ և թուրք կռիւին մէջ քայքայեց հայ բանակին դիմադրական կորովը ու նպաստեց թրքական յառաջխաղացման դէպի Հայաստան»:³⁷⁷ 1920թ. ռազմաքաղաքական դեպքերի վերլուծությամբ արժեքավոր է Խորհրդային Հայաստանից Կ.Պոլիս փախած «Հառաջ» թերթի խմբագիր Արսէն Միքայելյանի «Վերջին անցքերը Հայաստանի մէջ» հոդվածաշարը:³⁷⁸ Իսկ «Հուսախաբության տարին» խմբագրականում ընդհանուր գծերով բնութագրված է 1920 թվականը:³⁷⁹ «Ճակատամարտը» գրում էր, որ 1920թ. սկզբին թեև չկար Մուղրոսի գինադադարին հաջորդող ոգևորությունը, բայց հայ ժողովուրդը դեռ հույսեր էր տածում, որ Հայաստանը իբրև պետություն ամբողջական կդառնա արտաքին ուժերի աջակցությամբ, որ կսկսվի ներգաղթ և հայրենիքը կվերածվի երկիր դրախտավայրի: Բայց իրականությունն այլ բան էր նախատեսել: «Տարին կը փակուի: Դարձեալ կը խօսին խորհրդաժողովի մը մասին, որ միջոցներ պիտի ծրագրէ թէ՛ Թուրքիան գոհացնելու և թէ՛ Սէվրի դաշնագիրը իր ուժին մէջ պահելու համար: Արևելքը խաղաղեցնելու, ստորագրուած յանձնառութիւնները կատարելու նոր փորձ մը, որ ապահովաբար վերջինը պիտի ըլլայ: Արդեօք մեր յուսախաբութիւններն ալ չունի՞ն վախճան մը», - այս հարցադրումով է «Ճակատամարտն» ամփոփել տարեվերջյան իր վերլուծականը:³⁸⁰

1921թ. հոկտեմբերի 30-ին «Տարեդարձ մը» խմբագրականում ասվում էր հետևյալը. «Զինադադարէն ի վեր սահող-անցնող երեք տարիները ոչ խաղաղութիւն բերին հայ ժողովրդին, ոչ ալ պսակումը իր յոյսերուն, իրեն շրայլուած խոստումներուն: Ու չորրորդ տարին ան կը թևակոխէ յուսախաբ, ի գուր ճգնելով խեղդել իր հոգիին մէջ թև առնող յոռետեսութիւնը»:³⁸¹ 1922թ. «Ճակատագրական տարին» տարեվերջյան խմբագրականում օրաթերթը փաստում էր, որ գինադադարից հետո անցել էր 4 տարի, և Թուրքիան արդեն ինքն էր պայմաններ առաջադրում բանակցություններում, իսկ Խորհրդային Ռուսաստանը շարունա-

³⁷⁷ Նույն տեղում, 1920, թիվ 640:

³⁷⁸ Նույն տեղում, 1920, թիվ 644-646, 1920, թիվ 647-650:

³⁷⁹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 646:

³⁸⁰ Նույն տեղում:

³⁸¹ Նույն տեղում, 1921, թիվ 900:

կում էր Հայկական հարցում իր անհաշտ ընթացքը:³⁸² «Այլ ևս ոչ մէկ խօսք՝ զանազան որոշումներու մասին, որոնց կարգին՝ և Հայաստանի հողային պահանջներու մասին», - գրում էր «Ճակատամարտը»:³⁸³ Այս մտահոգություններով լի վերլուծական հոդվածներ ու խմբագրականներ «Ճակատամարտը» շարունակել է տպագրել նաև 1923-1924թթ.: Դրանցում օրաթերթն անդրադարձել է մասնավորապես՝ Հայկական միացյալ պատվիրակության գործունեությանը, Հայ ազգային տան խնդրին և լոզանյան բանակցային գործընթացին: «Անցնող տարին» խմբագրականում «Ճակատամարտը» Լոզանում Հայկական հարցի ձախողումը պայմանավորել է բանակցություններին մասնակցող պետությունների շահերի չարաշահմամբ:³⁸⁴ «Կ'արժե՞ արդեօք փակագիծ մը բանալ փոքրամասնութիւններու և դժբախտ Հայկական հարցին համար: Լօզանի մէջ այս ուղղութեամբ կատարուած փորձերը այնքան զանեշտական էին, որ մարդ չի կրնար յիշել զանոնք, առանց խոր վրդովում մը ունենալու: Տեղի մը մարտիրոսագրութիւնը երբեք այսքան գռեհիկ շահագործումի ենթարկուած չէր, շուկայիկ հաշիւներ կարգադրելու մտահոգութեամբ», - գրում էր օրաթերթը:³⁸⁵ Վերլուծելով իրադարձությունները՝ «Ճակատամարտն» արձանագրել է, որ Լոզանը տրամաբանական «ելքն էր Դաշնակիցներու քաղաքական սնանկութեան»:³⁸⁶

1924թ. «Ճակատամարտն» արդեն արձանագրում էր. «Այլևս «մարդասիրական» խնդիր է դարձել հայկական դատը: Իբր այդ քննեց Ազգերու Դաշնակցութիւնն ալ, մասնախումբէ մասնախումբ գլորելով զայն»:³⁸⁷ «Ճակատամարտը» գտնում էր, որ «մեր ձեռքն էր՝ բարելաւել կամ աւելի մթազնել մեր ճակատագիրը: Մեր ամբողջ կորովը նուիրենք մեր ձեռքը եղածը պահելու: Մեր ճակատագիրը վարելու լայն ասպարէզ ունինք այսօր գաղութներու մէջ: Մեզի կ'իյնայ ամէն ճիգ փորձել և ստեղծել կենսունակ, մշակուած, ինքնաբաւ գաղութներ, որոնք թանկա-

³⁸² Նույն տեղում, 1922, թիվ 1260:

³⁸³ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1217:

³⁸⁴ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1272:

³⁸⁵ Նույն տեղում:

³⁸⁶ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1425:

³⁸⁷ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1798:

գին աղբիւրներ պիտի ըլլան վաղուան համար»:³⁸⁸ Այնուհանդերձ, «Ճակատամարտը» չի հավատացել, որ վերանալու էր այդքան դժվարությամբ ձեռք բերված Հայաստանի անկախ պետականությունը, որ Սևրի դաշնագիրը մնալու էր չվավերացված, ու կյանքի չէին կոչվելու դրա դրույթները, որ այդպես էլ չլուծված էր մնալու Հայկական հարցը, որ չէին պատժվելու Հայոց եղեռնի կազմակերպիչները և իրականացնողները... Այս համատեքստում հասկանալի է «Ճակատամարտի» ցանկությունը՝ օբյեկտիվորեն պատկերել հայաստանյան իրադարձությունները: Այս կարգի վերլուծական նյութերից կարելի է առանձնացնել «Հայաստանի Հանրապետությունը և իր մեկ տարվան կյանքն ու գործերը» հոդվածը³⁸⁹, «Պետական տարին» հոդվածաշարը³⁹⁰, «ՀՀ և մեծամասնականները»³⁹¹, «Ճակատագրական ժամեր»³⁹², «Գործակցություն կա՞ թուրանականներու և պոլշեկներու միջև»³⁹³, «Պաշտոնական գեկույց Կարսի դեպքերու մասին»³⁹⁴, «Արևելյան նահանգները չեն տար Հայաստանին»³⁹⁵, «Հայաստան և իր դրացիները»³⁹⁶, «Հայ և թուրք պատերազմը»³⁹⁷, «Մեծամասնական վերջնագիրը»³⁹⁸, «Խորհրդային Հայաստան»³⁹⁹, «Դիկտատորություն»⁴⁰⁰, «Ի՞նչ կանցնի, կդառնա Հայաստանի մեջ»⁴⁰¹, «Կացությունը Հայաստանի մեջ»⁴⁰², «Արյունոտ կռվախնձորը-Ղարաբաղ-Չանգեզուր»⁴⁰³, «Հայկական Հանրապետության կրթական վիճակը 1919-1920թթ.»⁴⁰⁴, «Ազգային կյանքը 1920-

³⁸⁸ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1663:

³⁸⁹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 346:

³⁹⁰ Նույն տեղում, 1920, թիվ 345, 346, 354:

³⁹¹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 448:

³⁹² Նույն տեղում, 1920, թիվ 451:

³⁹³ Նույն տեղում, 1920, թիվ 470:

³⁹⁴ Նույն տեղում, 1920, թիվ 472:

³⁹⁵ Նույն տեղում, 1920, թիվ 506:

³⁹⁶ Նույն տեղում, 1920, թիվ 547:

³⁹⁷ Նույն տեղում, 1920, թիվ 583:

³⁹⁸ Նույն տեղում, 1920, թիվ 589:

³⁹⁹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 627:

⁴⁰⁰ Նույն տեղում, 1920, թիվ 630:

⁴⁰¹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 640:

⁴⁰² Նույն տեղում, 1920, թիվ 643:

⁴⁰³ Նույն տեղում, 1920, թիվ 658:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում:

ին»⁴⁰⁵, «Հայաստանը կանճիտեն»⁴⁰⁶, «Չարաշուք վիճակ Հայաստանի մեջ»⁴⁰⁷, «Հեղափոխություն Հայաստանի մեջ»⁴⁰⁸, «Կարմիր Հայաստանի կարմիր օրերը»⁴⁰⁹, «Անխուսափելի պոռթկումը»⁴¹⁰, «Դիակները կհանեն բանտեն»⁴¹¹, «Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ հակապոլշևիկ ապստամբությունը Հայաստանի մեջ»⁴¹², «ՀՀ-ն գաղութներուն առջև»⁴¹³, «Քաղաքական և տնտեսական կացությունը Հայաստանի մեջ»⁴¹⁴, «Հագուստի ամիս Հայաստանի մերկ ժողովուրդին համար»⁴¹⁵, «Ո՞ւր է պատասխանատվությունը»⁴¹⁶ հոդվածներն ու խմբագրականները և այլն: Դրանցում հիշատակված փաստերը ներկայացված են ըստ ականատեսների պատմածների ու վկայությունների:

«Ճակատամարտի» հրապարակումների հիման վրա կարելի է ևս - մեկ անգամ համոզվել, թե որքան բարդ ու հակասական է եղել տվյալ ժամանակաշրջանը հայ ժողովրդի և Հայաստանի 1-ին Հանրապետության համար: Պատճառահետևանքային կապերի քննական վերլուծության տեսանկյունից ուշագրավ է «Ինչո՞ւ, ինչպես մուտք գործեց Հայաստան բոլշևիկյան իշխանությունը, ինչպես կառավարեց երկիրը և ինչո՞ւ տապալվեց փետրվարի 18-ին» հոդվածաշարը:⁴¹⁷ Հայաստանում բոլշևիկյան իշխանության առաջին շրջանի կարճատևության (երկուս ու կես ամիս) և 1921թ. փետրվարյան ապստամբության հիմնական պատճառը հոդվածագիրը՝ Ռ.Ի.-ին, համարել է բոլշևիկների վարած հակահայ քաղաքականությունը: Հեղինակի կարծիքով՝ բոլշևիկները ոչինչ չէին տվել Հայաստանին, ընդհակառակը, ավերել էին եղածը՝ գործադրելով այնպիսի դաժան բռնություն, որի նմանը չէր տեսել

⁴⁰⁵ Նույն տեղում:

⁴⁰⁶ Նույն տեղում, 1921, թիվ 677:

⁴⁰⁷ Նույն տեղում, 1921, թիվ 678:

⁴⁰⁸ Նույն տեղում, 1921, թիվ 688:

⁴⁰⁹ Նույն տեղում, 1921, թիվ 695-թիվ 702:

⁴¹⁰ Նույն տեղում:

⁴¹¹ Նույն տեղում, 1921, թիվ 698:

⁴¹² Նույն տեղում, 1921, թիվ 758-թիվ 761:

⁴¹³ Նույն տեղում, 1921, թիվ 813, 831:

⁴¹⁴ Նույն տեղում, 1921, թիվ 870:

⁴¹⁵ Նույն տեղում, 1921, թիվ 899:

⁴¹⁶ Նույն տեղում, 1921, թիվ 902:

⁴¹⁷ Նույն տեղում, 1922, թիվ 964-թիվ 967:

հայ ժողովուրդը «ոչ մի ցարի իշխանութեան տակ»:⁴¹⁸ Ըստ «Ընդվզումի տարեդարձը» խմբագրականի՝ կատարված բարբարոսություններն ու ավերումները ցնցել էին բոլորին:⁴¹⁹ «Այն օրէն ի վեր, որ Հայաստանը բռնի անցաւ «խորհրդային» տարրերու ձեռքը, ամանց երկրին մէջ իրական գետին և զանգուած ունենալու, ռուսական սուլիներու հովանաւորութեամբ Հայաստան մտած հայ Պօլշևիկները, հակառակ բոլոր շլացուցիչ յայտարարութիւններուն, չէին կրցած կացութեան տէր դառնալ մինչև այսօր, և իրենց աչքերը յառած կը պահէին դէպի Պաքու և Մոսկուա», - գրում էր «Ճակատամարտը»:⁴²⁰ «Կարմիր Հայաստանի կարմիր օրերը» հոդվածաշար-տեղեկագրում Հայաստանի խորհրդային վարչաձևն անվանվում էր «Սարսափի և աների ըէժիմ մը», որը քանդում էր երկուս ու կես տարվա աշխատանքը: Այդ տեղեկությունները նոր լույս էին սփռում «այն ծիծաղելի ըէժիմին շուրջ, զոր խումբ մը հայեր ռուս Պօլշևիկներուն ուժին կռթնած երեք ամիսէ ի վեր կը կիրարկէին Հայաստանի մէջ, և այն սարսափներուն մասին, որոնք սկսան աների և սրածութեան մատնել երկուքուկէս տարուան գոհողութեան պտուղը»:⁴²¹ Կեղեքում, բռնագրավում, հալածանք, 1500 հայ սպաների արքայութիւնը և ջարդ, հայկական անկախության ոչնչացում. այս գծերն էին բնորոշ Հայաստանի խորհրդային վարչախմբին: Դրանք նպաստեցին 1921թ. փետրվարյան ապստամբությանը, որն անխուսափելի պոռթկում է համարել «Ճակատամարտն» իր համանուն խմբագրականում:⁴²² Հայաստանի նախկին վարչապետ Սիմոն Կրացյանի «Ինչպե՞ս տեղի ունեցան փետրվարյան դեպքերը» ծավալուն հոդվածում⁴²³, «Ինչպե՞ս տեղի ունեցավ հակապոլշևիկ ապստամբությունը Հայաստանի մէջ» հոդվածաշարում⁴²⁴ և «Ինչպե՞ս վերջ գտավ հակապոլշևիկ ապստամբությունը Հայաստանի մէջ» հոդվածում⁴²⁵ վերհանված են այդ իրադարձությունների պատճառները, ներկայացված են դրանց ըն-

⁴¹⁸ Նույն տեղում, 1922, թիվ 966:

⁴¹⁹ Նույն տեղում, 1922, թիվ 994:

⁴²⁰ Նույն տեղում, 1921, թիվ 665:

⁴²¹ Նույն տեղում, 1921, թիվ 695:

⁴²² Նույն տեղում:

⁴²³ Նույն տեղում, 1921, թիվ 892:

⁴²⁴ Նույն տեղում, 1921, թիվ 758-թիվ 760:

⁴²⁵ Նույն տեղում, 1921, թիվ 761:

թացքն ու ավարտը: «Ազգաբնակչութիւնը, ինչպէս մի մարդ, ապստամբուել էր այն ճնշողների դէմ, որոնք ծածկուած էին սոցիալական դիմակի՝ պոլշեիկեան անուան տակ: Ամբողջ Հայաստանը հրճուանքի և ընդհանուր ուրախութեան մէջ էր: Իշխանութիւնը անցաւ ժողովուրդի ձեռքը: Ժողովուրդի խանդավառութիւնը և ոգևորութիւնը աննկարագրելի էր»,- գրված է «Ինչպէս տապալեցաւ Հայաստանի խորհրդային վարչութիւնը» վերլուծական հոդվածում (1921, թիվ 698):⁴²⁶

1921-1924թթ. «Ճակատամարտը» հասկացել է, որ Խորհրդային Հայաստանը այլևս պատմական իրողություն է, որ Հայ դատը առաջիկայում դժվար թէ պաշտպանվեր և ստանար արդար լուծում: Խորհրդային Հայաստանը աստիճանաբար սփյուռքահայության մեծամասնության համար (որոշակի վերապահումներով) սկսել է ընկալվել որպէս հայ ժողովրդի պետականության նոր դրսևորում, որին նրանք պիտի փարեին ու պիտի փորձեին օգնել ու աջակցել Հայաստանին՝ խորհրդային իշխանության ընծեռած նույնիսկ չնչին համագործակցության հնարավորության սահմաններում: Այս առումով «Ճակատամարտը» բացառություն չէր: Եվ հասկանալի են օրաթերթի ջանքերը՝ իր էջերում թեկուզ արտատպելով հոդվածներ հայաստանյան մամուլից, պատկերացում տալ ընթերցողներին հայրենիքի առօրյայի և հաջողությունների մասին: Արդեն 1921թ. խստաշունչ ձմեռանն ընդառաջ՝ հոկտեմբերի վերջից Հայաստանի օգնության մարմինը (ՀՕՄ) նոյեմբերը հայտարարել է «հագուստի ամիս՝ Հայաստանի մերկ ժողովուրդին համար»:⁴²⁷ ՀՕՄ-ի Կենտրոնական վարչության կազմում ընդգրկված էին 4 քաղաքական կուսակցություն և 6 հասարակական կազմակերպություն: Նրանք «Ճակատամարտի» էջերում հայաստանցիների համար 200000 կտոր ձմեռային հագուստ հայթայթելու կոչով դիմում էին օրաթերթի ընթերցողներին՝ հավատալով, որ ցանկացած հայ ուրախ է ունենալ «հայրենի հեռաւոր հորիզոններու տակ, ցուրտ հիւղակներու մէջ լքուած հայ մանուկը, հայ կոյսը մխիթարելու երջանիկ պատեհութիւնը»:⁴²⁸

Հայաստանի հոգսերի հանդէպ անտարբեր չէին գաղութները: «Ի՞նչ փոյթ թէժիմը որ կը տիրէ Հայաստանի մէջ, ու կարգերը, որոնք կը կա-

⁴²⁶ Նույն տեղում, 1921, թիվ 698:

⁴²⁷ Նույն տեղում, 1921, թիվ 899:

⁴²⁸ Նույն տեղում:

ռավարեն հայ ժողովուրդը: Քաղաքական նկրտումները տեղ չեն կրնար ունենալ հիւանդի մը սնարին մօտ: Հայ ժողովուրդը կը հիւժի, պէտք է դարման հասցնել», - գրում էր «Ճակատամարտը»:⁴²⁹ «Հայրենիքը մերն է հակառակ բոլոր տառապանքներուն, ու այդ տառապանքներուն հետ: Հետևաբար, ան չի կրնար գրկուիլ ոչ մեր գուգուրանքէն, ոչ ալ մեր աջակցութենէն», - համոզված էր օրաթերթը:⁴³⁰ Միևնույն ժամանակ, թերթի կարծիքով, անհրաժեշտ էր միջազգային մարդասիրական կամ բարեգործական կազմակերպությունների միջոցով իրականացնել հայրենիքի համար հավաքված հագուստի և սննդամթերքի բաշխումը, այլապես հայկական գաղութները կմտածեին, որ դրանք խորհրդային իշխանությունների կողմից ուղարկվում էին Ադրբեջան կամ Ռուսաստան և չէին հասնում բուն հասցեատերերին: Այս կարևոր խնդիրը բազմիցս արծարծվել է «Ճակատամարտի» էջերում: Կոնկրետ 1921թ. այն քննարկվել է, օրինակ՝ «Առաքելության մը առթիվ»⁴³¹, «Ո՞ւր է պատասխանատվությունը»⁴³², «Գաղութներուն պահանջը»⁴³³ և այլ հոդվածներում: Խմբագրականներից մեկում քննարկելով հայրենիք-սփյուռք կապերը՝ «Ճակատամարտը» գտնում էր, որ Հայաստանի դռները պիտի բաց լինեին բոլոր հայերի առաջ՝ անկախ նրանց մեծամասնական լինել-չլինելու հանգամանքից: «Պէտք է դադրեցնել այն պայքարը, որ անընդհատ կ'արծարծուի թերթերու մէջ և բեմերու վրայ, սևացնելու համար ոչ-պոլշկիկ տարրերը... Հայ պոլշկիկները Հայաստանը կը նկատեն ոչ թէ ընդհանրական հայրենիք, այլ ուղղափառ լսարան մը, ուր մուտք չունին հերետիկոսներն ու հեթանոսները».- գրում էր օրաթերթը:⁴³⁴ Այս պայմաններում սփյուռքահայ համայնքները կամ բարերարներն անհրաժեշտության դեպքում գրեթե զրկվում էին հայրենի երկրի շենացման գործընթացին մասնակցելուց:⁴³⁵

Խորհրդային Հայաստանի և հայ գաղթօջախների միջև փոխհարաբերությունների լուսաբանման և ընդհանրապես «Ճակատամարտի»

⁴²⁹ Նույն տեղում:

⁴³⁰ Նույն տեղում, 1921, թիվ 901:

⁴³¹ Նույն տեղում:

⁴³² Նույն տեղում, 1921, թիվ 902:

⁴³³ Նույն տեղում, 1921, թիվ 903:

⁴³⁴ Նույն տեղում, 1922, թիվ 1101:

⁴³⁵ Նույն տեղում:

քաղաքական ուղեգծի պատճառով այնքան են սրվել հարաբերությունները, որ, ինչպես տեղեկացնում էր «Ճակատամարտը», 1923թ. հուլիսի 12-ին «Խորհրդային Հայաստան» օրաթերթը հայ համայնքներին կոչ էր արել՝ չաջակցել «Ճակատամարտ» օրաթերթի և «Հայրենիք» ամսագրի շուրջ համախմբված անձանց նախաձեռնած անգամ համահայկական բնույթի ձեռնարկներին, քանզի «զանազան սուտ ու պրովոկացիոն տեղեկություններով դրանք գրգռում էին ժողովրդի միամիտ տարրերը Խորհրդային Հայաստանի դեմ»:⁴³⁶ «Ճակատամարտը», չնայած Խորհրդային Հայաստանի մամուլում իր հասցեին հնչեցված կարծիքներին, շարունակում էր իր առօրյա հրապարակումները՝ անհրաժեշտության դեպքում կրկին մատնանշելով հայրենիքում առկա խնդիրները: Ընդ որում, թերթը պարբերաբար հիշեցնում էր. «Արտասահմանի մէջ, հանրութիւնը լուր չունի Խորհրդային Հայաստանի ներքին կեանքէն: Ինչ որ գիտէ, թերթերու կցկտուր տեղեկութիւններն են, քաղուած խորհրդային թերթերէ»:⁴³⁷ Այսինքն՝ «Ճակատամարտը» գիտակցել է, որ միայն այդ պարտադրված ճանապարհով (Խորհրդային Հայաստանից հայ գաղթօջախներ ուղարկված թերթերի միջոցով) ստացված տեղեկատվությունը կարող էին տպագրել հայրենիքի անցուդարձի մասին: Հնարավորության դեպքում օրաթերթը տպագրել է տարբեր առիթներով Հայաստան այցելած կամ Հայաստանից թուրքիա ժամանած այն անձանց կողմից տրամադրված տեղեկատվությունը, որոնց վստահում էր իբրև հավաստի լրատվության աղբյուր: Ստեղծված իրավիճակում «Ճակատամարտը» մամուլի պարտքն է համարել՝ «ըսել ճշմարտութիւնը առանց վերապահութեան, և շարժում ստեղծել թէ՛ հայրենիքին օգնելու, և թէ՛ մանաւանդ գաղթական բազմութիւնները ոտքի կանգնեցնելու»:⁴³⁸

Ամփոփելով՝ կարող ենք ասել, որ «Ճակատամարտը» Հանրապետական թուրքիայի հռչակումից հետո թեև անհրաժեշտության դեպքում ընթերցողներին տեղեկացնում էր շարունակվող հակահայ քաղաքականության, հայ ժողովրդի իրավունքները ոտնահարող նոր օրենքների ու կառավարական որոշումների մասին, բայց օրաթերթում այլևս

⁴³⁶ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1488:

⁴³⁷ Նույն տեղում, 1923, թիվ 1538:

⁴³⁸ Նույն տեղում, 1924, թիվ 1747:

չկային դրանց դեմ ուղղված քննադատական կամ վերլուծական հող-վածներ: «Ճակատամարտի» այս դիմափոխությունը պայմանավորված էր ոչ թե գաղափարական-քաղաքական ուղղվածության փոփոխությամբ, այլ մի կողմից՝ Թուրքիայի շուրջ ստեղծված աշխարհաքաղաքական հանգամանքներով, մյուս կողմից՝ այդ հանգամանքների և Խորհրդային Ռուսաստանի վարած ներքին ու արտաքին քաղաքականության հետևանքով «Ճակատամարտի» խմբագրակազմում Հայ դատի լուծման հետ կապված հույսերի մարմամբ:

«ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԱՄՍՕՐՅԱ ՀԱՎԵԼՎԱԾՆԵՐԸ

1919-1920թթ. Կ.Պոլսում հրատարակվել են «Ճակատամարտ» օրաթերթի համանուն գյուղատնտեսական և մանկավարժական ամսօրյա հավելվածները: Մեզ են հասել այդ պարբերականների ընդամենը մի քանի համար: Դրանցում ընդգրկված նյութերը հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել այդ հանդեսների ուղղվածության ու նպատակների մասին:

«Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածը Հայ գյուղատնտեսական միության (այսուհետև՝ ՀԳՄ) պարբերական մամուլի օրգանն էր: Հանդեսի հիմնական բաժիններն էին՝ «Տնտեսական-ընկերային», «Տեղեկատվական-գիտական», «Գյուղական կյանք», «Օգտակար բույսեր», «Բնության գրկին մեջ», «Անասունների համաճարակներ», «Նամականի» և այլն: «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածի խմբագրական մարմինը և աշխատակիցները հիմնականում հիշյալ միության անդամներն էին: Նրանք իրենց գործին քաջատեղյակ և փորձառու մասնագետներ էին: Հանդեսի խմբագրական մարմնում ընդգրկված էին Գեղամ Գավաֆյանը, Պողոս Գևորգյանը, Հովհաննես Հինդյանը, Շահան Բերբերյանը, Գևորգ Մեսրոպը: Հոդվածաշարերով և վերլուծություններով հանդես էին գալիս ՀԳՄ վարչական խորհրդի անդամներ Կարապետ Նուրյանը, Հայկ Սերենկյուլյանը, Սեպուհ Ստեփանյանը, Նշան Անդրեասյանը: Նրանք և «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյայի ողջ աշխատակազմը ձգտում էին նպաստել Հայաստանում և Թուրքիայի հայաբնակ վայրերում գյուղատնտեսության զարգացմանը, հայ ժողովրդի կենսակերպի բարելավմանը: Նրանց նշանաբանն էր՝ «Միութիւն, համերաշխութիւն և գիտութիւն»⁴³⁹

«Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածի «Մեր նպատակը» խմբագրականում թվարկվում էին աշխատակազմի առջև դրված հիմնական խնդիրները: Դրանք էին.

⁴³⁹ «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելված, 1919, թիվ 1, էջ 3-4, 1919, թիվ 2, էջ 24:

- վերականգնել քանդված ու ոչնչացված հայկական գյուղերն ու քաղաքները,
- վերաշինել հայկական եկեղեցիներն ու դպրոցները,
- ավելացնել հայ ժողովրդի թվաքանակը՝ նոր ընտանիքների հիմնումով,
- բարեկեցիկ դարձնել աղքատացած հայ ժողովրդի կյանքը երկրագործությունը և անասնապահությունը զարգացնելու, գիտության նոր նվաճումները գյուղատնտեսության մեջ կիրառելու ճանապարհով:⁴⁴⁰

Թվարկված խնդիրների վերաբերյալ նյութերից կարելի է առանձնացնել «Հայ ազգը պետք է դիմե դեպի բնություն»⁴⁴¹ խմբագրակա-նը, «Գյուղական կյանք»⁴⁴² և «Հայեր, ամուսնացե՛ք»⁴⁴³ հոդվածները: Դրանցից վերջինում Սեպուհ Ստեփանյանը հետևյալ միտքն էր շեշտում. «Որքան տնտեսական, նոյնքան և արելի քաղաքական պահանջ մըն է նաև, որ հայերը կարելի եղածին չափ շուտ և շատ բազմաման: Ամուսնութիւնը, բազմամարդութիւնը թէ՛ տնտեսական, թէ՛ քաղաքական առումով առաւելապէս հայկական հարց մըն է»⁴⁴⁴

Մի կարևոր դիտարկում անենք: ՀԳՄ «Ճակատամարտ» ամսօրյա հանդեսը «Հայաստան և իր երկրագործական հարցերը» խմբագրակա-նում նշում էր, որ իրենց ուսումնասիրությունների շրջանակը պիտի ընդգրկեր Փարիզի Խաղաղության համաժողովից հայ Ազգային պատ-վիրակության կողմից պահանջած «ամբողջական Հայաստանի սահ-մանները»:⁴⁴⁵

Որքանով տեղեկանում ենք «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածի նյութերից ՀԳՄ-ն իր առջև դրված վերոհիշյալ նպատակներին հասնելու համար ոչ միայն կատարում էր գիտական ուսումնասիրություններ, այլև Արմաշ գյուղում բացել էր գյուղատնտե-սական վարժարան: Այնտեղ սովորելու էին 200 որբեր, որոնցից 50-ը

⁴⁴⁰ Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 3-4:

⁴⁴¹ Նույն տեղում:

⁴⁴² Նույն տեղում, 1919, թիվ 2, էջ 3-4:

⁴⁴³ Նույն տեղում, 1919, թիվ 3, էջ 11-14:

⁴⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁴⁵ Նույն տեղում, 1919, թիվ 3, էջ 3-5:

1919թ. սեպտեմբերին արդեն վարժարանում էին: Վարժարանը գործելու էր հատուկ այդ նպատակով կազմված երկամյա ուսումնական ծրագրով, հաշվարկված և հայթայթված բյուջեով, գնված գույքով ու գործիքներով: Արմաշի գյուղատնտեսական վարժարանի ուսումնական մարմնում ընդգրկված էին հողագետներ Հայկ Սերենկյուլյանը, Ռաֆայել Աբդուլլահյանը, Կոպեռնիկ Թանտրջյանը և դաստիարակ-ուսուցիչներ Վարդգես Քաջունին ու Արտաշես Սարգսյանը: Հիշյալ վարժարանը տեղակայված էր եռահարկ շենքում: Այն ուներ բաղնիք, 200 փայտե մահճակալ, 50 գրասեղան, գրատախտակներ և այլն: Կար ջրամբար, աղորիք, բանջարանոց, բալի, կեռասի, թզի ծառեր: Վարժարանն ուներ նաև ամերիկյան արտադրության տրակտոր: Ամսօրյա հավելվածի նյութերում նշվում էր, որ Արմաշը գյուղատնտեսական վարժարան բացելու համար ճիշտ ընտրված բնակավայր էր:⁴⁴⁶

Հայրենիքի վերածնունդը «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հանդեսը կապում էր երկրագործության զարգացման հետ՝ գտնելով, որ «Հայաստանը եղած է և պիտի մնայ գերազանցօրէն երկրագործական երկիր մը»:⁴⁴⁷ Այդ նպատակի իրագործմանն էին նպաստելու «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածում տպագրվող ծրագրային հոդվածաշարերը, օրինակ՝ Հրանտ Գարագյոզյանի «Հայաստանի ջրաբաշխությունը», «Կարապետ Նուրյանի «Հայաստանը և իր երկրագործական հարցերը», Հայկ Սերենկյուլյանի «Կաթնատնտեսությունը Հայաստանում մեջ» շարքերը:

«Ճակատամարտ» մանկավարժական ամսօրյա հավելվածը հայ ուսուցչական միության (այսուհետև՝ ՀՈՒՄ) պարբերական մամուլի օրգանն էր: Հանդեսի խմբագրական մարմնում ընդգրկված էին Գեղամ Գավաֆյանը, Պողոս Գևորգյանը, Հովհաննես Հինդյանը, Գևորգ Մեսրոպը, Շահան Բերբերյանը: Նրանք և աշխատակիցների մեծ մասը ՀՈՒՄ-ի անդամներն էին և հարկ եղած դեպքում աշխատանքը համատեղում էին «Ճակատամարտ» գյուղատնտեսական ամսօրյա հավելվածում: «Ճակատամարտ» մանկավարժական ամսօրյա հանդեսն ուներ «Էական հարցեր», «Կրթական վիճակագրություն», «Հարցումներ

⁴⁴⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 3, էջ 28-29:

⁴⁴⁷ Նույն տեղում, 1919, թիվ 2, էջ 3:

և պատասխաններ՝ աշակերտների դաստիարակության վերաբերյալ», «Կրթական քրոնիկ», «Հայ դաստիարակներ», «Տեղեկատվություն ՀՈՒՄ գործունեության», «ՀՈՒՄ քրոնիկ», «Նոր գրքեր» բաժինները:

ՀՈՒՄ-ը և նրա պաշտոնաթերթը հետապնդում էին մի շարք նպատակներ.

- ՀՈՒՄ-ի Կ.Պոլսի մասնաճյուղերի վերաբացում,
- մանկավարժական եռամսյա դասընթացների կազմակերպում,
- ուսուցիչների նյութական վիճակի բարվոքում,
- չափահաս որբերի հայեցի դաստիարակություն և այլն:⁴⁴⁸

«Ճակատամարտ» մանկավարժական ամսօրյա հավելվածի «Առաջին խոսք» խմբագրականում հայ ժողովրդի վերածնության և Հայաստանի վերաշինության գործում հայ ուսուցչին էր վերագրվում ամենակարևոր դերը. «Վաղուան Հայաստանը ամեն բան է աւելի պէտք ունի Հայ Ոգիով և Առաքինութեամբ սնած քաղաքացիին: Ուսուցչութիւնն է, որ պիտի կազմէ այդ սերունդը՝ զայն դուրս բերելով թշուառութենէ, օտարութենէ մասամբ վատուծացած և մասամբ այլասերած 100000-աւոր խեղճ որբութենէն... Հայ Ուսուցչութեան գերազանց գործն է՝ անոնցմէ յառաջ բերել վաղուան Ազատ Հայաստանին Ազատ Հայ Տիպարը»:⁴⁴⁹ «Ճակատամարտ» մանկավարժական ամսօրյա հանդեսը համապատասխան բաժիններում տպագրում էր իրեն հուզող հիմնահարցերին նվիրված հոդվածներ, վերլուծություններ և առաջարկներ այդ խնդիրների լուծման համար: Հիշատակության են արժանի հայկական դպրոցների ուսումնական ծրագրերի, դասավանդման մեթոդների վերլուծությանը և հայեցի դաստիարակությանն առնչվող հոդվածներ, ի թիվս որոնց՝ «Վիճակագրություն» խորագրի տակ տպագրված Գ.Մեսրոպի հոդվածաշարերը Կ.Պոլսի և Գավառի վարժարանների ու որբանոցների անցյալ և ներկա վիճակների մասին: Օրինակ՝ «Հայ դպրոցներու վիճակը 1908-ին» վերլուծական հոդվածում Գ.Մեսրոպը ներկայացնում էր թվային տվյալներ 1915թ. և 1918թ. կտրվածքով:⁴⁵⁰ Դրանք նույնպես վկայում էին հայկական մշակույթի նկատմամբ թուրքիայում իրականացված եղեռնի մասին: «Մոտաւորաբար թուրքիոյ Հայ լուսա-

⁴⁴⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 14-22:

⁴⁴⁹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 1-2:

⁴⁵⁰ Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 10-12:

ւորչական ազգային և անհատական դպրոցներու թիվը կհասնէր 1914-ին՝ 2626-ի: Այս դպրոցներէն 99%-ը կողոպտուեցան 1915-1918թթ. շրջանին: Իսկ այրուած և քանդուած դպրոցական շէնքերուն թիվը եղած է 42%: Դրանց 50%-ը կիսաւեր են: Կանգուն են մնացել 8%-ը մեր ստացած վերջին տեղեկութիւններուն համեմատ», - գրում էր հողվածագիրը:⁴⁵¹ Մեկ այլ հողվածում նա տալիս էր Կ.Պոլսի ազգային վարժարանների ընդհանուր թիվը: 1919թ. դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ Կ.Պոլսում գործում էր 24 ազգային վարժարան 6000 աշակերտով և 7 մասնավոր վարժարան 1500 սաներով, իսկ ընդհանուր թվով Կ.Պոլսի հայկական վարժարաններում սովորում էին 100000 աշակերտ: Նույն ժամանակահատվածում այնտեղ կային 337 որբանոց 3008 որբերով, երբ Գավառում գործում էր 19 որբանոց 5750 որբերով:⁴⁵² Գ.Մեսրոպյան իր ուսումնասիրություններում այն միտքն էր հայտնում, որ Մուդրոսի զինադահարից հետո հայկական կրթօջախները և որբանոցները սկսում էին մտնել կյանքի ու աշխատանքի բնականոն շիթմի մեջ:

**«ՇԱՆՐ» ՀԱՆԴԵՍԸ՝
ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՍՏՈՏԻԿ**

«Շանթ» հանդեսը լույս է տեսել Կ.Պոլսում 1911-1915թթ. և 1918-1919թթ.: Խմբագիրը Մերուժան Պարսամյանն էր: Աշխատակազմում ընդգրկված էին ժամանակի անվանի գրողներն ու հրապարակախոսները. Երվանդ Օտյան, Երուխան (Երվանդ Սրմաքէշխանյան), Օննիկ Չիֆթե Սարաֆ, Եղիա Տեմիրճիբաշյան, Ջարուհի Գալեմքերյան, Միքայել Շամտանձյան, Մկրտիչ Պարսամյան (Կայծակ), Ժակ Սայապալյան (Փայլակ), Արամ Չարգ (Վտարանդի), Հակոբ Անտոնյան, Շավարշ Միսաքյան, Հակոբ Սիրունի, Ենովք Արմեն, Արշակ Ալպոյաձյան, Գևորգ Մեսրոպ, Հովհաննես Ասպետ և այլք: «Շանթը» թղթակիցներ է ունեցել Արևմտյան Եվրոպայի երկրներում, Կովկասում, Ռուսաստանում, ԱՄՆ-ում: Նրանց նյութերը հանդեսին հաղորդել են «տեղի գրական և

⁴⁵¹ Նույն տեղում:

⁴⁵² Նույն տեղում, 1919, թիվ 4-5, էջ 23-30:

գեղարուեստական շարժումը՝ մասնաւորապէս հայէն բոլոր և հայութիւնը շահագրգռող»:⁴⁵³ «Շանթ» հանդեսը հիմնվել էր հայ գրականութեան զարգացմանը նպաստելու նպատակով: «Հանգրվանը» կոչվող խմբագրականում նշված է. «ժամանակն հասած է, որ դիմենք գեղարուեստի հանգրուանին, ստեղծենք նոր միջավայր մը, ուր արուեստին գաղտնիքները քողաներկուին, և ուր քաղաքական և ազգային մոլեգնոտ կռիւներէն յոգնած մեր ուղեղները անդորրին պահ մը: Այդ հանգրուանը ժամադրավայրը պիտի ըլլայ բոլոր ինքնզինքնին հարգող գրագէտներուն. հոն կուսակցական ոգին տեղի պիտի տայ զուտ գեղարուեստական մակընթացութեան, ամէն գրագէտ՝ այդ նոր գետնին վրայ ձեռք պիտի երկարէ իր սկզբունքի ախոյեանին՝ գործակցելու համար գրականութեան պանծացումին: Ահաւասիկ այդ նպատակին համար կը հիմնենք «Շանթ» հադէսը»:⁴⁵⁴ Այդ ծրագրային խմբագրականում նշվում էր ամսագրի հիմնական նպատակը, այն, որ «Շանթի» էջերում պիտի արտացոլվեին հայ արվեստն ու գրական միտքը, իսկ «գրական և գեղարուեստական շարժումին մէջ պիտի խօսուէր ամէն հրատարակութիւններու վրայ՝ տարուան գրականութեան և գեղարուեստին ամփոփ ու ճշգրիտ պատմութիւնը տուած ըլլալու համար»:⁴⁵⁵

Հրատարակութեան առաջին շրջանում «Շանթ» հանդեսն ունեցել է գրական-գեղարվեստական և գիտական ուղղվածություն: Հանդեսի հիմնական բաժիններն ու խորագրերն էին՝ «Գրական-գեղարվեստական շարժում և մոտեցումներ», «Գրքեր», «Թրքահայ գրականություն», «Մամուլ», «Թարգմանություններ», «Հայ աշխարհ», «Հայ հորիզոններ», «Նամականեր», «Լրափունջ»: Կային թեմաներ, որոնց անդրադառնում էին «Շանթի» գրեթե յուրաքանչյուր համարում: Օրինակ՝ «Թրքահայ գրական շարժումը» խորագրի ներքո մշտապես քննարկվում էին արևմտահայ գրականության անցած ուղին, թրություններն ու ձեռքբերումները: Հոդվածներում հաճախ մոտեցումները տարբերվում էին, իսկ երբեմն էլ ծայրահեղորեն հակադիր էին միմյանց: Ենովք Արմենը իր «Թրքահայ գրական շարժումը» և «Կարճատեսությունը քննադատության մեջ» հոդվածներում կարծում էր, որ արևմտահայ գրակա-

⁴⁵³ «Շանթ» հանդես, 1911, թիվ 1, էջ 1:

⁴⁵⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵⁵ Նույն տեղում:

նությունը նեխում էր լճացման և «անյոզ անշարժութեանը մէջ» և նույնիսկ 1909-1911թթ. «բռնած էր փտումի ու այլասերումի հիւժախտէն»:⁴⁵⁶ Պատճառը հասարակության անտարբեր վերաբերմունքն էր գիր ու գրականության նկատմամբ. «Հասարակութիւնն է որ կը վրիպի մտաւորական աշխարհով ապրելու մարդկային վայելքէն: Այդ հասարակութիւնը կրնար տնտեսական աշխարհի բարձունքներու վրայ գտնուիլ, բայց մտաւորապէս կործանուած էր: Չի կայ գրական սնունդի պէտքը, որպէսզի ըլլայ նաև մատուցումը: Յոյս չի կայ գրականութեան ծաղկումին, որովհետև անոր կեանք տալու կոչւած արեւը՝ հասարակութիւնը, անդարմանելի կերպով այլասերած է»:⁴⁵⁷ Ե.Արմենը սնանկ էր համարում արևմտահայ գրական շարժումը և այն բնութագրում էր իբրև «բաբելոնեան թոհուրոհի, գեհենային խաժամուժի պատկեր մը: Հոն, չի կայ ծրագրած նպատակ, չի կայ ազնիւ իտէալ, չի կայ խոհական ձգտում, չի կայ արուեստի ճանաչողութիւն, չի կայ կոչումի գիտակցութիւն»:⁴⁵⁸ Այս պայմաններում անգամ տաղանդավոր գրողները պիտի խամրեին՝ իրենց ձակատները «ջախջախելով հասարակութեան...անտարբերութեան բիրտ պատնէշներուն դէմ»:⁴⁵⁹ Ե.Արմենի հետ համամիտ էր Ատրուշանը, ով ավելի խիստ էր բնորոշում իրավիճակը՝ գրելով, թե գրականություն չունեինք, իսկ ժամանակակից գրողները «ընդօրինակողներ էին, ոչ թէ յղացողներ»:⁴⁶⁰ Սուրեն Պարթևյանը արևմտահայ մտավորականությանն անվանում էր «Վրիպած սերունդ», որը «Օսմանեան Սահմանադրութենէն գրեթէ չորս տարի վերջը դեռ չի կրնար ինքզինքը գտնել ու համասեռ, ներդաշնակ ու տեսական գործունէութեամբ մը իր կենդանութիւնն ապացուցանել»:⁴⁶¹ Հակոբ Քյուֆեճյանն ասվածին ավելացնում էր, թե ոչ միայն արևմտահայ, այլև արևելահայ ժամանակակից գրականության թերությունը հռետորությունն էր, ինչը «անհմաստ ու թերեւս վնասակար հպարտութեան մը կրկին հան-

⁴⁵⁶ Նույն տեղում, 1911, թիվ 2, էջ 17-19, 1911, թիվ 4, էջ 63:

⁴⁵⁷ Նույն տեղում:

⁴⁵⁸ Նույն տեղում:

⁴⁵⁹ Նույն տեղում:

⁴⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 19:

⁴⁶¹ Նույն տեղում, 1911, թիվ 10, էջ 149-151:

գամանքներովը բաւական ուշագրաւ երեւոյթ մըն էր, արժանի՝ լուրջ ուսումնասիրութեան»:⁴⁶²

Արևմտահայ գրականութեան մասին վերը նշված անտեղի գնահատականները մերժել, չեն ընդունել և «Շանթ» հանդեսում իրենց մոտեցումներն են արտահայտել մի շարք մտավորականներ, գրողներ ու հրապարակախոսներ: Երվանդ Սրմաքեշխանյանը «Հռետտեստությունը քննադատության մեջ» խմբագրականում փաստերով ապացուցում էր, որ «հայկական ոսկեդարէն (Ե դար) ասդին, ազգային մատենագրութիւնը ոչ մէկ ատեն հասաւ այն ծաղկման որպիսին վերջին քսան տարուան մէջ: Ես չեմ ճանչնար ազգային աւելի կենդանի, հզօր, առողջ, գունագեղ, արուեստագիտական գրականութիւն մը ինչպէս ան որ յայտնուեցաւ ութսունական թուականներէն ասդին Թուրքիա թէ արտասահման»:⁴⁶³ Երուխանը գրականութիւնը համարում էր անթափանց գրահ, որին բախվելով՝ բթացել էին մեր թշնամիների սրերը, իսկ համիյան ջարդերից հետո «ճղակտոր ելլող հայութենէն նոր և տարօրինապէս հզօր գրականութիւն մը կը յառնէր»:⁴⁶⁴ Իր վերլուծությունն Երուխանն ավարտում է այն եզրակացությամբ, թե հռետեստէն էին ու սխալվում էին այն գրաքննադատները, ովքեր «կ'ողբերգէին հայ գրականութեան անկումին վրայ՝ օսմանեան սահմանադրութենէն առաջ թէ ետքը»:⁴⁶⁵ Մերուժան Պարսամյանը «Դժգոհները՝ գրականութեան մեջ» խմբագրականում համոզված էր, թե «մեր դժգոհները ո՛ր գրական դպրոցին ալ որ պատկանէին, չպիտի դադրէին երբեք միջակ ու արգահատելի ըլլալէ, իրենց անհանդուրժելի իմաստակութիւնով և փքացած այլամերժութիւնով»:⁴⁶⁶ Այդպիսիներին Պարսամյանը հիշեցնում էր, որ աշխարհում անթերի ոչինչ չկա և միշտ պետք է «աւելիին բաղձալ՝ առանց արհամարհելու անցեալ ու ներկայ տաղանդներու գործը»:⁴⁶⁷

Այս կարգի բանավիճային հողվածների շնորհիվ «Շանթը» կարողացել է վերոհիշյալ խնդիրներով մտահոգ մարդկանց համար ստեղծել

⁴⁶² Նույն տեղում, 1912, թիվ 26, էջ 18:

⁴⁶³ Նույն տեղում, 1911, թիվ 3, էջ 33-34:

⁴⁶⁴ Նույն տեղում:

⁴⁶⁵ Նույն տեղում:

⁴⁶⁶ Նույն տեղում, 1911, թիվ 7, էջ 97-98:

⁴⁶⁷ Նույն տեղում:

արտահայտվելու հնարավորություն և դրանով նպաստել գրականության զարգացմանը: Գնահատելի է, որ տարբեր կարծիքների տեր անձինք հանդեսի էջերում պահպանել են կոռեկտությունը և հազվադեպ են մտել անձնական վեճ ու կռիվների մեջ: «Շանթի» ընթերցողներին հենց սա է գրավել: Նրանցից մեկը՝ պարսկահայ բանաստեղծ Տիգրան Աճեմյանը, «Նամակներ» բաժնում մաղթում էր, որ հանդեսում «երեւոցող հայ գրական վարպետները շարունակեին մնալ կողք կողքի հետզհետե՝ աւելցնելով իրենց շարքի մէջ ուրիշներ, բոլորովին հեռու կուսակցական արդէն իր համն ու հոտը կորսնցնող վէճերէ և գործածեին իրենց գրիչները ոչ թէ իրարու միսը ծակծկելու, այլ մշակելու և գեղեցկացնելու հայ գեղարուեստի անդաստանը»:⁴⁶⁸

«Շանթի» «Գրական-գեղարվեստական շարժում» բաժինն իրապես ծառայել է այդ նպատակին: Հատկապես արժեքավոր են բաժնի «Գրքեր» և «Մամուլ» խորագրերը, որոնցում ներկայացվել, գրախոսվել կամ վերլուծվել են ժամանակի մամուլի օրգանները և նոր հրատարակված գրքերը: Այստեղ նույնպես ապահովվել է բազմակարծություն: Նույնիսկ նույն էջում կամ հաջորդական համարներում տպագրել են կողմ և դեմ տեսակետներ որևէ գրքի կամ թերթում տպագրված գրական կարևոր հարցեր շոշափող հողվածի մասին: «Շանթի» գրախոսականները աչքի են ընկնում անկեղծությամբ և օբեկտիվությամբ: Դրանցում մատնանշվում էին տվյալ գրական երկի արժանիքները և թերությունները: «Շանթի» քննադատությունը սրտացավ և բարեկամական է իրական գրական արժեքների, և, ընդհակառակը, խարազանող ու ոչնչացնող՝ նորելուկ անտաղանդների հրատարակած գրքերի նկատմամբ: Մերուժան Պարսամյանը գրում էր. «Այս միջոցիս սկսնակները գործի վրայ են. անոնք աւելի գործունէութիւն ցոյց կուտան, քան հիները»:⁴⁶⁹ Նա պարբերաբար անդրադառնում էր «անխոստմնալից, շատախօս սկսնակներու կարաւանէն» ընտրած բանաստեղծների ստեղծագործություններին: Օրինակ՝ ըստ Պարսամյանի՝ Ղ.Գունտուրաճյանի «Բոցեր ու խոցեր» գրքում արտահայտված գաղափարները տափակ ու սովորական էին. « Իր սէրը փոթորիկ չի ձանձնար. ո՛չ պայքար կայ

⁴⁶⁸ Նույն տեղում, 1911, թիվ 6, էջ 95:

⁴⁶⁹ Նույն տեղում, 1911, թիվ 1, էջ 14:

հոն, ո՛չ մեղանչում, ո՛չ ըմբոստացում կայ, ո՛չ արհամարհանք»:⁴⁷⁰ «Շանթի» լոնդոնյան թղթակից Խոսրով Գարսապաճագյանի «Մտքիս խառնարանեն» գրքույկը Մ.Պարսամյանը բնորոշել է որպես «արձակ և ոտանավոր գրուածքներու միջակօրէն անյաջող հաւաքածոյ մը, անկապակից, անտեղի, տղայական, դպրոցականի շարադրութիւններ, որոնց մէջ դատողութիւնը, իմաստութիւնը իր գոյութիւնը չէ պտըտցուցած...- Չեմ կրնար ըմբռնել որ ի՛նչպէս մարդ գիրք կը հրատարակէ, ինքզինքնին բացարձակապէս ծաղրելի դարձնելով»:⁴⁷¹ Մ.Պարսամյանը գտնում էր նաև, որ Լևոն Էսաճանյանի բանաստեղծութիւնների «Փանդիռ» ժողովածուն գրված էր բառախաղերով և բաղկացած էր միմյանց հետ կապ չունեցող կտորներից: Գրքի հեղինակն էլ ոչ թե բանաստեղծ էր, այլ՝ «վատառողջ խառնուածքով և անհաւասարակչիռ միտքով» աշուղ:⁴⁷² Բնադատական նույն վերաբերմունքին է Պարսամյանը արժանացրել Հովհան Հայկազնի (Հ.Մոսկոֆյանի) «Վերածնունդի երգեր» ժողովածուն:⁴⁷³ «Ու կ'երկարի շարքը նորափետուր վառեակներուն: Կ'արտադրեն, շարունակ կ'արտադրեն. չեն յոգնիր, իրեհց ռամիկ, տափակ ներշնչումները այնքան արգահատելի են, որքան զայրոյթ գրգռող...Գրականութեան անունով կատարուած այս տխուր ապօրինութիւնները պէտք է վերջ գտնեն բացարձակապէս», - գրում էր Սերուժան Պարսամյանը:⁴⁷⁴ «Շանթի» խմբագրի հետ համաձայն էր գրաքննադատ Արտաշես Հարությունյանը: Այդ մասին նա գրել է Ենովք Արմենի՝ «Հայ նոր բանաստեղծները. Հրանտ Նազարյանց» գրքի առիթով:⁴⁷⁵ Հրանտ Նազարյանցի բանաստեղծութիւնները թեև սահուն ու երաժշտական էին, բայց զուրկ էին անհատական դրոշմից. «Նազարեանց կը պատկանի մեր նորեկ բանաստեղծներու այն խումբին՝ որուն բազմաթիւ ներկայացուցիչները բուսան նախասահմանադրական վերջին քանի մը տարիներու գրական երաժշտութեան եղանակին: Ապահովաբար՝ տաղանդաւորներ չեն պակսիր անոնց մէջ: Եւ սակայն, բացի մէկ

⁴⁷⁰ Նույն տեղում:

⁴⁷¹ Նույն տեղում:

⁴⁷² Նույն տեղում, 1911, թիվ 2, էջ 29:

⁴⁷³ Նույն տեղում:

⁴⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 30:

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, 1911, թիվ 11, էջ 177:

կան երկուքէ, բացառաբար ուշադրութեան արժանի դիմագծութիւններու ծնունդ չտուաւ այդ անարիւն գրագիտութեան աղքատիկ շրջանը»:⁴⁷⁶ Փայլակի «Անպետ սունկերը» վերլուծականից պարզվում էր, որ Հրանտ Նազարյանցի պես տաղանդագուրկ բանաստեղծները սնկերի պես աճում էին ու բազմանում:⁴⁷⁷ Նմաններից մեկի՝ Կ.Մեծարենցի ուտանավորները նա ոչնչություն կամ ոչինչ էր համարում: Կ.Մեծարենցի հրատարակած 29 էջից բաղկացած գրքուկը գրվել էր 1907-1910թթ.: «Երեք տարուան տաժանելի երկունք մը՝ այդ...մուկը ծնելու համար», - այն այսպես էր գնահատում Փայլակը:⁴⁷⁸ Նա հողվածն ավարտում էր հետևյալ առաջարկով. «ժամանակ է որ վերջ տրուի այս վտանգաւոր կատակերգութեան...Այս անպէտ սունկերը գրականութեան թաւուտքին գեղեցկութիւնն ալ կը խանգարեն: Մեղք է, անոնց ալ մեղք է, անոնցմէ խէր սպասող ցեղին ալ: Տարբեր հողի մը վրայ անոնցմէ ամէն մէկը, փոխանակ անպէտ սունկ մը ըլլալու, կրնայ շատ օգտակար բոյս մը դառնալ ու ցեղին պարտէզը շէնցնել»:⁴⁷⁹ Այս կենսական խնդրով լավ կլինէր, Փայլակի կարծիքով, որ զբաղվեին ուսուցիչները կամ՝ Կ.Պոլսի նորակազմ ուսուցչական միությունը: Բանաստեղծ դառնալու մոլուցքով բռնված աշակերտին ուսուցիչը պիտի կարողանար ասել. «Տղաս, դուն բանաստեղծ չես կրնար ըլլալ, այս գրուածքները արժէք չունին, հետեւաբար ուրիշ կողմ դարձուր աչքերդ»:⁴⁸⁰

Ամեն դեպքում, «Շանթը» հիմնադրման օրվանից ջանացել է քաջալերել այն սկսնակներին, ովքեր պատրաստվում էին դառնալ վաղվա բանաստեղծներ: «Հրատարակած ենք բոլոր այն գրուածքները, որոնց մէջ գրական արժէք մը...նշմարած ենք: Անոր համար է որ մեր ընթերցողները յաճախ կը հանդիպին Շանթի մէջ նոր գրողներու, որոնք թէև քանի մը անգամներ միայն երեւցած, բայց տաղանդի կայծով բռնկած են ու կը խոստանան վաղը ըլլալ անոնք, որոնց անունը այսօր ծանօթ է ամէնուս», - գրված է «Վաղվան բանաստեղծները» նյութում:⁴⁸¹

⁴⁷⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷⁷ Նույն տեղում, 1912, թիվ 33, էջ 145-146:

⁴⁷⁸ Նույն տեղում:

⁴⁷⁹ Նույն տեղում:

⁴⁸⁰ Նույն տեղում:

⁴⁸¹ Նույն տեղում, 1914, թիվ 55, էջ 112:

«Գրական-գեղարվեստական շարժում» բաժնում գրախոսվել և գրասեր հասարակայնությանն են ներկայացվել նաև արևմտահայ ու արևելահայ ճանաչված և անվանի գրողների գործերն ու ստեղծագործությունները: 1911թ. Կ.Պոլսում հրատարակված Մաննիկ Պերպերյանի «Արծակ երգերը» Մերուժան Պարսամյանը համարում էր ինքնատիպ և մեկ շնչով կարդացվող գիրք: Այնտեղ ամփոփված որոշ արծակ բանաստեղծություններ (Հովանոցս», «Երեկ», «Խոշոր ծառերուն տակ», «Ըսին ինձի», «Երկտող», «Կասկած» և այլն) քննադատի կարծիքով՝ հոսում էին վճիտ աղբյուրի ջրի պես:⁴⁸² Դրանք կյանքի՝ կանացի հոգեբանական զննողության արդյունք էին: Մ.Պերպերյանը «նորօրինակ երգ մը կը թրթռացնէ իր կանացի ու համարձակ քնարին վրայ: Նուրբ, անշոշափելի, երագային երգ մը, որ ո՛չ Սիպիլի բառերու երաժշտութիւնը փոխ առած է, ո՛չ Շուշանիկ Կուրդինեանի ըմբոստ հոգին կը յիշեցնէ և ո՛չ ալ Հերանոյշ Արշակեանի ռոմանթիքօրէն անկեղծ խառնուածքը»:⁴⁸³ Տեղին է մեջբերել 1913թ. մայիսի 4-ին Կ.Պոլսում տեղի ունեցած Մ.Պերպերյանի համերգի առիթով «Գրական-գեղարվեստական շարժում» բաժնում Ջարուհի Գալենքերյանի թղթակցությունում արվեստասեր հասարակության կողմից դրսևորած վերաբերմունքը բանաստեղծուհի և երգչուհի Մ.Պերպերյանի նկատմամբ. «Հայ ազգին համար շնորհաւորելի ու պատուաբեր յայտնութիւն մըն էր Օր. Պէրպէրեան. արդէն ասկէ առաջ ալ գրական հրապարակի վրայ ծանօթ դէմք մըն էր ան իր արծակ բանաստեղծութիւններով ու պզտիկ սիրային արծակ երգերով : Օր. Պէրպէրեան իրեն յատուկ անկեղծ ու համարձակ եղանակով մը կը գրէր, թուղթին վրայ թրթռացնելով իր սրտին բաբախումները և հոգին ալեկոծող յուզումները»:⁴⁸⁴

«Գրական-գեղարվեստական շարժում» բաժնում հետաքրքիր ու հանգամանալից վերլուծականներ են Փայլակի ծավալուն գրախոսականը Տիգրան Զյուկուրյանի «Կանքը» վիպակի մասին⁴⁸⁵, Հ.Զորթյանի գրախոսականը Փայլակի «Հայերը Նիկոմիդիո գավառին մեջ» գրքի ա-

⁴⁸² Նույն տեղում, 1911, թիվ 2, էջ 30:

⁴⁸³ Նույն տեղում:

⁴⁸⁴ Նույն տեղում, 1913, թիվ 41-42, էջ 281:

⁴⁸⁵ Նույն տեղում, 1914, թիվ 55, էջ 110-111, թիվ 56, էջ 127-128:

նիրթով⁴⁸⁶, Մկրտիչ Պարսամյանի «Ով որ սուլթան մը ունի իր հոգիին մեջ» վերնագրով անդրադարձը Ռուբեն Ջարդարյանի ստեղծագործություններին⁴⁸⁷ և այլն: Դրանք բոլորը գետեղված են «Գրքեր» խորագրի ներքո: Հիշատակենք դրանցից ևս մեկը՝ նվիրված Հ.Երեմյանի «Պատկերներ» գրքին:⁴⁸⁸ Գրախոսականի հեղինակը Մերուժան Պարսամյանն է: Նա նշում է, թե բանասեր «Հ.Ս.Երեմյան բանաստեղծի իսկական ծիրքեր ցոյց կուտայ այս հատորով...Պատկերները նոր թուական մը կը բանայ իր Գործին և կ'ստիպէ մեզ անդրադառնալու իր խորհրդապաշտ բանաստեղծի հոգիին»:⁴⁸⁹ Մ.Պարսամյանը մեջբերել է նաև մի շարք գրողների կարծիքները Հ.Երեմյանի այս գրքի մասին: Ասենք՝ Ավ.Իսահակյանը գրել է. «Այնտեղ կան իսկական բանաստեղծություններ, քնարական կտորներ, ոմանք փոքրիկ պատկերներ են՝ պատկերներ.- յամենայն դէպս մեր գրականութեան մէջ նորոյթներ են»: Դ.Վարուժանն էլ գտնում էր, որ «Պատկերներ»-ում կան շատ սիրուն և գունագեղ էջեր, որ գրքի տպագրությունը գուցե «վանքը սնանկացնէ, բայց գրականութիւնը կը հարստացնէ»:⁴⁹⁰

Մերուժան Պարսամյանը «Մամուլ» բաժնում անդրադարձել է Կ.-Պոլսի «Ազատամարտի» 1911թ. թիվ 48-ում Արտաշես Հարությունյանի արտահայտած այն տեսակետին, թե հայ ժողովրդի կրած տառապանքի երգիչներ էին արևելահայ պոեզիայում Ավետիս Ահարոնյանը, իսկ արևելահայ պոեզիայում՝ Սիամանթոն: «Շանթի» խմբագրի կարծիքով. «Ա.Յարութիւնեան Ազատութեան ճանապարհին վրայ, Հայրորդներու ցաւի աղաղակնարէն, Հոգեւորքի և Յոյսի ջահերուն բոցերանգ լոյսէն ու Կարմիր արիւնոտ լուրերէն միտքը յոգնած, պահ մը մոռցած է ան միւս հոյակապ բանաստեղծը, որ կը կոչուի Դանիէլ Վարուժան»:⁴⁹¹ Պարսամյանը ամփոփ ձևով վերլուծել է Սիամանթոյի և Վարուժանի քնարերգությունը՝ նշելով, թե «Դանիէլ Վարուժան, Սիամանթոն հետ

⁴⁸⁶ Նույն տեղում, 1914, թիվ 58, էջ 157-158:

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, 1914, թիվ 54, էջ 94:

⁴⁸⁸ Նույն տեղում, 1914, թիվ 57, էջ 139:

⁴⁸⁹ Նույն տեղում:

⁴⁹⁰ Նույն տեղում:

⁴⁹¹ Նույն տեղում, 1911, թիվ 2, էջ 30:

ու Սիամանթօէն անկախաբար, պէտք է նկատել հայուն տառապանքը վսեմորէն եղերերգողներէն մէկը»:⁴⁹²

1912թ. թիվ 27-ի «Մամուլ» բաժնում Մերութան Պարսամյանը գրական բանավեճ է սկսել Ալ.Շիրվանզադեի հետ «Հորիզոնում» տպագրված նրա այն հոդվածի առիթով, որտեղ Շիրվանզադեն պոռնկագիր էր համարում Դ.Վարուժանին:⁴⁹³ Պարսամյանը ցավում էր, որ նշանավոր թատերագիրը այդպես էր արտահայտվել Դ.Վարուժանի «Հեթանոս երգեր»-ի մասին. «Բաւական է որ Շիրվանզատէ խիղճը ունենար կարդալու անոր Սարսուռները, Տեղին Սիրտը և պարբերականներու մէջ հրատարակած շարք մը քերթուածները, այն ատեն վստահ ենք որ ան իր մէջ ուժը պիտի չզգար դատաւորի վերարկուով մօտենալու Վարուժանի տաղանդին»:⁴⁹⁴ 1913թ. «Շանթի» «Գրքեր» բաժնում Փայլակը, ներկայացնելով Դ.Վարուժանի նոր հրատարակված «Հեթանոս երգեր» ժողովածուն, նրան այսպես է բնութագրել. «Վարուժանի նախորդ հատորին.- Տեղին Սիրտը,- վրայ խօսած պահուս, ըսած էի. «Այս երկտասարդ բանաստեղծը այն քերթողներէն է, որոնց ազգային երգիչ մակդիրը կուտար հին սերունդը»:Այսօր կրնամ նոյնը կրկնել, աւելցնելով թէ այդ ազգային երգիչը ժամանակին ոգիին համապատասխան լարեր ունի իր քնարին վրայ»:⁴⁹⁵ Կյանքն է բաբախում «Հեթանոս երգեր» -ում: Այնտեղ կան սեր, կիրք, խանդ, զայրույթ, հուսահատություն: «Այդ բոլորը կան կեանքին մէջ և բանաստեղծին մատները բոլոր խազերը կը հնչեցնեն»,- իր վերլուծականն այսպես է ավարտում Ժ.Սայապալյանը:⁴⁹⁶

«Մամուլ» բաժնի հերթական անդրադարձում Մերութան Պարսամյանը չափազանց միակողմանի էր համարում Կ.Պոլսի «Ազատամարտում»⁴⁹⁷ Վահան Մալեգյանի «Կերոններ» գրքին գրաքննադատ Ռուբեն Դարբինյանի տված գնահատականը:⁴⁹⁸ Եթե Դարբինյանը բանաստեղծություններն ուսումնասիրել է իրենց հասարակագիտական

⁴⁹² Նույն տեղում:

⁴⁹³ Նույն տեղում, 1912, թիվ 27, էջ 51:

⁴⁹⁴ Նույն տեղում:

⁴⁹⁵ Նույն տեղում, 1913, թիվ 41-42, էջ 279-281:

⁴⁹⁶ Նույն տեղում:

⁴⁹⁷ «Ազատամարտ» օրաթերթ, 1912, թիվ 934:

⁴⁹⁸ «Շանթ» հանդես, 1912, թիվ 27, էջ 51-52:

արժեքի տեսանկյունից, ապա « Մալեզեանին հետ պետք է թրքահայ բանաստեղծներու մեծամասնութիւնն ալ պիտակուի նոյն հոգիով աղքատ, քաղքենիօրէն չոր, դատարկ բառերով»:⁴⁹⁹ Իսկ «Գրքեր» բաժնում Սահակ-Մեսրոպը նշում էր, թե բանաստեղծ Մալեզյանի գիրքը դեռևս որևէ լուրջ ուսումնասիրության առարկա չի դարձել, թեև գրվել են մի շարք գրախոսականներ: Եթե դրանց մի մասում Մալեզյանը բարձրացվել է ամպերից վեր, ապա մյուսներում բոլորովին ժխտվել է նրա «քերթողական կարողութիւնը»:⁵⁰⁰ Այնինչ, «Կերոններ» գիրքը Վ.Մալեզյանի կյանքի պատմությունն է: Այստեղ խտացված ձևով իրենց արտահայտությունն են գտել բանաստեղծի սերը, վիշտը, տառապանքը և ընդհանրապես բոլոր ապրումները: «Ինչ որ կը պակսի իրեն՝ տոսկ թռիչքն է ու գունագեղ պատկերացումը... Բայց մենք ասոնց պակասն ալ կարևոր թերութիւններ չպիտի նկատէինք, որովհետև սիրոյ ցաւը և ունայնութեան տառապանքը խեղդած, ընկձած ու ճնլած է իր սիրտը, թեև ան ապրելու տենչանքով կը բաբախէ դեռ»,- գրում էր Սահակ-Մեսրոպը:⁵⁰¹ Նա վերլուծությունն ավարտել է այն համոզմունքով, որ Վ.Մալեզյանը կյանքի տառապանքը ներանձնորեն ու տխուր կերպով երգող բանաստեղծ է: Չպետք է անտարբերությամբ խորտակել նրան:⁵⁰²

«Գրական-գեղարվեստական շարժում» բաժնում հատուկ ուշադրության են արժանացել Լ.Շանթի ստեղծագործությունները: Մատնանշվում էին այս գրողի մոտ նկատվող թեմատիկ նորությունները և դրանցում առկա թերությունները: Օրինակ՝ Փայլակը գտնում էր, որ Լ.Շանթի «Կերժին» վեպի որոշ փոփոխություններով վերահրատարակումը թեմատիկ առումով ողջունելի էր:⁵⁰³ Չէ՞ որ վեպում բարձրացվում էին հայուհիների հանրային գործունեությամբ զբաղվելու խնդիրը և հասարակական հնչեղություն ունեցող նմանաբնույթ մի շարք այլ հարցեր, թեև «պոլսահայ կեանքը շատ խորունկ ճշտութեամբ մը չէ ներկայանար

⁴⁹⁹Նույն տեղում:

⁵⁰⁰ Նույն տեղում, 1913, թիվ 36, էջ 194-195:

⁵⁰¹ Նույն տեղում:

⁵⁰² Նույն տեղում:

⁵⁰³ Նույն տեղում, 1911, թիվ 1, էջ 13-14:

«Վերժին»-ին մէջ»:⁵⁰⁴ Փայլակը թվարկել է նաև վեպում եղած քերականական սխալները և մերժելի է համարել մեզանում չկիրառվող դարձվածքների օգտագործումը: Փայլակը գնահատել է Լ.Շանթի գրելաոճը. «Հոգեբանական նուրբ ու վճիտ վերլուծականներու մէջ շատ յաջող է Շանթ... Խոշոր բառեր չի գործածեր Շանթ, մէջէն չէլլուելիք նախադասութիւններու լաբիրինդոսին մէջ չի քաշքշեր ընթերցողին միտքը (ինչպէս մեր հոգեբան կոչուած գրագէտներուն շատերը կ'ընեն), այլ իր պարզութեան մէջ գերազանցապէս գրաւիչ, դիւրամարսելի նախադասութիւններով կ'ըսէ ըսելիքը»:⁵⁰⁵ Իսկ «Հին աստվածներ» դրամայի գրախոսականում Փայլակը ծավալուն ու խորը վերլուծութիւն է կատարել՝ նշելով, թե հեղինակի ոճը հարուստ է բառամթերքով և «արտայայտութեան սիրուն յղացումներով, սակայն լեզուական ու քերականական այն նորութիւնները, որոնց կ'ենթարկուի ինքը միայն, չափազանց կը նսեմացնեն ամբողջ կառուցուածքը»:⁵⁰⁶ Այս առիթով դիտողութիւններ էին արվել մամուլում «Վերժին» վեպի հրատարակութիւնից հետո: Լ.Շանթը դրանք հաշվի չէր առել: Չնայած սրան՝ «Հին աստվածներ» դրաման «ամբողջութեանը մէջ գեղեցիկ է և խորհրդածութեան առատ նիւթ կը մատակարարէ»:⁵⁰⁷

Լ.Շանթի ստեղծագործութիւնների և հատկապէս «Հին աստվածներ» դրամայի շուրջ քննարկումները եղել են տևական արևմտահայ գրական շրջանակներում: Հնչած կարծիքները փորձել են ամփոփել 1913թ. մարտի 3-ի գրական ասուլիսում, «գոր կազմակերպած էր Էսաեան Սանուց Միութիւնը»:⁵⁰⁸ Ժյուրիի նախագահն էր Դուրյան արքեպիսկոպոսը, անդամներն էին՝ Կոմիտաս վարդապետը, Ռ.Ջարդարյանը, Գ.Զոհրապը, Դ.Վարուժանը, Սիամանթոն, Մ.Կյուրճյանը, Մ.Շամտանձյանը, Ս.Մինասյանը և Թեոդիկը: Նրանց կարծիքով՝ «Հին աստվածներ»-ը հայ թատերգութեան մէջ «սէնայօլիք առաջին գեղեցիկ փորձն է: Դրաման իր էութեամբ կը կրէ համաշխարհային բնոյթ՝ հայկական գոյնով և հայկական միջավայրի մէջ պատկերացուած: Ոճը

⁵⁰⁴ Նույն տեղում:

⁵⁰⁵ Նույն տեղում:

⁵⁰⁶ Նույն տեղում, 1912, թիվ 28, էջ 66-67:

⁵⁰⁷ Նույն տեղում:

⁵⁰⁸ Նույն տեղում, 1913, թիվ 37, էջ 212:

ըստ էության քննադատելի չէ, իսկ լեզուն ունի քննադատելի կողմեր: Հին աստվածները հայ տաղանդի գեղեցիկ մէկ արտայայտութիւնն է: ⁵⁰⁹ «Շանթը» ողջունելի է համարել նշված միության ջանքերով 1913թ. անցկացված գրական այն ասուլիսները, որոնք նվիրված էին Լ.Շանթի, Գ.Զոհրապի և Դ.Վարուժանի ստեղծագործությունների քննարկումներին: Հանդեսը այդ միջոցառումների կազմակերպիչներին խորհուրդ է տվել հեղինակների ընտրության հարցում չլինել կողմնապահ, որովհետև «գրականութիւնը պէտք է ձերբազատել կողմնակցութեան նեղ ու փոքուն հաշիւներէն...և ան պէտք է զերծ պահել կուսակցական շունչէ»:⁵¹⁰ Այս սկզբունքին է հետևել նաև «Շանթը»՝ հրատարակության առաջին օրվանից դեպի իր էջերը հրավիրելով «բոլոր հոսանքներու գրագէտները որպէսզի միեւնոյն հանգրւանին դիմեն», - գրել է Շանթարգելը:⁵¹¹

Գրական անցուդարձի, նոր հրատարակված գրքերի, գրական մամուլի օրգանների և ընդհանրապես մշակույթի և արվեստի ոլորտների նորությունների մասին լուրեր, թղթակցություններ և թարգմանական նյութեր կան «Շանթ» հանդեսի «Հայ հորիզոնեն» բաժնում: Օրինակ՝ 1911թ. հուլիսի մեկի համարում ներկայացված են անվանի երգիչ Արմենակ Շահմուրադյանի՝ Փարիզում ունեցած հաջողությունը և ֆրանսիական մամուլի անդրադարձը այդ կապակցությամբ, նաև՝ Թիֆլիսում կայացած Ալ.Շիրվանզադեի գրական գործունեության 30-ամյա հոբելյանին նվիրված միջոցառման մանրամասները, Ղ.Աղայանի մահվան գույժը և այլն: Մասնավորապես Ա.Շահմուրադյանի մասին ահա թե ինչ էր գրում ֆրանսիական «Լը կոլուա» թերթը. «Առաջին անգամն էր որ Բարիզի Օբէրային պէս տիեզերահռչակ երաժշտական բեմի մը վրայ, Ֆաուսթի կարեւոր դերին մէջ հայ արուեստագէտ մը կ'երեւար: Շահմուրատեան յուսախաբ չըրաւ իր համակիրները... Այս առաջին փորձը՝ իրեն պատուաբեր եղաւ»:⁵¹² «Պարի-ժուռնալ»-ն էլ արձանագրում էր, որ Շահմուրադյանի հաջողությունը կատարյալ է եղել:⁵¹³

⁵⁰⁹ Նույն տեղում:

⁵¹⁰ Նույն տեղում, 1913, թիվ 40, էջ 258:

⁵¹¹ Նույն տեղում:

⁵¹² Նույն տեղում, էջ 31:

⁵¹³ Նույն տեղում:

«Հայ հորիզոնեն» բաժնում տպագրված լուրերը հաճախ ծառայում էին վերլուծականներ ու գրախոսականներ գրելուն: Օրինակ՝ փոքրիկ գրախոսականի է վերածվել Բաքվում տոնված Հովհ.Հովհաննիսյանի գրական գործունեության 30-ամյակի մասին լուրը: «Երեսուն տարի շարունակ հաւատարիմ մնաց բանաստեղծը իր քնարին: Ան ունեցաւ մարդկային հոգիին բոլոր լարերու ամէն տեսակ թրթռումները, և այդ ամէնը արտայայտեց գեղարուեստօրէն: Անոր շատ քերթուածները դարձած են Կովկասի համայն հայութեան սեփականութիւնը, կ'երգուին ամէն տեղ, նոյնիսկ գաւառի խուլ անկիւններու մէջ», - գրում էր «Հայ հորիզոնեն» բաժնի պատասխանատու Շանթարգելը:⁵¹⁴ Բերենք ևս մեկ լուր-գրախոսականի օրինակ: Խոսքը վերաբերում է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ և միաժամանակ Ատրուշան կեղծանունով «Շանթ» հանդեսի աշխատակից Հ.Երենյանի «Գրագետ հայեր» ութհատորյակին: Այս շարքի գրքերում ընդգրկված էին հեղինակի պատմվածքներն ու հայ գրողների մասին ուսումնասիրությունները:⁵¹⁵ 1913թ. Մերուժան Պարսամյանը փոքրիկ լուր-գրախոսականով անդրադառնում է «Գրագետ հայեր» շարքի արդեն հրատարակված 1-ին գրքին:⁵¹⁶ Այն տպագրվել էր Վենետիկում: Այստեղ ամփոփված էին Հ.Երենյանի գիտական հոդվածներն ու աշխատությունները Ղ.Աղայանի, Մ.Մամուրյանի, Ա.Բագրատունու, Գ.Սրվանձտյանցի, Խ.Հայրիկի, Ռ.Պերպերյանի, Խ.Մխաթյանի, Էդ.Հյուրմյուզյանի, Ս.Տեր-Սարգսյանցի ստեղծագործությունների և գրական ուղու մասին: Գրքի առաջաբանում Հ.Երենյանը պարզաբանում էր հեղինակների ընտրության իր սկզբունքները. «Ընդհանրապէս սահմանափակուած են այն գրագէտ դէմքերուն մէջ, որոնք մտքի և գրականութեան որոշ գործունէութիւն մը ունեցեր են մեր անցեալ յիսունական թականէն մինչև մեր օրերը»:⁵¹⁷

«Հայ հորիզոնեն» բաժնի «Նոր գրքեր» ենթաբաժնում փոքրիկ գրախոսականներից բացի տպագրում էին նաև լուր-գնահատականներ նորահրատարակ գրքերի մասին: Օրինակ՝ «Շանթը» տեղեկացնում էր, որ լույս է տեսնելու Վահան Թեքեյանի «Հրաշալի հարություն» բանաս-

⁵¹⁴ Նույն տեղում, 1913, թիվ 40, էջ 257:

⁵¹⁵ Նույն տեղում, 1911, թիվ 4, էջ 62:

⁵¹⁶ Նույն տեղում, 1913, թիվ 36, էջ 193-194:

⁵¹⁷ Նույն տեղում:

տեղծությունների ժողովածուն: Նաև փորձում էր գնահատել այդ գիրքը. «Թէքէեան իր վերջին քերթուածներուն մէջ, նոր լարեր թրթռացուց: Անթերի և կախարդական բանաստեղծութիւններ են Սպիտակ Ձեռքը, Անունդ և դեռ այնքան ուրիշներ, որոնք մեծ գնահատութեան արժանացան Շանթի բժախնդիր ընթերցողներուն կողմէ: Հրաշալի Յարութիւնը իսկապէս հրաշալի ըլլալ կը խոստանայ»:⁵¹⁸ Նույն խորագրի մեկ այլ փոքրիկ լուրից հայտնի էր դառնում, որ հրատարակվելու էին Իսկուհի Մինասյանի երկու նոր գրքերը: Ասվում էր, որ նա մեր կին «բանաստեղծներուն մէջ ամենէն բանաստեղծական խառնուածքը ունեցողներէն է: Իր արձակ քերթուածները, երաժշտական ներդաշնակութիւնով օժտուած են. բառերու, գեղեցիկ պարբերութիւններու քանդակագործ մըն է Տիկ.Մինասեան»:⁵¹⁹ Ի դեպ, «Նոր գրքեր» ենթաբաժնի նման լուր-գնահատականներ կան նաև «Մամուլ» ենթաբաժնում այն գրքերի հրատարակման մասին, որոնց վերաբերյալ նյութեր կային ժամանակի արևմտահայ և արևելահայ մամուլի հայտնի օրգաններում, հիմնականում՝ «Ազատամարտում», «Մշակում», «Դաշինքում» և այլուր: «Մամուլ» ենթաբաժնում լուր-գնահատականներ կան գրական աշխարհի նորությունների առիթով: Բերենք մեկ-երկու օրինակ: Ասենք՝ անդրադառնում էին «Դաշինքի» թիվ 1401-ում տպագրված այն հոդվածին, որում նշվում էր, թե «Հայ գրականություն» հանդեսի խմբագիր Ջարեհ Գազազյանի ջանքերով Իզմիրում հիմնվել էր գրական միություն: «Շանթը» ողջունում էր իզմիրցիներին այդ նախաձեռնության համար՝ քննադատելով Կ.Պոլսի գրողների անմիաբանությունը: «Պոլսոյ մէջ կարելի չէ երկու գրող քով քովի բերել: Պոլիսը, հակառակ անոր որ կեդրոնն է բոլոր գրչի վարպետներուն. դեռ կը մնայ այլամերժ ու ինքնագոհ: Պոլսահայերս թուղթի վրայ սքանչելի ծրագիրներ պատրաստել գիտենք միայն», - գրում էր Ներուժը «Մամուլ» ենթաբաժնում:⁵²⁰

«Հայ հորիզոններ» բաժնի լուրերը հաճախ նպաստում էին դրանցում ներկայացվող տեղեկատվությանը համահունչ միջոցառումների կազմակերպմանն ու անցկացմանը: Ասենք՝ այն մասին լուրերի շնորհիվ, ըստ որոնց 1911թ. մեծ շուքով հայաբնակ տարբեր վայրերում նշվելու

⁵¹⁸ Նույն տեղում, 1914, թիվ 55, էջ 112:

⁵¹⁹ Նույն տեղում, 1914, թիվ 52-53, էջ 80:

⁵²⁰ Նույն տեղում, 1914, թիվ 55, էջ 111:

էր Ալ.Շիրվանզադէի գրական գործունեւոյթյան 30-ամյակը, արևմտահայ գրական շրջանակում նույնպէս պատրաստվում էին անդրադառնալ այդ իրադարձութեանը: Արդէն տպագրվել և Կ.Պոլսի գրախանութներում վաճառվում էր Ա.Անտոնյանի «Շիրվանզադէ» գրքուկը: Տ.Կամսարականի նախաձեռնութեամբ հրատարակութեան էր պատրաստվում գրողի ստեղծագործութեանն էրի մասին գրված վերլուծական հոդվածներն ամփոփող ժողովածուն, նաև ընթերցողի դատին էր հանձնվելու Գր.Մալխասի «Շիրվանզադէ և իր երկը» աշխատութեանը:⁵²¹

«Շանթ» հանդէսի նախաձեռնութեամբ սկսել էին նշել նաև արևմտահայ գրողների հոբելյանները: Դրանցից առաջինը Կահիրեում տոնված բանաստեղծ Հովհաննէս Սեթյանի գրական գործունեւոյթյան 30-ամյա հոբելյանն էր: «Սէթեան մեր գրական աշխարհին մէջ դուրգուրալի դէմք մը եղած է, իր շուրջը ստեղծելով միշտ յարգանքի անուշ մթնոլորտ մը. իսկ իբրև ուսուցիչ, անիկա զարգացած սերունդ մը ձգած է իր եղին», - գրում էր Շանթարգելը:⁵²² «Շանթ» հանդէսի համոզմամբ. «Ժամանակ է որ ազգը ճանչնայ ու պատուէ իր արժանաւոր գաւակները՝ որոնցմէ անվիճելիօրէն մին է մեր մեծայարգ բարեկամը՝ Պ.Յովհաննէս Սէթեան»:⁵²³

Գրողների և արվեստագետների հոբելյանների վերաբերյալ լուրերին զուգահեռ «Շանթ» հանդէսն ընթերցողներին տեղեկացնում էր այլ կարևոր միջոցառումների, շնորհանդեսների ու հոբելյանների մասին: Օրինակ՝ 1911թ. «Շանթը» տեղեկացնում էր, որ նշվելու էր «Հանդէս ամսօրյայի» 25-ամյակը: Մինչ այդ տոնական օրը, հրատարակվելու էր «Հանդէս ամսօրյայի» անցած ուղուն նվիրված «Գրական ժողովածուն»: «Հանդէս ամսօրյան» ջանացել էր «ցուլացնել Ազգային Միտքը և Եւրոպայի ներկայացնել Հայուն հին ու նոր առաքինութիւնները, յատկութիւնները, քննելով, բանասիրելով, քննադատելով զանոնք»:⁵²⁴ «Շանթի» կարծիքով, պետք է ամեն հայ սիրեր ու գնահատեր «Վիեննական Միթթարեաններու այս սքանչելի Հանդէսը»:⁵²⁵ Արդէն 1914թ.

⁵²¹ Նույն տեղում, 1911, թիվ 2, էջ 31-32:

⁵²² Նույն տեղում, 1913, թիվ 41-42, էջ 283:

⁵²³ Նույն տեղում, 1911, թիվ 3, էջ 45:

⁵²⁴ Նույն տեղում:

⁵²⁵ Նույն տեղում:

կրկին գրելով «Հանդես ամսօրյայի» մասին՝ «Շանթ» արձանագրում էր. «Հանդես Ամսօրեայ, հոյակապ Ազգագրական հանդէսին հետ, Հայուն թերթն է: Եթէ կ'ուզէ Հայը ինքզինքը ճանչնալ, իր անցեալին ու ներկային ծանօթանալ, պէտք է անպայման հետեւի Վիեննական Մխիթարեաններու ու Եր.Լալաեանի խմբագրած այս լուրջ և կարեւոր հանդէսներուն»:⁵²⁶

«Հայ հորիզոնն» բաժնի միջոցով «Շանթ» հանդեսն ընթերցողներին տեղյակ էր պահում հայրենիքում և արտերկրում հայ արվեստագետների ու մտավորականների ունեցած նվաճումների և հաջողությունների մասին: 1911թ. հուլիսի 15-ի համարում այդ կարգի երեք լուրկա: Դրանցից մեկուն, հղում անելով արաբական «ել-վաթան» օրաթերթին, «Շանթը» հայտնում էր, որ Կոմիտաս վարդապետը Եգիպտոսում իր համերգային հյուրախաղերի ժամանակ «մեծ ընդունելութիւն գտած է, որչափ հայ, նոյն քան օտար գեղարուեստասէրներու կողմէ»:⁵²⁷ «Շանթը» հայտնում էր նաև, որ վերոնշյալ օրաթերթում տպագրվել էր Կոմիտասի կենդանագիրը՝ նրան համարելով «հանճար մը եկեղեցական երաժշտութեան մէջ»:⁵²⁸ Կ.Պոլսում 1914թ. փետրվարի 9-ին «Հայ գուսան» երգչախմբի համերգի առիթով «Հայ հորիզոնն» բաժնում այսպես էին արտահայտվում Կոմիտասի մասին. «Կոմիտաս վարդապետ անխոնջ արուեստագէտ մըն է և եւրոպական լաւագոյն վարպետներու հետ կրնայ մրցիլ իր գմայլելի orchestographie-ներով: Միշտ պիտի փափաքէինք լսել զինքը ու իր յոգնաջան երգչախումբը»:⁵²⁹ «Հայ հորիզոնն» բաժնի մեկ այլ լուրով ներկայացվում էին Հռոմի գեղարվեստի ակադեմիայի շրջանավարտ, մալաթիացի երիտասարդ, բայց արդեն Եվրոպայի արվեստասեր հասարակությանը հայտնի նկարիչ Սարգիս Խաչատրյանի ձեռքբերումները: Ըստ այդմ՝ «երիտասարդ հայ նկարիչը ունի բաւական պատուաբեր աշխատութիւններ, որոնք Իտալիայի և Գերմանիայի մէջ ալ մասնագէտներու գովեստներուն արժանացած են»:⁵³⁰ «Շանթի» լուրերի համաձայն, հաջողությունների էր

⁵²⁶ Նույն տեղում, 1914, թիվ 55, էջ 112:

⁵²⁷ Նույն տեղում, 1911, թիվ 3, էջ 44:

⁵²⁸ Նույն տեղում:

⁵²⁹ Նույն տեղում, 1914, թիվ 54, էջ 96:

⁵³⁰ Նույն տեղում, 1911, թիվ 4, էջ 63:

հասել պոլսահայ պարուհի տիկին Արմեն Օհանյանը Լոնդոնի «ժանօթ թատրոններին մէկուն՝ Հիբօտրօմի մէջ՝ ուր այնքան ծափեր կը խլէ անգլիական հասարակութենէն: Լոնտոնի Մամուլը կը փառաբանէ հայ պարուհին»:⁵³¹ Արծաթե մեդալ էր ստացել Փարիզի բժշկական համալսարանի դոկտոր Միսքճյանը: Նա մասնակցել էր այդ համալսարանի ամենամյա մրցանակաբաշխությանը: Ներկայացված 500 թեզից նրա՝ «606-ի պատճառած մահերը» վերնագրով թեզն էր շահել երկրորդ մրցանակը: «Շանթը» շնորհավորում էր հայագի դոկտորին հաղթանակի կապակցությամբ և նշում, որ անվանի բժիշկը վերադարձել ու աշխատում էր Կ.Պոլսում. «Ուրախ ենք որ Տօքթ. Միսքճեանի պէս հայութեան անունը բարձր պահողներ կան նոր սերունդին մէջ: Կը շնորհաւորենք զինքը և կը մաղթենք որ ժողովուրդը գիտնայ զնահատել իր արժանիքը»:⁵³²

«Շանթ» հանդեսում երևում է մշակույթի և արվեստի հայ և օտարագրի ներկայացուցիչների ընտրանին: Տպագրվել են ոչ միայն նրանց ստեղծագործությունները, այլև նրանց մասին հոդվածներ ու վերլուծականներ գրեթե յուրաքանչյուր համարում: Այդ նյութերը զետեղված են «Հայ նկարիչներ», «Գերմանացի բանաստեղծներ», «Իտալացի բանաստեղծներ», «Անգլիական գրականություն», «Պարսկական բանաստեղծություն», «Հնդկական բանաստեղծություն», «Օտար հորիզոններ», «Ճանչվոր դեմքեր» բաժիններում: Օրինակ՝ «Հայ նկարիչներ» բաժնում տպագրված Հրանտ Նազարյանցի հոդվածը ուշագրավ անդրադարձ է Փանոս Թերլեմեզյանի ստեղծագործություններին և ոճին: Հոդվածն ավարտվում էր հետևյալ մաղթալից զնահատականով. «Կը մաղթենք որ Թերլեմեզեան հասարակութեան մէջ լայնօրէն արտայայտուելու և զնահատուելու համար նախաձեռնութիւնը ունենար անձնապէս կազմակերպելու ցուցահանդէս մը իր ամբողջական գործերուն ուր երևան պիտի գար իր բովանդակ կարողութեամբը իբր արուեստագէտ մը որ արժանի է զնահատումի և ամէն քաջակերութեան»:⁵³³ Որոշ ժամանակ անց «Շանթը» տեղեկացնում էր Մյունխենի գեղարվեստների միջազգային ցուցահանդեսում Փ. Թերլեմեզյանի հաղթանակի և ստա-

⁵³¹ Նույն տեղում, 1911, թիվ 6, էջ 95:

⁵³² Նույն տեղում, 1914, թիվ 52-53, էջ 80:

⁵³³ Նույն տեղում, 1911, թիվ 2, էջ 20-21:

ցած արժաթե մեդալի մասին, որը նկարչին շնորհվել էր «Սանահինի եկեղեցու գավիթը», «Հայ գյուղացի քահանան» և «Բուսֆորյան տեսարան» նկարների համար: «Երկրորդ մէտայլ ստանալ կը նշանակէ արդէն յաղթանակը տանիլ: Որովհետեւ երկրորդ մէտայլ ընդունողներն են միայն որ առաջին մէտայլի կարող են արժանանալ», - գրում էր «Շանթ» հանդեսը:⁵³⁴

«Հայ նկարիչներ» բաժնի հետաքրքիր նյութերից է Ա.Պառապյանի ռեպորտաժը բեռլինաբնակ ծովանկարիչ Վարդան Մախոխյանի արվեստանոցից:⁵³⁵ Ծնունդով տրապիզոնցի Մախոխյանը 20 տարեկանից տեղափոխվել էր նախ՝ սովորելու, ապա՝ ապրելու Եվրոպայում և ի վերջո՝ հաստատվել էր Բեռլինում: Նրա նկարների ցուցահանդեսները ջերմ ընդունելության էին արժանացել Գերմանիայում, Իտալիայում, Եգիպտոսում և այլուր: Վ.Մախոխյանը Բեռլինում «իբր նկարիչ եգական դիրքի մը տիրացած է և ամբողջ Եւրոպայի մէջ գեղարուեստի յայտնի հեղինակութիւն մը ճանչուած է...Իր նկարները գրեթէ ամբողջ Գերմանիոյ և օտար երկիրներու մէջ բազմաթիւ գեղարուեստական հանդէսներու և պատկերազարդ թերթերու մէջ արտատպուած են քանի-քանի անգամներ», - գրում էր Ա.Պառապյանը: Ի դեպ, «Շանթում» թարգմանաբար տպագրել են նաև Լայպցիկի «Reclam» հրատարակիչ-գրատան «Reclams Universum» շաբաթաթերթում հրատարակված արվեստագետ Ֆիլիպ Պերկեսի՝ «Վարդան Մախոխյան» հոդվածը: Նա հայ նկարչի մասին այսպես էր արտահայտվում. «Ան կը պատկանի այն արուեստագէտներու շարքին, որոնք ամէն դարաշրջանի մէջ արդիական են»:⁵³⁶

Հրատարակության երկրորդ շրջանում (1918-1919թթ.) «Շանթ» հանդեսի նախկին բաժնիները հարստանում են նորերով՝ «Հայ պանթեոնը», «Վերապրողները», «Մեր մեծ աքսորականները», «Մեր ազգային վերջին մեծ մարտիրոսները», «Դեպի կյանք» և այլն: 1918-1919թթ. «Շանթը» դառնում է գրական-քաղաքական և առավելապես հայապահպանության ու ազգի վերածնության խնդիրներ արծարծող հանդես: Դա պատահական չէր և թելադրված էր Թուրքիայի հասարակական-քաղա-

⁵³⁴ Նույն տեղում, 1913, թիվ 41-42, էջ 284:

⁵³⁵ Նույն տեղում, 1912, թիվ 22, էջ 345-350:

⁵³⁶ Նույն տեղում, 1912, թիվ 22, էջ 350-352:

քական իրավիճակով: Դեռևս 1911թ. իր անդրանիկ խմբագրականում «Շանթը» գրում էր. «Ո՛չ մէկ երկրի քաղաքական կեանք այնքան զօրաւոր կերպով ազդած է գրականութեան եւ արուեստի վրայ, որքան մեր մէջ...»: ⁵³⁷ Իսկ 1918թ. հրատարակության նոր շրջանի առաջին խմբագրականում գրված է, թե հանդեսի արժեքավոր աշխատակիցների մեծ մասը նահատակվել էր, և «մեր ազգին ապրած զարհուրելի օրերէն վերջը, պարզապէս ծիծաղելի պիտի երեւար, գէթ հիմա, զուտ գրական-գեղարուեստական օռկանի մը գոյութիւնը, ինչպէս էր այն ատենուան Շանթը»: ⁵³⁸ Պահպանելով գրական-գեղարվեստական ուղղվածությունը՝ «Շանթը» հետապնդել է նաև Մեծ եղեռնը վերապրողների կողմից «մեր արիւնոտ պատմութիւնը գրելու, ապրելով՝ մահուանը յաղթելու և քանդուած երկիրը վերանորոգելու նպատակները»: ⁵³⁹ «Շանթի» աշխատակիցներն առաջնորդվել են նշված սկզբունքներով՝ հիշելով, թե իրենք զավակներն էին այն սերնդի, որ «մեռաւ՝ մեզի ապրեցնելու համար, որ կռուեցաւ ու յաղթանակեց»: ⁵⁴⁰

Առաջին համարներից սկսած՝ հանդեսում տպագրվել է Մ.Շամտանձյանի «Իթթիհատի հայաջինջ նոպան» հուշագրությունը, որտեղ նա հոգեբանական վերլուծության է ենթարկել հայ մտավորականների մարտիրոսագրությունը և իբրև ականատես վկա ներկայացրել է նրանց արքայի շրջանն իր զրկանքներով, տառապանքներով և ապրելու անկոտրում կամքով: «Հայ հորիզոնեն» բաժնում այս շարքը գնահատված է որպես «Շանթի» «ներկայացուցած ամենէն աշխատուած ու արժէքաւոր գործը»: ⁵⁴¹

Հայ մտավորականների զրկանքների և 1915-1918թթ. նրանց կյանքի ու գործունեության մասին որոշակի պատկերացում էին տալիս «Վերապրողները» և «Մեր տեսակցությունները» բաժիններում տպագրված նյութերը: Դրանցից մեկում՝ Արտաշես Վանարյանին տված հարցազրույցում Հակոբ Սիրունին պատմում էր, թե իրեն որք է զգացել ընկերների կորստից հետո՝ վարելով փախստականի ընդհատակյա

⁵³⁷ Նույն տեղում, 1911, թիվ 1, էջ 1:

⁵³⁸ Նույն տեղում, 1918, թիվ 1, էջ 2-3:

⁵³⁹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 13, էջ 148:

⁵⁴⁰ Նույն տեղում:

⁵⁴¹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 18, էջ 216:

կյանք: Սիրունին նշում էր, որ վերջին 4 տարվա ընթացքում Հայոց եղեռնի ցավն ու սուգը չզգալու համար զբաղվել էր մտավոր աշխատանքով՝ գրելով բանաստեղծություններ և թատերգություններ:⁵⁴² Ավ.Ահարոնյանը նրա հոգեվիճակն այսպես էր ներկայացնում մի անակում. «Սիրունի հալումաշ ու անճանաչելի դարձած՝ նմանում է պատմական Աբրահամ Խոստովանողին, որ միակը լինելով՝ Պարսկաստան գնացած հայ նախարարներից՝ ողջ պահուելով Հայաստան դրկուեց, մի միայն նրա համար, որ յայտնի թէ ջադուել են իր ընկերները»⁵⁴³: Գրեթե նույն հոգեվիճակում էին եղել Եղեռնը վերապրած մտավորականներից շատերը: Մերուժան Պարսամյանը, ով սկզբնապես մտածում էր, թե իրավունք ունի՞ ապրելու, երբ ընկերների մեծ մասը նահատակվել էր, հետագայում (մինչև 1918 թվականը) հրատարակության է պատրաստում բանաստեղծությունների 2 ժողովածու, 1 վեպ «Հոգիիս մեջ տռամ մը» վերնագրով և «Էջեր հիվանդանոցի կյանքես» հուշագրությունը:⁵⁴⁴ «Ապրին իրենք, մեծ ցեղին մեծ զաւակները... Տառապանքէն փոսացած անոնց աչքերուն խորը, վերածնող կեանքին բոցաշուրթ ցոլքն է որ կը փայլատակէ... Ու հագիւ ճողոպրած ոճրաշախ մագիլներէ, ստեղծագործ աշխատանքի սուրբ Սեղանին կը սուրան անոնք: Դուն, ափ մը վերապրողը անհատուն ցեղին, մաճը ափիդ մէջ, ցեղին կեանքը պիտի երկնես մեր հողին սիրասուն ծոցը», - գրում էր Սարգիս Սարունին «Վերապրողներուն հետ» վերլուծական հոդվածում:⁵⁴⁵

«Շանթ» հանդեսը, 1918թ. «ունենալով չորս տարուան շրջանի գնահատուած անցեալ մը», որոշել է նվիրվել ազգային մի նոր ծրագրի իրագործմանը. «Ան հայուն թերթը պիտի ըլլայ այլ ևս, ո՛չ թէ միայն հայ մտաւորականին թերթը: Պիտի ջանանք անկարելին փորձել՝ ցոլացնելու համար հայուն տաժանքոտ կեանքը: Պիտի հրավիրենք մեր գրողները, որպէսզի վերջին դարու հայ ազգային պատմութիւնը գրեն իրենց անձնական պատմութիւններովը: Անէն հայ վիշտ մը, արցունք մը ունի իր աչքերուն մէջ: Ուրեմն տառապողները թող այս էջերուն դիմեն, որ

⁵⁴² Նույն տեղում, 1919, թիվ 20, էջ 236-237:

⁵⁴³ Նույն տեղում:

⁵⁴⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 34, էջ 395-396:

⁵⁴⁵ Նույն տեղում, 1919, թիվ 18, էջ 215:

մեր արիւնոտ պատմութիւնը գրուի: Չի կարծուի, թէ շարունակ պիտի լանք այս էջերուն մէջ: Այլ ևս չպիտի լայ հայը: Այլ ևս մենք պիտի մէկ նպատակ հետապնդենք. քանդուած երկիրը վերանորոգել»:⁵⁴⁶ Եվ ոչ միայն դա. «Պէտք է որ մէկ կուսակցութիւն գոյութիւն ունենայ այլ ևս մեր մէջ: Ամէն հայ պէտք է անոր զինուորագրուի, մեր բոլոր ճիգերը, միշտ ու ամէն պարագայի մէջ, պէտք է անոր ուղղուին: Մէկ կուսակցութիւն. Հայութիւնը»:⁵⁴⁷ «Շանթը» համոզված էր, որ անհրաժեշտ էր մոռանալ նախկին ատելութիւնները, հաշիվները և նվիրել հայրենիքի վերաշինութեան գործին: Այս կարևոր առաքելութեան մեջ ոգևորիչ դերակատարութիւն ունեին անգամ հայ ժողովրդի վերջին մեծ մարտիրոսները, որոնցից շատերի (Ռ.Զարդարյանի, Դ.Վարուժանի, Ռ.Սևակի, Մ.Կյուրճյանի և այլոց) գրական և ազգային-հասարակական գործունեությունը հավուր պատշաճին ներկայացված էր հանդեսի «Մեր պանթեոնը» բաժնում: «Շանթի» խմբագիր Մերուժան Պարսամյանն այդ առիթով գրում էր. «Մեռցուցին Հայերը, մեռցուցին մեր լաւագոյն մտաւորականները... Ահաւասիկ կը տեսնեն զանոնք, ամէնքն ալ: Կը խնդան... Անոնք գոհ են, որովհետեւ կ'զգան, որ թէև իրենցմէ բան մը պակասած է, բայց կատարեալ, մեծ, տեսական գործ մը հիմնուած է. Հայրենիքը»:⁵⁴⁸

«Շանթի» 1919թ. ապրիլի 11-ի թիվ 25-26 միացյալ համարն ամբողջությամբ նվիրված է արևմտահայ գրականության նահատակված սերունդին: Հանդեսի թե այդ, թե ուրիշ համարներում զետեղված հոդվածներում և հուշերում նրանցից յուրաքանչյուրն երևում էր յուրովի, երևում էր խաղացած անփոխարինելի դերով ու տեղով հայ ազգային ու գրական կյանքում: Օրինակ՝ Արշակ Ալպոյաճյանը Մ.Կյուրճյանին համարում էր մեր ցեղի պատիվն ու փառքը հանդիսացող 1915թ. մարտիրոսված անձանցից մեկը, ով 1880-ական թվականների վերջերին հայ հասարակության համար հայտնություն էր եղել պանդուխտների կենցաղը, տառապանքներն ու երազանքները պատկերող իր ստեղծագործություններով:⁵⁴⁹ Դրանցով նա տարիներ շարունակ հանրության ուշադրությունը փորձել էր սևեռել պանդուխտների խնդիրների վրա, որոնց

⁵⁴⁶ Նույն տեղում, 1918, թիվ 1, էջ 3:

⁵⁴⁷ Նույն տեղում, 1918, թիվ 2, էջ 24:

⁵⁴⁸ Նույն տեղում, 1918, թիվ 2, էջ 13-14:

⁵⁴⁹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 12, էջ 133-136:

լուծման գործում Մ.Կյուրճյանի կարծիքով պատրիարքը և քահանաներն իրենց բաժինը ունեին, ունևորները՝ իրենց պարտավորությունը, երեսփոխանները, ազգային մարմինները՝ իրենց պարտքը. «Պանդխտութիւնն, եթէ այսպէս շարունակուի, մեր գաւառներն անմարդի կ'ընէ այսօր կամ վաղը. այս համոզումն ունեցէք, ահաւոր ճշմարտութիւն է», - գրում էր Մ. Կյուրճյանը:⁵⁵⁰ Արփիար Արփիարյանը բարձր էր գնահատում 1880-1890թթ. գրական շարժման մեջ Հրանտի կատարած դերը՝ հիշատակելով «Մասիս» շաբաթաթերթում հրատարակված նրա «Պանդխտներու կյանքեն» շարքը որպէս 19-րդ դարի վերջի արևմտահայ գրական և հասարակական կյանքի կարևոր հիշատակարաններից:⁵⁵¹ Բերենք ևս մեկ օրինակ: 1915թ. նահատակված ազգային գործիչ Ա.Վռամյանը Սամվել Ռշտունու կողմից «Շանթ» հանդեսում բնութագրվում էր որպէս «գերմարդ», ով «ո՛չ ոքի հետ չկապուեցաւ շահու կամ նիւթի հաշիւներով», ով երբեք չզբաղվեց եսասիրական կամ շահադիտական որևէ գործով:⁵⁵² Նա լույսի ճամփորդ էր: Եվ ոչ միայն՝ նա, այլև՝ Եղեռնին զոհ գնացած մեր մյուս մտավորականները: Այդ աստվածային կանթեղները խավարի ճիրաններով ջախջախվեցին՝ «տակաւին գենիթին չհասած»:⁵⁵³

«Շանթը» հրատարակել է 1915թ. նահատակված մտավորականներից մի քանիսի պատգամներն աճող սերնդին: Խ.Մալումյանը երիտասարդներին խորհուրդ էր տալիս հավատալ իրենց երազանքներին նույնիսկ հուսաբեկության օրերում. «Եղէք քաջ վտանգի դիմաց, եւ անվհատ զինուոր՝ մեր դրօշին»:⁵⁵⁴ Ս.Բարսեղյանը համոզված էր, որ յուրաքանչյուր ազգ հզոր կարող էր լինել սեփական հայրենիքում: Եվ եթե երիտասարդները ցանկանում էին նվիրվել հայ ժողովրդի ազատագրման ու առաջընթացի գործին, ապա նրանք «պարտաւոր էին դառնալ այնտեղ, ուր մեր պատմութիւնն էր կերտուել»՝ իրենց համար ունենալով հետևյալ բնաբանը՝ «Հայ երկրի մէջ, Հայ ժողովուրդի միջոցով, Հայ

⁵⁵⁰ Նույն տեղում:

⁵⁵¹ Նույն տեղում:

⁵⁵² Նույն տեղում, 1919, թիվ 25-26, էջ 296-297:

⁵⁵³ Նույն տեղում:

⁵⁵⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 25-26, էջ 292:

ժողովուրդի համար»:⁵⁵⁵ Առանձնահատուկ մեծարանքով էր ներկայացվում Ռ.Ջարդարյանը, ում գեղարվեստական ստեղծագործությունների ընթերցումը մեծ հաճույք էր «նոյնիսկ իր գաղափարական ու դաւանական հակառակորդներուն համար»:⁵⁵⁶ Հուշագրություն-հոդվածներից մեկում Ջոհրապ-Կարոն նրան համարում էր հայ գրական շքեղ փառանգի ամենակարկառուն դեմքերից, ով դարձավ Մեծ եղեռնի զոհերից՝ «իր ընկերներուն հետ թողնելով պարապ մը որ ո՛չ մէկ կերպով կարելի է լեցնել: Բարոյական կորուստներու մեծագոյնը պէտք է որբալ Ջարդարեանի անձին մէջ, նկատի ունենալով անոր երեսակ հանգամանքը, իբրև գրագէտ՝ իր անզուգական շնորհներուն մէջ, իբրև բանաստեղծ՝ իր խորքին մէջ և իբրև հրապարակագիր՝ իր յեղափոխականի հրաշունչ խօսքերովը»:⁵⁵⁷ «Շանթի» խմբագրակազմի կարծիքով՝ հատկապէս Ռ.Ջարդարյանի գրական ստեղծագործություններով էին ժամանակին պոլսահայ մտավորականները իրապէս ճանաչել հայկական Գավառը կամ «Հայ բնագաւառը իր տառապանքներով ու խաչելութեամբ, իր ուրախութիւններով ու վիշտերով, աշխարհ մը, որուն ամէն մէկ ծաղիկն ու վարդը, խոտն ու մամուռը, լեռն ու ձորը, երկինքն ու արեւը, վերջապէս բովանդակ Հայ Աշխարհը, եկան մեր ականջին բաներ մը փսփսալ, ա՛յնքան ցաւագին ու ա՛յնքան հրապուրիչ միեւնոյն ատեն»:⁵⁵⁸ «Շանթում» տպագրված է նաև Կոմիտաս վարդապետի կարծիքը Ռ. Ջարդարյանի մասին. «Երբ Ցայգալոյսը կարդացի, Ջարդարեանը չպատկերացուցի բնաւ աչքերուս առջեւ, այլ ամբողջ ազգ մը, ամբողջ ժողովուրդ մը՝ իր գեղեցկութեամբ ու շքեղութեամբ: Այդ մատեանը գրքի մը տպաւորութիւնը չէր որ թողուց վրաս, այլ կեանքի մը, իր բաբախումներովն ու իր զգայնութեամբը»: Ռ.Ջարդարյանը դեռ ասելիք ու անելիք ուներ: Նա դեռ չէր ավարտել իր գործը: Նա ծնվել, ապրել և սպանվել էր «աւա՛ր Ցեղին համար»:⁵⁵⁹

Կար կա մի ընդհանուր արժանիք, որը միավորել էր Ռ.Ջարդարյանին ու մեր մյուս նահատակ մտավորականներին. անդամվաճան և անձ-

⁵⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁵⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 8, էջ 92:

⁵⁵⁷ Նույն տեղում, 1919, թիվ 25-26, էջ 293:

⁵⁵⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 8, էջ 90:

⁵⁵⁹ Նույն տեղում:

նուրաց ազգասիրությունն ու հայրենապաշտությունը: Ականատեսի պատմածների հիման վրա Գ.Ս.-ի գրած «Հայ մտավորականությունը աքսորանքի ճամբուն» նյութում կա այդ ընդհանրությունն ամփոփող հատված:⁵⁶⁰ Խոսքը վերաբերում է նրան, որ երբ տարսոնահայերը հանդիպում են իրենց քաղաքով անցնող աքսորյալ 80 հայ մտավորականների հետ (Գ. Ջոհրապ, Վ. Սերենկյուլյան, Ռ. Ջարդարյան, Է. Ակնունի և այլք), նրանք են սկսում մխիթարել ժողովրդին՝ «Ժպտելով, խնդալով և խոսելով: Բոլորին ըսածը գրեթե միեւնոյն խօսքերն էր, տարբեր շեշտով, տարբեր հնայքով. «Մենք նման տառապանքներ ու աքսորներ շատ ենք տեսել: Դուք եղէք գործի, սկզբունքի մարդ և ոչ թե խօսքի: Մի վհատիք արգելքներու առջեւ, ասպարէզը ձերն է. հետեւեցէք մեզ և մեր ճամբուն: Որքան ատեն որ լոյս կայ, լոյսին ճառագայթը կայ, որքան ատեն դուք ապրիք, ձեր լոյսովը Հայաստան մը պիտի լուսաւորուի»:⁵⁶¹

Հայաստանի վերաշինության և հզորացման գաղափարը արծարծվել է «Շանթ» հանդեսի 1918-1919թթ. գրեթե բոլոր համարներում: Իսկ 1919թ. թիվ 32-ի խմբագրականում փաստվել է հետևյալ իրողությունը. «Հայ Հանրապետութիւնը, որուն առաջին տարեդարձը տօնեցինք մեծ հպարտութիւնով, անհուն և անպարտելի զոհողութիւններու արդիւնքն է»:⁵⁶² Դա գիտակցում էր հատկապես մտավորականությունը, «որ վաղը, հայրենի աներակներու վերաշինութեան ստեղծագործ աշխատանքին մէջ, պարտ մը ունի կատարելիք, հոն թրթռացնելու համար Հայ Բազուկին Երզը, Աշխատանքի Տաճարին Դրան առջեւ ծունկի եկած՝ Հայ Ազատագրութեան առաջին տօնը յուշերգելու՝ ապրող սերունդներուն»:⁵⁶³ «Շանթի» կարծիքով՝ Հայաստանի 1-ին հանրապետության հիմնումը դարագլուխ էր բացում հայոց պետականության պատմության մեջ: «Բարենորոգումի բոլոր ծրագիրները այլ ևս մեզի չեն վերաբերիր. քաղաքակիրթ աշխարհը մեզ կը դնէ մեր ճակատագիրը ու մեր ապագան ինքնորոշելու սկզբունքին հետ դէմ առ դէմ: Դադրած ենք ստրուկ ազգ մը ըլլալէ, եւ մենք, անհատաբար ու հաւաքօրէն, կը պատկանինք

⁵⁶⁰ Նույն տեղում, 1919, թիվ 25-26, էջ 303:

⁵⁶¹ Նույն տեղում:

⁵⁶² Նույն տեղում, 1919, թիվ 32, էջ 361:

⁵⁶³ Նույն տեղում:

Մե՛ր Հայրենիքին, Հայ՛ Հայրենիքին... Ամէն հայ միտքով ու սիրտով միացած ու անբաժան. ահա՛ մեր ապագայ յաջողութեան ուղեգիծը», - գրում էր «Շանթը» «Հայ դարազուլխը» խմբագրականում:⁵⁶⁴ Մայիսի 28-ը «Շանթը» համարում էր «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի պաշտօնական արտայայտութիւնը... Ռուսահայ և Թրքահայ գոյութիւն չունին այլ ևս, բայց Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի ազատ քաղաքացիներ, որոնք վաղը պիտի միանան Հայրենի անբաժանելի վրայ, հայրենի կապոյտ երկինքին տակ»:⁵⁶⁵ Հանդեսի աշխատակազմը համոզված էր, որ արդեն ժամանակն էր լրջորեն նաև հաշվարկելու հայ ժողովրդի կրած մարդկային, հոգևոր ու բարոյական կորուստները: Բնորոշ է Գևորգ Մեսրոպի «Հայ քաղաքակրթության կորուստները (1914-1918)» ուսումնասիրությունը:⁵⁶⁶ Այստեղ ներկայացվող թվերն ու փաստերն առավել քան խոսուն էին: Ըստ այդմ, մինչև 1914թ. Թուրքիայում (բացի Կ.Պոլսից) ազգային պատրիարքարանի հսկողության տակ էին գտնվում 803 նախակրթարան 59513 աշակերտներով և 21713 աշակերտուհիներով, 2088 ուսուցիչ-ուսուցչուհիներով: Սրանց էին գումարվում «1908-էն յետոյ Միացեալ Ընկերութեանց, Ազգանուէր Հայուհեացի բացած 140 դպրոցները հազարաւոր երկսեռ աշակերտներով, հարիւր հազարաւոր ոսկիի պիւտճէներով»:⁵⁶⁷ 1908թ. տեղական միջոցներով ու թաղային բյուջեներով գործում էին նաև 15 դպրոց Վանում, 20-ը՝ Երզրումում, 15 դպրոց՝ Բիթլիսի, նույնքան էլ՝ Խարբերդի վիլայեթներում, 50-ից ավելի դպրոց էլ Թուրքիայի զանազան վայրերում իրենց աշակերտներով: «Աւելցնել հարկ է նոյնպէս Սանասարեան վարժարանի, Վանայ Երամեան վարժարանի նման երկրորդական և անհատական նախաձեռնութեամբ բացուած բազմաթիւ դպրոցները, որոնք իրենց ծաղկումի մէջ էին Պատերազմէն անմիջապէս առաջ: Պէտք է անելցնել նմանապէս Հայ Բողոքական կամ Աւետարանական հասարակութեան և Հայ Կաթոլիկներու բացած ու մատակարարած դպրոցները գաւառներու մէջ, մասնաւորաբար Կիլիկիոյ, Գոնիայի, Էնկիւրիի վիլայեթներուն, Իզմիրի սանձազին մէջ, Խարբերդի մէջ և այլուր», - գրում էր

⁵⁶⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 9-10, էջ 101:

⁵⁶⁵ Նույն տեղում, 1919, թիվ 37, էջ 425:

⁵⁶⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 11, էջ 128-129:

⁵⁶⁷ Նույն տեղում:

«Շանթը»:⁵⁶⁸ Այս դպրոցները 1919թ. արդեն չկային: Քանզվել էին հիմնահատակ թուրքերի կողմից: Սպանվել էին դրանց գրեթե բոլոր ուսուցիչները և ուսուցչուհիները, հոգաբարձուներն ու խնամակալները, աշակերտներն ու աշակերտուհիները: Դպրոցների ու կրթօջախների հետ զուգահեռ ոչնչացվել էին նաև Թուրքիայում գտնվող հարյուր-հազարավոր վանքեր, եկեղեցիներ, մատուռներ, սրբատներ, որոնց մի մասը վերածվել էր ախոռների ու մառանների: Այրվել ու փոշի էին դարձել վանքերում պահվող հայ գրականության արժեքավոր նմուշները: «Այդ ձեռագիրներուն հետ իսպառ կորան հայ գրչութեան, հայ մանրանկարչութեան թանկագին գոհարները, հայ արուեստի մեծագոյն տոգիմանները: Այդ ձեռագիրներուն հետ անհետացան հայ ոսկերչութեան գեղեցիկ նմոշներն ալ»,- արձանագրում էր «Շանթը»:⁵⁶⁹ Հայ ծերունիների կորուստը ուրույն տեղ էր գրավում հոգևոր կորուստների շարքում, քանզի «այդ ծերունիները, այդ հայ տատիկները ու մամիկները որ կորան, իրենց հետ մէկտեղ տարին Հայ ժողովրդագիտութեան բոլոր տուփքները: Հայ հեքեաթներն ու առասպելները, հայ առածներն ու առակները, հայ գրոյցներն ու հանելուկները, մէկ խօսքով հայ ցեղին բոլոր թաքուն գանձերը որ տակաւին ուսումնասիրութեան նիւթ դարձած չէին, գացին անոնց հետ մոռացութեան խաւարին ծոցը»:⁵⁷⁰ Հոդվածագիրն իր վերլուծությունն ամփոփում էր այն եզրակացությամբ, որ հայ ժողովրդի այս հոգևոր կորուստները նաև ողջ քաղաքակիրթ մարդկության կորուստներն էին:

Ազգային վերածննդի և հայապահպանության խնդիրների արծարծումը «Շանթի» էջերում թեև հրատարակության 2-րդ շրջանում դարձել էր առաջնահերթ, բայց, միևնույն է, հանդեսն իր բնույթով շարունակում էր մնալ գրական-գեղարվեստական՝ հավատարիմ լինելով բուն առաքելությանը. արտացոլել ու վերլուծել հայ և համաշխարհային գրական կյանքը, գեղարվեստի տարբեր ճյուղերի անցուդարձը՝ բերելով սեփական նպաստը դրանց զարգացման ու առաջընթացի գործում: Օրինակ՝ «Հայ հորիզոններ» բաժնում տպագրված տեղեկատվությունը նորակազմ հայ գեղարվեստական միության գործունեության մասին էր: Այդ

⁵⁶⁸ Նույն տեղում:

⁵⁶⁹ Նույն տեղում:

⁵⁷⁰ Նույն տեղում:

միության հիմնական նպատակներից էր՝ ժանոթացնել քաղաքակիրթ աշխարհին հայ արվեստի դրսևորումներին: «Թող չըսուի թէ քաղաքական փոխանցումի այս յուզումնալից շրջանին երկրորդական կը մնան գեղարուեստական հետապնդումները: Հայ գեղարուեստի ուսումնասիրութիւնը կարելոր է, հաստատելու սա ճշմարտութիւնը թէ, հայը ոչ միայն ռազմիկ մըն է, այլ նաև ունի արուեստագիտական ամենանուրբ ճաշակ և ըմբռնում, շատ հին դարերէ ի վեր: Հայ գեղարուեստական միութիւնը երեւան պիտի բերէ գեղարուեստական նոր փաստեր, ապացուցանելու համար թէ հայը քաղաքակրթուած ընտանիքներու մէկ անդամն է ու պիտի մնայ, քանի որ ունեցած է ինքնատիպ ու զուտ ազգային արուեստի նախանձելի հրաշակերտներ», - գրում էր «Շանթ» հանդեսը:⁵⁷¹

«Նվագահանդեսներ» բաժնում մշտապես լուսաբանվում էին համերգները և մասնավորապես՝ մենահամերգներն ու Սկյուտարի հայ երաժշտական միության 120 հոգուց բաղկացած երկսեռ երգչախմբի ելույթները: Ընդ որում, այդ միության և երգչախմբի հիմնադիր-ղեկավարը Կոմիտաս վարդապետի աշակերտ Վարդան Սարգսյանն էր: «Շանթ» կարծիքով Վ.Սարգսյանն ու իր սաները «ամէն գնահատութեան արժանի են: Անոնք կը շարունակեն Մեծ Վարդապետին գործը, և իրենց սկզբնական քայլերն իսկ բաւական զօրաւոր են ապագայ մեծ յաջողութիւններու համար»:⁵⁷²

«Թատրոն» բաժնում վերլուծվում և ներկայացվում էր Կ.Պոլսի թատերական անցուդարձը, բայց հանդեսի ուշադրության կենտրոնում էին գտնվում Հայ դրամատիկական ընկերության ներկայացումները՝ թերութիւններով և արժանիքներով հանդերձ: «Շանթը» կարծում էր, որ երիտասարդ դերասաններից կազմված այս թատերախումբը կարող էր վերստեղծել հայ թատերական կյանքը: ⁵⁷³ «Խումբը երթալով կը սրբագրէ իր պակասները: Գեղարուեստի ըմբռնումներու հանդէպ առանց երբեք ներողամիտ ըլլալու, եւ բեմական թերութիւնները նկատի ունենալով, պէտք է խոստովանիլ, որ երիտասարդներու այս խումբը, հայ բեմին ճաշակը վառ պահելու տեսակէտով ամէն քաջալերութեան

⁵⁷¹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 18, էջ 215:

⁵⁷² Նույն տեղում, 1919, թիվ 32, էջ 376:

⁵⁷³ Նույն տեղում, 1919, թիվ 23, էջ 276:

արժանի է: Հասարակութեան կը մնայ աւելի տաք վերաբերում մը ցոյց տալ Հայ թատրոնին հանդէպ, որ քաղաքական մեր սպասումներուն մէջ գեղարուեստական վայելք մը կուտայ մեզի», - գրում էր «Շանթը».⁵⁷⁴ Հասարակութեանը թատրոնին կապելու համար հանդեսը Հայ դրամատիկական ընկերութեանը մի շարք խորհուրդներ էր տալիս, ի թիվս որոնց՝ թատերախմբերուն ընդգրկել արհեստավարժ դերասանների, ուշադրություն դարձնել բեմական հագուկապին, պարբերաբար թարմացնել ներկայացումների մեջ ընդգրկված երգերն ու պարերը, կապեր հաստատել և շփվել արտերկրի լավագույն թատերախմբերի ու դերասանների հետ, հայ բեմական արվեստը ներկայացնել օտար հանդիսատեսին և այլն:⁵⁷⁵ «Շանթի» խորհուրդներից շատերը հընթացս հաշվի են առնել և իրագործվել են: Դրանում համոզվում ենք՝ ընթերցելով «Թատրոն» բաժնի վերլուծականները և լուրերը:

Անաչառ ու անկողմնակալ էին «Շանթի» վերլուծություններն ու գնահատականները ժամանակակից արվեստագետների ստեղծագործությունների վերաբերյալ: Հանդեսի արժանիքներից մեկն այն էր, որ այստեղ, ինչպես հրատարակության առաջին շրջանում, քննարկվող հարցերի վերաբերյալ ապահովվում էր բազմակարծություն և ծավալվում էր երկխոսություն, երբ մասնավորապես խոսքը վերաբերվում էր արևմտահայ գրականությանը, թատրոնին և արվեստին ընդհանրապես: Գրական բանավեճի առումով բնորոշ են, օրինակ՝ արևմտահայ գրական շարժմանը նվիրված հոդվածները:⁵⁷⁶

Հանդեսի խմբագիր Մերուժան Պարսամյանի մոտեցումը միանշանակ էր գրողների ստեղծագործություններն ընդունելու և հրատարակելու հարցում: «Գրական կյանքը» խմբագրականում նա պարզորոշ արտահայտել է իր դիրքորոշումը. «Շանթ կը հիւրընկալէ նորերու յաջող գրուածքները և կը քաջալերէ արժէքաւորները: Այս օրուան նորը, վաղուան հինը դառնալու կոչուած է, եթէ անոր չի պակսիր Աստուածային հոտը... Պէտք է խիստ ըլլանք անտաղանդներուն հանդէպ, և քաջալերենք այն ամէն նորերը, որոնք վաղուան հայ գրականութեան աստղերը

⁵⁷⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 22, էջ 261:

⁵⁷⁵ Նույն տեղում:

⁵⁷⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 2, էջ 17-19, 1919, թիվ 3, էջ 33-34, 1919, թիվ 7, էջ 97-98, 1919, թիվ 29, էջ 337:

ըլլալու կոչուած են»:⁵⁷⁷ «Շանթը» խրախուսում էր մասնավորապէս կին գրողներին, ասենք՝ երիտասարդ բանաստեղծուհիներ Արաքսիային, Գոհարին և Սիրվարդ Մկրտչյանին: «Գոհարի քերթուածներու մեջ կը շեշտուի անխառն ու վիպական զգացութեան մը անկեղծութիւնը: Կին գրողներու շրջան մը կը բոլորենք. ո՞վ է որ յուզումով չի կարդար Ֆլօրա Անահիտի, Տիկ. Ջարուհի Յ. Պահրիի ցնցող և ցաւագինօրէն տպաւորիչ գրուածքները... Մեր աշխարհիկ մտահոգութիւնները կը խոնարհին անոնց տառապանքին վսեմութեան առջեւ», - նշվում էր հանդէսում:⁵⁷⁸ Տեղեկանում ենք նաև, որ գրասեր հասարակության կողմից բարձր գնահատականի էին արժանացել «Շանթի» աշխատակցուհի Նարդիկ Հակոբյանի «ա՛յնքան նուրբ և գեղեցիկ քերթուածները»:⁵⁷⁹

«Շանթի» էջերում հանդես էին գալիս ոչ միայն արևմտահայ, այլև արևելահայ և օտարազգի գրողները իրենց ստեղծագործութուններով: Հանդեսն անդրադառնում էր նաև Եղեռնից հետո օտար ափերում ապաստանած արևմտահայ գրողների գործերին: Օրինակ՝ Էդվարդ Չոբուրյանի «Թրքահայ գրականությունը Կովկասի մեջ գաղթեն ետքը» վերլուծական հոդվածում ամփոփ պատկերացում էր տրվում հայրենիքից տեղահանված գրողների գրական ուղու մասին: «Հազիւ հրդեհներու բոցը մարած, հայ մտաւորականը գրիչը ձեռք առաւ օտար հորիզոններու տակ պատմելու Հայ Ցաւը, Հայ Տառապանքը, խորհելու դարմաններու մասին...», - գրում էր Էդ. Չոբուրյանը:⁵⁸⁰ Հեղինակը թվարկում էր նաև նոր դեմքերին պոեզիայի և վիպասանության բնագավառում. Վարդան Պապիկյան, Լևոն Թյությունճյան, Վահան Թոթովենց, Ռաֆայել Ջարդարյան, Արաքսի Մովսիսյան, Ծերուն Թորգոմյան: Է. Չոբուրյանի կարծիքով, «Լեռ-Կամսար՝ վանեցի երիտասարդ մը, իբրև երգիծաբան, առանց վարանելու կարելի է անուանել Յ. Պարոնեանի և Ե. Օտեանի յաջողողը»: Հոդվածագիրը ասելիքն ամփոփելով՝ եզրակացրել է, որ հայ ժողովուրդն ընդունակ էր ամենածանր հարվածներից դուրս գալ անդամահատված, բայց՝ միշտ կենսունակ: Գրական հունձքը քիչ

⁵⁷⁷ Նույն տեղում, 1919, թիվ 30, էջ 342:

⁵⁷⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 19, էջ 228:

⁵⁷⁹ Նույն տեղում:

⁵⁸⁰ Նույն տեղում, 1919, թիվ 9-10, էջ 116-117:

էր. «Մեծ չէր այդ արդիւնքը, բայց արժանի՝ արձանագրուելու. որովհետեւ նոր բան մը ավելցուց մեր գրականութեան վրայ»:⁵⁸¹

«Շանթը» մրցանակներով խրախուսում և իր էջերում տեղ էր տալիս երիտասարդ ու տաղանդավոր գրողներին: Հանդեսը փորձում էր աջակցել արևմտահայ նահատակ գրողների անտիպ կամ կորած գրական երկերի հայթայթման գործընթացին: «Հայ հորիզոնէն» բաժնի պատասխանատու Շանթարգելն էր բարձրացնում այդ կարևոր հարցը. «Ու՞ր մնացին հայ գրագէտներուն անտիպ երկասիրութիւնները, ամբողջացած կամ կէս վիճակի մէջ: Յայտնի է որ ասիական վանտալականութիւնը չի խնայեց նաև անոնց, հեղինակներն ու մտաւորականները կոտորելէ վերջ... Բազմաթիւ ձեռագիրներ ոստիկանութեան սնտուկներուն մէջ կը հանգչին, և կամ ոչնչացուեցան»:⁵⁸² «Շանթը» տեղեկացնում էր, որ հայ գրականության կորուստը ճշտելու նպատակով բանասերներից մեկը ուսումնասիրություն էր պատրաստում: Նրան օգնել ցանկացողները պետք է «Շանթի» խմբագրությանն ուղարկեին հետևյալ հարցերի պատասխանները.

- « Ի՞նչ ձեռագիրներ տարուեցան,
- Ի՞նչ ձեռագիրներ խուզարկութեան վախի հետևանքով այրուեցան,
- գիտե՞ք դրանց անունները և ամփոփ բովանդակութիւնը»:⁵⁸³

Հրատարակության տարիներին իր բաժիններով ու խորագրերով, իր արժարժած թեմաներով ու խնդիրներով «Շանթը» կարողացել է դառնալ իրապես ժամանակի գրական-գեղարվեստական չափանիշներին համապատասխանող հանդես, կարողացել էր դառնալ մի պարբերական, որի համարները հրատարակվելուն պես սպառվում էին, և որը բավարարում էր ընթերցող հասարկայնության գեղագիտական պահանջները:

⁵⁸¹ Նույն տեղում:

⁵⁸² Նույն տեղում, 1919, թիվ 18, էջ 216:

⁵⁸³ Նույն տեղում:

«ՀԱՅ ՍԿԱՈՒՏ» ՀԱՆՐԵՍԸ

«Հայ սկաուտ» հանդեսը հրատարակվել է Կ.Պոլսում (1919-1922թթ.) և Փարիզում (1929-1935թթ.): Այն եղել է Հայ Մարմնակրթական Ընդհանուր Միության (ՀՄԸՄ) օրգանը: Ամսագրի խմբագիրը Կարո Ուշագլյանն էր, պատասխանատու տնօրենը՝ Հրաչյա Տեր-Ներսիսյանը, արտոնատերը Գառլո Շահինյանը: Աշխատակազմում ընդգրկված էին ՀՄԸՄ-ի անդամներ, անվանի մարզիկներ, մարզական վերլուծաբաններ Հակոբ Քիսյանը, Վահրամ Ս. Փափագյանը, Սիսակ Նալբանդյանը և այլք: Ամսագիրը Կ. Պոլսում հրատարակվել է Օ. Արզումանյանի, «Ք. Քեշիշյան որդի», «Մասիս», «Պահլի եղբայր» տպարաններում: Ամսագրի «Մեր գործը (1 նոյ. 1918-1 հոկտ. 1919)» հաշվետվության մեջ ներկայացվում էին, թե ինչպես են հիմնադրվել ՀՄԸՄ-ն ու «Հայ սկաուտը». «Զինադադարի առաջին օրերուն, երբ հայութիւնը արիւնի մկրտութենէն տակաւին նոր դուրս էր եկեր... խումբ մը երիտասարդներ հավաքուեցանք Գրիգոր Յակոբեանի կոչին վրայ՝ կազմելու համար ՀՄԸՄ-ն: Առաջին նիստը գումարուեցաւ 1 նոյեմբեր 1918 9 հոգիի ներկայութիւնով, որոնք հրաշքով մը աւերի ճիրաններէն դուրս մնացած էին և որ նախկին սիրահարներ ու մասնագէտներ էին մարզանքի և սբօրի կեանքին»:⁵⁸⁴ Ժողովում որոշում են ընդունում «լայն և պարզ ծրագրով մը սկսիլ մարմնակրթականի գործը և զայն մտցնել դպրոցներէ և հիմնելի որբանոցներէն ներս»:⁵⁸⁵ Այդ մասին վկայել է նաև ՀՄԸՄ-ի նախագահ-հիմնադիրներից Հակոբ Սիրունին. «Առաջին հաւաքումին կային Գրիգոր Յակոբեանէ և ինձմէ զատ՝ Լևոն Յակոբեանը, Հայկ Ճիզմէճեանը, Գառլօ Շահինեանը և Տիգրան Խոյեանը, որոնց շուտով պիտի գային աւելնալ քանի մը ուրիշներ ալ, ինչպէս Յովհաննէս Հինդլեան, Ժիրայր Խօրասանճեան, Վահրամ Փափագեան և Գրիգոր Մերձանօֆ: Այդ առաջին հաւաքման մէջ իսկ հիմը դրուեցաւ ՀՄԸՄ-ին: ՀՄԸՄ-ն... ծնունդն էր իրական պահանջի մը, և կրցեր էր ա-

⁵⁸⁴ «Հայ սկաուտ» հանդես, 1919, թիվ 1, էջ 13-14:

⁵⁸⁵ Նույն տեղում:

դինքնել ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը Պոլսոյ և գաղութներու մէջ»:⁵⁸⁶

ՀԱԸՄ-ի հիմնական նպատակն էր՝ կազմակերպել սկաուտական խմբեր, որոնցում ընդգրկված հայ պատանիները մարզվելու էին մարմնով և հոգով: «Մեր գաղափարականը» խմբագրականում թվարկված են ՀԱԸՄ-ի հետապնդած խնդիրները. «Մենք կուզենք... պատրաստել անհատներ, որոնք կարող ըլլան ապագայ քաղաքակիրթ աշխարհի հարուածներուն դիմագրաւելու: Մենք կուզենք պատրաստել օրինապահ, բայց ոչ ստրուկ մարդը, տալ անոր առողջ և կորովի մարմին և ուղղադատ միտք: Մեր գաղափարականն է՝ պատրաստել առողջ սերունդ մը նոր հայրենիքին համար»:⁵⁸⁷ Հայ սկաուտը պետք է լինել լավատես, հուսադրող, վստահելի և կարգապահ անհատ, որին «կարենայ յանձնուիլ և յանձնել հայրենիքի շահերը»:⁵⁸⁸ Հայ սկաուտի նշանաբանն էր՝ «Բարձրացի՛ր, բարձրացու՛ր», իսկ նպատակը՝ «բարձրանալ հոգիով, միտքով և մարմնով»:⁵⁸⁹

Հակոբ Քիսյանի կոչում՝ ուղղված հայ սկաուտներին մատնանշվում էին նրանց առջև դրված խնդիրները. «Ուշադրութեամբ դիտէ, հայ սկաուտ, ճակատդ զարդարող միտալը՝ վրան Արարատի յուշարձանը: Ան կը խորհրդանշէ հայը, հայը, որ կանգուն մնացած է միշտ, հակառակ թշնամիներու տեւական հալածանքին ու ջարդին: Յարգանքով ու երկիւղածութեամբ կանգնէ այս մեծ յուշարձանին առաջ և միտքդ դիր կատարել անոր արձակած պատգամը: Քու իտէալդ պէտք է ըլլայ ո՛չ միայն բարձրանալ, այլ նաեւ բարձրացնել»:⁵⁹⁰

Հայ սկաուտներն ու հայ արիւնները պիտի կարողանային դիմակայել փորձութիւններով, Յեղասպանութեան սարսափներով, դեռեւս շարունակվող կռիւներով լեցուն ժամանակաշրջանի մարտահրավերներին: Թե՛ն 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուդրոսում զինադադար էր կնքվել Անտանտի երկրների և Առաջին համաշխարհային պատերազմում պարտվող կողմ ճանաչված Թուրքիայի միջև՝ վերջինիս առջև որոշակի

⁵⁸⁶ Յ.Սիրունի, նշվ. աշխ., էջ :

⁵⁸⁷ «Հայ սկաուտ» հանդես, 1919, թիվ 1, էջ 3-9:

⁵⁸⁸ Նույն տեղում:

⁵⁸⁹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 4, էջ 51-52:

⁵⁹⁰ Նույն տեղում:

պարտավորություններ դնելով Հայաստանի Հանրապետության հետ պատերազմական գործողությունների մեջ չմտնելու առումով, բայց զինադադարը ժամանակավոր ու խաբուսիկ էր: Կրկին վտանգված էր հայ ժողովրդի խաղաղ գոյակցությունը: Նման քաղաքական համգամանքներում լիովին տեղին էին Եղեռնից մազապուրծ եղած հայ երիտասարդների հայրենասիրական մղումները ՀՄԸՄ-ի ստեղծման, աճող սերնդին մարտունակ դարձնելու և հայեցի դաստիարակություն տալու ուղղությամբ: Բնութագրական է Ս.Չիթունու՝ «Վերցու՛ր ձեռնոցդ, հա՛յ արի» արձակ բանաստեղծությունը, որ տպագրված է «Հայ սկաուտ» հանդեսում: Այնտեղ կոչ էր արվում պաշտպանել Հայաստանի պատիվը այնպես, ինչպես վայել է Գայլ Վահանների ու Ղազիթ Բեկերի ժառանգորդներին. «Հայ արի, վերցու՛ր երեսիդ նետուած կարմիր ձեռնոցը. բարձրացի՛ր Արարատեան վէտութիւնով, բարձրացու՛ր կոխոտ պատիւը Մայր Հայրենիքիդ: Ցուցու՛ր թէ դուն սերունդն ես Տրդատներու՝ որք Հռոմի կրկէսները պակուցի՛ն, Արշակներու որ Շապուհները դողացուցին: Ճշդէ որ դուն ես հայրն ու նոր ծնունդը Գայլ Վահաններու, Ղաւիթ-Միէրներու, Սասունցի Յովնաններու և նոր Ղաւիթ-Բէկերու, Անդրանիկ-Մուրատներու: Վերցու՛ր ձեռնոցը, բարձրացու՛ր դրօշը հայ անկախութեան, տնկէ՛ նոր Եռագոյնը աճիւնազարդ հայ դրախտին մէջ»:⁵⁹¹

ՀՄԸՄ-ն «Հայ սկաուտ» հանդեսում տպագրված մի շարք հոդվածներում անդրադարձել է հայ ընտանիքներին հետաքրքրող այն հարցին, թե որքանով էր նպատակահարմար մեզանում հիմնել նաև աղջիկ սկաուտների կազմակերպություններ: Օրինակ՝ «Աղջիկ սկաուտ» վերնագրով նյութում կար նույնիսկ ՀՄԸՄ-ի պաշտոնական պատասխանը. «Երբ կը կազմենք մարդը, բնական է, որ պիտի պատրաստենք անոր համար կինը: Պէտք է աշխատինք, որ... ծնողքներ պատիւ համարին իրենց աղջիկները այդ կազմակերպություններու անդամագրելը»:⁵⁹² Ըստ հանդեսի՝ պատվաբեր էր անդամակցել ՀՄԸՄ-ին, քանի որ այն, ելնելով ժամանակաշրջանի հրամայականից և հայապահպանության, հայրենիքը հզորացնելու նպատակից՝ փորձելու էր դառնալ հայ ժո-

⁵⁹¹Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 14:

⁵⁹²Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 9:

ղովրդի տարբեր հատվածները միմյանց միացնող գոտի: Այս գաղափարն արտացոլված էր «Հայ սկաուտի»՝ 1919թ. դեկտեմբերի 16-ի «ՀՄԸՆ-ն իբր միության գոտի» խմբագրականում: Այնտեղ նշվում էր. «ՀՄԸՄ-ն՝ ըլլալով զուտ առողջապահական, ցեղին ֆիզիքականին հետ առնչութիւն ունեցող և միեւնոյն ատեն միջազգային կապ ստեղծող միութիւն մը, հակառակորդները կամ տարակարծիքները իրարու պիտի միացնէ խաղադաշտին, մարզարանին կամ մրցումներու մէջ, տարբեր հոսանքի պատկանող անձեր, հոն, կողք-կողքի պիտի պաշտպանեն իրենց մրցանիշը և ցեղին ֆիզիքական ազնուացման գաղափարը»:⁵⁹³

Կարևորելով իր առջև դրած նպատակները՝ ՀՄԸՄ-ն որդեգրել էր բնույթով համազգային ծրագիր, որը «վաւերացուած էր Ազգային կեդրոնական վարչութեանն և կը վայելէր ազգին ուժերուն հովանաւորութիւնը և Ազգային ու Անհատական վարժարաններու վարչութիւններու համակրանքը»:⁵⁹⁴ «Հայ սկաուտի» կարծիքով՝ պատճառն այն էր, որ իրենք «կեցած էին անխտրական հողի վրայ, անկախ կուսակցական նկրտումներէ: Մեզի համար արժէք ունի ամէն անհատ ինչ յարանուանութեան և ինչ կուսակցութեան ալ պատկանի»:⁵⁹⁵ Հանդեսը ճշմարիտ հայրենասիրութիւն էր համարում ՀՄԸՄ-ին սատարելը և օգնելը, քանի որ այդ համահայկական կառույցը ցանկանում էր պատրաստել «առողջ ու տոկուն երիտասարդութիւն մը, պատրաստ նուիրուելու հայրենիքի վերաշինութեան մեծ գործին, պատրաստ՝ հայրենիքի պաշտպանութեան, նախանձախնդիր՝ անոր բարձրացման ու զօրացման»:⁵⁹⁶ Ավերված հայրենիքի վերականգնման համար անհրաժեշտ էին հուժկու բազուկներ, հզոր կամք և անխոնջ աշխատանք: «Մարմնակրթանքն ու սբօրներն են, որ պիտի կարենան այս բարեմասնութիւններով օժտուած անհատներ պատրաստել»:⁵⁹⁷ Այստեղից արվում էր այն հետևությունը, թե «ամէն հային համար հայրենասիրական պարտք մըն

⁵⁹³ Նույն տեղում, 1919, թիվ 4, էջ 2:

⁵⁹⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 3:

⁵⁹⁵ Նույն տեղում:

⁵⁹⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 3, էջ 41-42:

⁵⁹⁷ Նույն տեղում:

է քաջալերել նարմնակրթական շարժումը»:⁵⁹⁸ 1920թ. ընթացքում լույս տեսած հոդվածներում այս միտումը առաջնային էր դարձել: Այդ շրջանում շարունակ մատնանշվում էր, թե հայրենիքը հայ սկաուտի կարիքն ուներ, թե հայ սկաուտները պիտի ոչ միայն երկիրը վերակառուցեին, այլև պիտի լինեին հայրենիքը պաշտպանող բազուկներ: Հայը պատասխանատվություն էր ստանձնել՝ կազմել «հայրենիք մը և բարգաւաճեցնել զայն: Այսօր իսկ կը լսենք հայրենահրաւէր փողը... Աւերակ է այդ երկիրը, դուն քու բազուկներովդ պիտի կերտես անոր աւերակ գիւղերն ու քաղաքները, հա՛յ սկաուտ: Անլացած են դաշտերն ու պարտէզները, դուն արգասաբեր պիտի դարձնես անոնք քու քրտինքովդ: Քեզի կ'սպասեն Հայն ու Հայաստանը»:⁵⁹⁹ Սակայն ոչինչ չարժեր անգամ բարգավաճ հայրենիքը, եթէ չունէր «զինք պաշտպանող բազուկներ... Եթէ չենք ուզէր տնտեսապէս և քաղաքականապէս գերուիլ ուրիշներէ, գիտակից քաղաքացիութեան ոգի ներարկենք մեր պատանիներուն, զրահապատ ֆիզիքականով օժտենք զանոնք: Անոնց բազուկներով ցանկապատ հիւսենք հայրենիքին շուրջ»:⁶⁰⁰

ՀՄԸՄ-ն իր նպատակներն ու կատարած աշխատանքները ժողովրդին ներկայացնելու համար որոշում է Կ.Պոլսում 1919թ. հոկտեմբերի 25-ից հրատարակել «Հայ սկաուտ» պաշտոնական հանդէսը:⁶⁰¹ «Հայ սկաուտն» ուներ «Սկաուտական կյանք», «Սկաուտական և մարզական շարժումը Հայաստանի մեջ», «Սկաուտական գիտելիք», «Սկաուտական խաղեր», «Սկաուտի նամակներ», «Սկաուտական լուրեր», «Թղթակցություններ գավառներից», «Մարզական կյանք», «Խորհուրդներ սկաուտներին», «Նախնական ծանոթությունների», «Անմիջական ծանոթությունների» և ՀՄԸՄ-ի գործունեության լուսաբանմանը նվիրված բաժինները:

Առավել արժեքավոր են հանդեսում տպագրված՝ ՀՄԸՄ-ի գործունեությանը վերաբերող լուրերը և հոդվածները: Վերջիններից հիշատակության են արժանի Ս.Ուզունյանի «Մարմնակրթության բնախոսութեան

⁵⁹⁸ Նույն տեղում:

⁵⁹⁹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 15, էջ 234:

⁶⁰⁰ Նույն տեղում, 1920, թիվ 5, էջ 65:

⁶⁰¹ Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 14:

յունը», Վ.Փափազյանի «Ատլետիզմ» և Ս.Նալբանդյանի «Անցյալ հուշերես» հոդվածաշարերը:

«Սկաուտական կյանք» և «Սկաուտական գիտելիք» բաժիններում պարբերաբար ու հանրամատչելի ձևով «Հայ սկաուտը» պատկերացում էր տալիս սկաուտական շարժման, սկաուտի վարքագծի կանոնների և պարտականությունների մասին: «Սկաուտիզմը մասնաւորաբար 11-15 տարեկան տղոց համար է: Այսօր, հաստատուած է թէ քաղաքներում 11-15 տարեկան պատանիները կը սիրեն կանոնաւորուած ազատութիւնը որ կը կազմէ սկաուտիզմի հիմը», - գրում էր «Սկաուտիզմի մասին» թարգմանական նյութում Պ.Շապոյանը:⁶⁰² Նա մեկ այլ՝ «Սկաուտի կյանք. սկաուտիզմ» հոդվածում ընթերցողներին տեղեկացնում էր, որ սկաուտական խմբեր գործում էին աշխարհի քաղաքակիրթ բոլոր երկրներում, քանի որ սկաուտությունը պատանիների համար անհրաժեշտ ու հիմնական դաստիարակություն էր համարվում: Հեղինակի համոզմամբ սկաուտիզմը ջանում էր «երիտասարդին տալ բարոյական, մտաւորական և ֆիզիքական գործնական դաստիարակութիւն մը: Ընտանեկան և դպրոցական դաստիարակութիւնները կը միանային անոր և կը պատրաստէին ապագայի իտէալ մարդը»:⁶⁰³ Սկաուտական շարժումը բնութագրելու տեսանկյունից ուշագրավ է Հ. Հինդլյանի «Ի՞նչ է սկաուտությունը իր հիման մեջ» հոդվածաշարը: Այստեղ նա փորձել է տալ այդ և հարակից հարցերի պատասխանները՝ օգտվելով օտար աղբյուրներից: Հեղինակը պարզաբանում էր, որ սկաուտը (scout) անգլերեն բառ էր և նշանակում էր սահմանագլուխը պաշտպանող զինվոր ու մշտաբան, զգայարանները լավ մարզած կտրիճ:⁶⁰⁴ Սկաուտությունը մանկավարժական նոր ուղղություն էր, որի հիմնադիրը անգլիացի զորավար Ռոբերտ Բաուելն էր: Կարևորելով դաստիարակության դերը մարդու կյանքում և դժգոհ լինելով վերջինիս ավանդական մեթոդներից՝ Ռ. Բաուելը դրանք արմատական բարեփոխումների էր ենթարկել: Սկաուտությունն ուներ որոշակի սկզբունքներ և դրանց հիման վրա մշակված միջոցներ, որոնցով հասնում էր իր առջև դրված նպատակներին, այսինքն՝ մի կողմից՝ նորահաս սերունդը

⁶⁰² Նույն տեղում, 1920, թիվ 15, էջ 235-238:

⁶⁰³ Նույն տեղում, 1919, թիվ 3, էջ 34:

⁶⁰⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 2, էջ 20-22:

«ագնուացնել և քաղաքակրթութեան արդի պահանջներուն համեմատ շինել ֆիզիքական և բարոյական կարգ մը բարենասնութիւններով օժտելով զայն», մյուս կողմից՝ տղաների դաստիարակութեան գործը պետք էր հիմնել՝ ելնելով նրանց բնախոսական-հոգեբանական պահանջմունքներից: Պետք էր «տղան դաստիարակել՝ զայն հրապուրող միջոցներով»: ⁶⁰⁵ Ընդ որում, սկաուտական շարժումն, ունենալով ընդհանուր սկզբունքներ և մեթոդներ, պիտի յուրահատուկ գծերով առանձնանար ամեն ազգի համար. «Սկաուտիզմը կը ջանայ լաւ զինուորներ կազմել. նամանաւանդ ան կը կազմէ վստահելի և լաւ քաղաքացիներ»: ⁶⁰⁶ Հայրենիքի վերաշինութեան գործում ՀՄԸՄ-ի հույսը երիտասարդութեան վրա էր. «Ջանանք առողջ ու զուարթ, ձեռներեց և կորովի երիտասարդութիւն մը պատրաստել»: ⁶⁰⁷

Սկաուտական շարժումը մեզանում հիմնելու ՀՄԸՄ-ի ջանքերը կարճ ժամանակում տվել են գոհացուցիչ արդյունքներ: Մեկ տարվա ընթացքում ՀՄԸՄ-ն 25 մասնաճյուղ է բացում Կ.Պոլսում և շրջակա մի շարք գավառներում, հայկական որոշ գաղթօջախներում և իր մարզիչներից չորսին ուղարկում է Հայաստան, որտեղ նույնպես պետական հոգածութեան ներքո ցանկանում էին հիմնել ու զարգացնել սկաուտական շարժումը՝ ոգևորվելով ՀՄԸՄ-ի հաջողութիւններով և ձեռքբերումներով: «Հայ սկաուտ» հանդեսը անընդմեջ լուսաբանում էր այս գործընթացները Թուրքիայում, Հայաստանում և հայկական գաղթօջախներում՝ փորձելով իրար կապել ՀՄԸՄ-ի մասնաճյուղերը: Այդ կարգի նյութերը կարելի է համարել ժամանակագրային բնույթի: Դրանցով հնարավոր է կազմել, օրինակ՝ Հայաստանի 1-ին հանրապետութիւնում սկաուտական կազմակերպութեան հիմնադրման ու գործունեութեան ժամանակագրութիւնը: ⁶⁰⁸ Ըստ այդմ, 1919թ. դեկտեմբերի 1-ի համարում լուր է տպագրված այն մասին, որ Երևանում կազմվել էր հայ արիների առաջին խումբը, և Հայաստանի վարչապետ Ա. Խատիսյա-

⁶⁰⁵ Նույն տեղում:

⁶⁰⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 3, էջ 42:

⁶⁰⁷ Նույն տեղում:

⁶⁰⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 3, էջ 33, էջ 41, 1920, թիվ 5, էջ 75, 1920, թիվ 9, էջ 137, 1920, թիվ 16, էջ 249, 1920, թիվ 19, էջ 289, էջ 304-306 և այլն:

նին առաջարկվել էր գլխավորել այն, իսկ սկաուտապետ Հ. Նազարյանի ցանկության հիման վրա հարաբերություններ էին հաստատվել ՀՄԸՄ-ի հետ:⁶⁰⁹ Հայաստանի կրթության և արվեստի մինիստրության բժշկա-առողջապահական բաժնի պետ Հ. Արծրունու դիմում-խնդրանքին ի պատասխան՝ ՀՄԸՄ-ն Երևան էր ուղարկել երեք մարզիչ (Վահան Չերազ, Տիգրան Խոյան, Օննիկ Յազնաձյան), որոնք միացել էին այնտեղ արդեն աշխատող իրենց մյուս մարզիչ ընկերոջը՝ Եզնիկ Քաջունուն: Հայաստանի լուսավորության նախարարությունը և խորհրդարանը աջակցում էին սկաուտական շարժմանը՝ համակարծիք լինելով ՀՄԸՄ-ի հետ ռազմավարական նշանակության այն հարցում, որ սկաուտիզմը նպաստում էր հայոց նորաստեղծ բանակի հզորացմանը: Իսկ բանակը «ազգի մը զրահն էր... Ան էր, որ կը պարտադրէր ազգերուն յարգել ուրիշ ազգերը, ճանչնալ անոնց իրաւունքը: Արդար իրաւունք մը բանակով մը կարելի էր պաշտպանել: Հայ քաղաքացի, վճարէ՛ բանակին քու պարտքդ, որ չլսես քու զաւակներուդ ստրկութեան ձայնը և քու աղջիկներուդ բռնաբարումի աղտը»:⁶¹⁰ Բանակի կայացմանը և սկաուտական շարժման զարգացմանը նպաստում էին ՀՄԸՄ-ի Կ.Պոլսի Կենտրոնական վարչության և Հայաստանի համապատասխան կառույցների ջանքերով անցկացվող համահայկական մրցումներն ու օլիմպիական խաղերը: Որոշվել էր համատեղ ուժերով սկիզբ դնել Մասյաց խաղերին, որոնք հայկական եռագույնի ներքո պիտի անցկացվեին կամ Արարատյան, կամ Ավարայրի դաշտավայրերում: Դրանց ընթացքում հայ սկաուտները պիտի մրցեին ոչ միայն օլիմպիական, այլև՝ ազգային խաղերում: Մրցումներում հաղթողները պիտի պարգևատրվեին «Մասյաց քաջեր» պատվանշաններով:⁶¹¹

«Հայ սկաուտ» հանդեսն իր վերլուծական հոդվածներից մեկում արձանագրել է ՀՄԸՄ-ի մասնաճյուղերի նվաճումները. «Մենք որոշեցինք խօսքէն աւելի գործ ցույց տալ առանց աղմուկի... Մեր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան եղաւ կազմակերպել սկաուտական խումբեր...: Քիչ ատենին մէջ զգալի թիւ մը ունեցանք այս ուղիով»:⁶¹² ՀՄԸՄ-ն հիմնել էր

⁶⁰⁹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 8, էջ 121:

⁶¹⁰ Նույն տեղում:

⁶¹¹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 8, էջ 132-134:

⁶¹² Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 7-9:

10-ից ավելի մարզարան, կազմակերպել էր ֆուտբոլային մրցաշարեր օտարերկրյա պետությունների սկաուտական թիմերի հետ, նաև՝ թենիսի, բասկետբոլի ու դաշտային խաղերի մրցումներ, «ուր երիտասարդութիւնը կրթիչ և մաքուր ժամանցներ ունեցած էր՝ դուրս գալով սրճարաններու և գինետուներու ապականիչ մթնոլորտէն»:⁶¹³ Սկաուտական շարժման շնորհիվ բազմաթիվ թուլակազմ երիտասարդներ ձեռք էին բերում քաջ առողջություն, ինքնավստահություն և առաջնորդի ընդունակություններ: Մարզական հաջողություններին զուգընթաց հայ սկաուտները զբաղվում էին բարեգործությամբ: Օրինակ՝ նրանք «Ղազաթիոյ եկեղեցւոյ շրջափակին և Սկիւտարին մէջ» բացել էին առաջին անվճար դեղատունը և շարժական հիվանդանոցը, որտեղ 2 ամսվա ընթացքում խնամել էին 1500 գաղթականի: Սկյուտարում նրանք մասնակցել էին որբահավաք աշխատանքներին: «Գաւառներէն մեր մասնաճիւղերէն եկած լուրերն ալ ոգելորիչ են: Հոն ևս կը սարքեն մրցումներ և խաղեր, որոնք յոյս և քաջալերանք կուտան տարագրութենէ վերադարձած բեկորներուն», - գրում էր «Հայ սկաուտը»: ⁶¹⁴ Հանդեսի կարծիքով՝ ՀՄԸՄ-ի մասնաճյուղերի բացումը և սկաուտական շարժման տարածումը պայմանավորված էին դրա անհրաժեշտությամբ: Խթանիչ հանգամանքներից էր այն, որ մուտքի գումար և անդամավճար չէին վերցնում կարիքավորներից: Նրանց ՀՄԸՄ-ն տրամադրում էր հագուստ և մարզագետստ: «Ձենք ըսեր թէ բոլորովին անթերի է մեր գործը», բայց կարճ ժամանակի համար «արդիւնքն ինքնին շատ մեծ է: Մենք նոր ուժ և կորով կ'առնենք աւելի լայն քայլեր անելու դէպի առաջ մեր ազգային վերածնունդի արշալոյսը առողջ և պողպատէ սերունդով մը դիմաւորելու համար», - քննարկվող թեման այսպես էր եզրափակում «Հայ սկաուտը»:⁶¹⁵

Ժամանակի ընթացքում սկաուտական շարժումը շարունակում էր ընդլայնել շրջանակները և մեծացնել ձեռքբերումները: Արդեն 1919թ. դեկտեմբերի 16-ի համարում ներկայացված «Իզմիրյան թղթակցությունը» տեղեկացնում էր Իզմիրում գործող հայ սկաուտների «քաջաց բանակի» մասին: Հեղինակ Ջավեն Հաբեթյանը գրում էր, թե իսկական

⁶¹³ Նույն տեղում:

⁶¹⁴ Նույն տեղում:

⁶¹⁵ Նույն տեղում:

քաջերի բանակ էր Իզմիրի սկաուտական 8-րդ բանակը, որտեղ Ռաֆֆի Կյուրճյանի շնորհիվ ընդգրկված էին ազգային կենտրոնական որբանոցի 50 որբ: Եղեռնից մազապուրծ եղած այս պատանի որբուկները վերածվել էին քաջարի, բարեսիրտ ու կարեկից հայ արիների:⁶¹⁶ Հայ սկաուտները մասնակցում են 1919 թ. օգոստոսի 31-ին անցկացված օլիմպիական տարեկան խաղերին և արժանանում «օտար զինուորական պետերու իրական գնահատումի»:⁶¹⁷ «Հայ սկաուտի» լուրերի բաժնում գետեղված մեկ այլ թղթակցությունից պարզվում էր, որ ՀՄԸՄ-ն 1919թ. հոկտեմբերի 7-ին երեք ներկայացուցչով (Արտաշես Գավանոցյան, Ժիրայր Խորասանձյան, Գրիգոր Հակոբյան) մասնակցել էր անգլիական սկաուտական կենտրոնակայանում գումարված սկաուտական միջազգային խորհրդաժողովին:⁶¹⁸

ՀՄԸՄ-ն 1920թ. փորձում է նոր հիմքերի վրա դնել սկաուտական շարժումը, քանի որ կազմակերպությանն անդամակցողների քանակը գնալով աճում էր: «Հայ սկաուտը» անդրադարձել է այդ ուղղությամբ ՀՄԸՄ-ի գործադրած ջանքերին: Հանդեսում տպագրված լուրերից մեկում Արշակ Հակոբյանը պատմում էր ՀՄԸՄ-ի սկաուտական հանձնախմբի՝ 1920թ. հունիսի 20-22-ին կայացած երկրորդ նիստի և այնտեղ ընդունված որոշումների մասին:⁶¹⁹ Դրանք էին. «Սկաուտական խումբերը հինգ խմբակ է աւելի չեն կրնար պարունակել, սոյն սկաուտական խումբերը կ'ունենային անջատ սկաուտական խորհուրդներ, կազմուած խումբին տասնապետներէն և փոխխմբապետներէն և որոնց կը նախագահէ խմբապետը: Սկաուտական խորհուրդին գործն էր կազմակերպել խումբը, զբաղիլ անոր մասնագիտական (թէքնիք) գործերով, ապահովել Կեդր. յանձնախումբին կողմէ՝ զալիք հրահանգներուն կիրարկումը, որոշել կիրարկման եղանակը, կազմակերպել արշաներ և դասախօսութիւններ, պատրաստել տեղեկագրեր եւ այլն: Սկաուտական խորհուրդի մէջ վէթօի իրաւունք ունէր խմբապետը, որ կ'ստորագրէր բոլոր հրամանները և տեղեկագրերը; Սկաուտական մօտիկ խում-

⁶¹⁶ Նույն տեղում, 1919, թիվ 4, էջ 50:

⁶¹⁷ Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 8:

⁶¹⁸ Նույն տեղում, 1919, թիվ 1, էջ 16:

⁶¹⁹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 17-18, էջ 287:

բեր կը կազմեին շրջան մը»:⁶²⁰ 1920թ. «Հայ սկաուտի» հաղորդած հավաստի տվյալներով «սկաուտներու ներկայ թիվն էր՝ Պոլիս՝ 200, Իգմիր՝ 300, Կահիրե և Ալեքսանդրիա՝ 200, Բոր-Սայիտի գաղթավայրու մէջ՝ 250: ՀԲԸՄ Մերսինի և Տեօրթ Եօլի որբանոցներուն սկաուտներու թիվը 300 է: Ադանայի մէջ կազմուած էր սկաուտական սպայակոյտ մը»⁶²¹, որի հաջողություններով շատ էր հպարտանում «Հայ սկաուտը»՝ լուրերի բաժնում պատմելով Աբգարյան վարժարանի սրահում նրանց կազմակերպած ցուցադրական մրցույթի մասին:⁶²²

Հրատարակության առաջին տարում հանդեսի «Նամականի» բաժնում բազմաթիվ նամակներում հայ սկաուտների ծնողները, անվանի սկաուտները և մտավորականները ողջունի ու շնորհակալության խոսքեր էին հղում «Հայ սկաուտին» և ՀՄԸՄ-ին: Օրինակ՝ ՀԲԸՄ վարժարանների սկաուտների վարիչ Համագասպ Փանոսյանը գրում էր. «Ուրախութեամբ ստացայ ՀՄԸՄ «Հայ սկաուտ» պաշտոնաթերթը: Ուրախալի, մանաւանդ խիստ գովելի է հայութեան մէջ սկաուտական այս շարժումը տեսնել»:⁶²³ Ջավեն Հաբեթյանի նամակում կարդում ենք, թե առանց «Հայ սկաուտի» որևէ սկաուտ «չպիտի ունենար ճշմարիտ առաջնորդ մը, որ իրեն ցուցնէր իր ընթանալիք ուղիղ ճամբան»:⁶²⁴ Նրա կարծիքով՝ ՀՄԸՄ-ն առաջնորդում էր դեպի «բարոյականի Արարատը անմահ ցեղի մը քաջ զավակները»:⁶²⁵ ՀՄԸՄ-ն նույնպես «Հայ սկաուտի» էջերում մատնանշում էր իր հիմնական նպատակը, որի իրագործման համար կոչ էր անում բոլոր մասնաճյուղերին՝ գործել միասնաբար և հանուն հայրենիքի շահերի սկսել «շատ լուրջ, շատ ծանր գործ. տեղափոխել ժողովուրդ մը, ազգ մը գերութեան երկրէն դէպի անկախ հայրենիք... Ոչ մէկ առթիւ սկաուտական կազմակերպութիւններս այնքան օգտակար պիտի կրնայինք ըլլալ, որքան մեր ժողովուրդին մնացած բեկորները դէպի Երկիր առաջնորդելու պարագային»:⁶²⁶

⁶²⁰ Նույն տեղում:

⁶²¹ Նույն տեղում, 1920, թիվ 5, էջ 73-74:

⁶²² Նույն տեղում, 1920, թիվ 15, էջ 243-244:

⁶²³ Նույն տեղում, 1920, թիվ 5, էջ 73-74:

⁶²⁴ Նույն տեղում, 1919, թիվ 2, էջ 23:

⁶²⁵ Նույն տեղում:

⁶²⁶ Նույն տեղում, 1920, թիվ 11, էջ 169:

**ՀՅԴ Կ.ՊՈԼՍԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ (1909-1924ԹԹ.)
ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐԻ
ՀԱՄԱՌՈՑ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐԸ**

**Մալումյան Խաչատուր
(1863-1915թթ.)**

Խ.Մալումյանը ծնվել է Մեղրիում: Նա ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան ճեմարանը: 1883թվականից նա աշխատել է «Մշակի» խմբագրությունում: 1890թ. Խ.Մալումյանը ՀՅԴ հիմնադիր ժողովներին մասնակցել է իբրև Գրիգոր Արծրունու ներկայացուցիչ: Ավելի ուշ, ուսումը շարունակելու նպատակով, նա տեղափոխվել է Ժնև: Քրիստափոր Միքայելյանի խորհրդով 1899թ. Խ.Մալումյանն աշխատակցել է «Դրոշակին»: Այստեղ նա Է.Ակնունի ստորագրությամբ տպագրել է «Կովկասյան խաբրիկներ» հոդվածաշարը: Խ.Մալումյանը տաղանդավոր հռետոր էր և հայտնի հրապարակախոս: Նա «Կովկասյան վերքեր» և «Դեպի կռիվ» գրքերի հեղինակն է: 1907թվականից Խ.Մալումյանը մասնակցել է ՀՅԴ բոլոր Ընդհանուր ժողովներին որպես ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի անդամ: Նա եղել է օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր կազմակերպությունների՝ 1907թ. Փարիզյան խորհրդաժողովի կազմակերպիչներից մեկը: 1908թ. Խ.Մալումյանը տեղափոխվել է ապրելու և աշխատելու Կ.Պոլսում: Նա Մեծ եղեռնի առաջին նահատակներից է:

**Փաշայան Կարապետ
(?-1915թթ.)**

Կ.Փաշայանը հեղափոխական հին գործիչ է: Իբրև դաշնակցական ենթարկվել է հետապնդումների: Նա Երզնկայում ձերբակալվել և մահվան է դատապարտվել, բայց Կ.Պոլսում գտնվող Անգլիայի դեսպանի միջամտության շնորհիվ ազատ է արձակվել: Կ.Փաշայանը գործել է Թավրիզում: Այնտեղ նա մնացել է մինչև 1904թ.՝ դառնալով ՀՅԴ հայտնի ղեկավարներից մեկը: 1904թ. Կ.Փաշայանը հաստատվել է Ալեքսանդրիայում: 1908թ. նա տեղափոխվել է Կ.Պոլիս, որտեղ եղել է ազգային ու կուսակցական տարբեր մարմինների անդամ: Կ.Փաշայանը

1909-1915թթ. «Ազատամարտի» վարչության կազմում էր: Նա հանդես է եկել Թափառիկ կեղծանվամբ: Կ.Փաշայանը Մեծ եղեռնի զոհերից է:

Թիրյաքյան Հայկ (1871-1915թթ.)

Հ.Թիրյաքյանը ծնվել է Տրապիզոնում: 1895թ. կիսատ թողնելով ուսումը Նանսիի երկրագործական վարժարանում՝ նա մեկնել է ժնև, որտեղ մտել է ՀՅԴ շարքերը: Հ.Թիրյաքյանը կարևոր դեր է խաղացել 1896թ. օգոստոսին օսմանյան դրամատան գրավման գործում: Նա մշտապես մասնակցել է կուսակցության կազմակերպչական աշխատանքներին տարբեր երկրներում (Կիպրոս, Բալկաններ, Ռուսաստան): ՀՅԴ 2-րդ Ընդհանուր ժողովում Հ.Թիրյաքյանն ընտրվել է ՀՅԴ - Կիլիկիայի պատասխանատու մարմնի անդամ: Որոշ ժամանակ աշխատել է Ալեքսանդրիայում: 1901թ կուսակցական աշխատանքի բերումով տեղափոխվել է Իզմիր, ձերբակալվել է և մի քանի տարի իր պատիժն է կրել տեղի բանտում, ապա աքսորվել է Պոտրում: Հ.Թիրյաքյանն ազատ է արձակվել օսմանյան Սահմանադրության ընդունման օրերին, երբ հաստատվել է Կ.Պոլսում՝ ստանձնելով «Ազատամարտի» վարչական պատասխանատվությունը և կուսակցական այլ պաշտոններ: Նա հանդես է եկել նաև Հրաչ անվամբ: Ջոհ է գնացել Մեծ եղեռնին:

Միսաքյան Շավարշ (1884-1957թթ.)

Շ.Միսաքյանը ծնվել է Սեբաստիայի Ջիմառա գյուղում: Ավարտել է Կ.Պոլսի կենտրոնական վարժարանը: Նա 16 տարեկանից մտել է լրագրական ասպարեզ: Շ.Միսաքյանը 1908թ. խմբագրել է Կ.Պոլսի «Ազդակ» շաբաթաթերթը: 1911-1912թթ. նա խմբագրել է Կարինի «Հառաջ» թերթը, ապա ընդգրկվել է «Ազատամարտի» խմբագրակազմում: 1915թ. Շ.Միսաքյանը ձերբակալվել ու ենթարկվել է չարչարանքների: 1918թ. Սուդրոսի զինադադարից հետո նա Հ.Սիրունու հետ դարձել է «Ճակատամարտի» խմբագիրը: 1919թ. մասնակցել է ՀՅԴ Երևանի 9-

րդ Ընդհանուր ժողովին: Նա 1922թ.տեղափոխվել է բնակվելու Սոֆիայում, իսկ 1924թ.՝ Փարիզում, որտեղ հիմնել է «Հառաջ» օրաթերթը: ՀՀԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովում Շ.Միսաքյանն ընտրվել է ՀՀԴ Բյուրոյի անդամ: 1925-1933թթ. Սիմոն Վրացյանի և Արշակ Ջամալյանի հետ նա եղել է «Դրոշակի» խմբագրակազմում: Շ.Միսաքյանը մահացել է 1957թ.:

Չագալյան Գարեգին (Խաժակ) (1867-1915թթ.)

Գ.Խաժակը ծնվել է Ալեքսանդրապոլում: Նա 1894թ. մեկնել է Ժնև, որտեղ սովորել և ավարտել է տեղի համալսարանի հասարակագիտական բաժինը: Մինչ Ժնև գնալը՝ Գ.Խաժակը Բաքվում ընդգրկվել էր ՀՀԴ շարքերում: 1895թ. «Դրոշակի» խմբագրության կողմից նա ուղարկվել է Բալկաններ՝ քարոզչական գործունեություն ծավալելու համար: 1897-1898թթ. Գ.Խաժակը կուսակցական կազմակերպչական աշխատանքի բերումով եղել է Իզմիրում և Եգիպտոսում: 1898-1903թթ. նա ՀՀԴ Կ.Պոլսի Պատասխանատու մարմնի անդամ էր: 1903թ. Գ.Խաժակը դասավանդել է Թիֆլիսի Ներսիսյան վարժարանում՝ միաժամանակ աշխատակցելով «Մշակին»: 1906թ. նա «Հառաջի» խմբագրակազմում էր: 1911-1912թթ. կրկին տեղափոխվել է Կ.Պոլիս: Այստեղ նա ստանձնել է Սամաթիայի ազգային վարժարանի տնօրենի պաշտոնը և աշխատակցել է «Ազատամարտին»: Հանդես է եկել Բաբա կեղծանվամբ: Գ.Խաժակը Մեծ եղեռնի զոհերից է:

Շահրիկյան Հարություն (1860-1915թթ.)

Հ.Շահրիկյանը ծնվել է Շապին Գարահիսարում: Նա ավարտել է Կ.-Պոլսի Կալաթա Սերայի գիմնազիան, ապա՝ համալսարանի իրավաբանական բաժինը: 1889-1895թթ. Տրապիզոնում աշխատել է որպես փաստաբան: 1895թ. նա ձերբակալվել է իր կուսակցական պատկանելության պատճառով, բայց կարողացել է փախչել Փարիզ, իսկ այնտեղից էլ՝ անցնել Կովկաս: 1897թ. իր ներդրումն է ունեցել ՀՀԴ Պարսկաս-

տանի կազմակերպության ներքին տարակարծությունները հարթելու և Խանասորի արշավանքը արագացնելու գործում: Նա ՀՅԴ 2-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրվել է ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի անդամ և վերջինիս կողմից 1901-1903թթ. ընդգրկվել է «Փոթորկի» ղեկավար մարմնի կազմում: Նույն առաքելությամբ Հ.Շահրիկյանը հայ-թաթարական կռիվների շրջանում առաքվել է Հյուսիսային Կովկաս: Օսմանյան Սահմանադրության ընդունումից հետո նա տեղափոխվել է Կ.Պոլիս, որտեղ վարել է ազգային և կուսակցական ղեկավար պաշտոններ: Հ.Շահրիկյանը հանդես է եկել Ատոմ և Նիթրա գրական անուններով: Նա եղել է ինքնատիպ և ուժեղ անհատականություն: Հ.Շահրիկյանը Մեծ եղեռնի զոհերից է:

**Վռամյան Արշակ
(Դերձակյան Օննիկ)
(1871-1915թթ.)**

Ա.Վռամյանը ծնվել է Կ.Պոլսում: Նա ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը: Հետագայում Ա.Վռամյանը մշտապես զբաղվել է ինքնակրթությամբ: 1894թ. նա դարձել է դաշնակցական: 1895թ. Ա.Վռամյանն արդեն ՀՅԴ Կ.Պոլսի Կենտրոնական Կոմիտեի քարտուղարն էր: 1895թ. նոյեմբերից նա ՀՅԴ Կ.Պոլսի մասնաճյուղի կենտրոնական դեմքն էր: Կուսակցական ակտիվ գործունեությունը պատճառ է դարձել, որ Ա.Վռամյանը հետապնդվի թուրքական ոստիկանության կողմից և 1897թ. հեռանա հայրենիքից նախ՝ Բուլղարիա, ապա՝ Ժնև: ՀՅԴ 2-րդ Ընդհանուր ժողովում նա ընտրվել է ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի անդամ ու 1899թ. մեկնել է ԱՄՆ: Այնտեղ մնացել է մինչև 1907թ. իբրև ՀՅԴ ներկայացուցիչ և «Հայրենիքի» խմբագիր: Օսմանյան Սահմանադրության ընդունումից հետո Ա.Վռամյանը տեղափոխվել է Վան, իսկ հետո՝ Կ.Պոլիս: Այստեղ նա աչքի է ընկել որպես կուսակցական անդուլ գործիչ: Ա.Վռամյանը եղել է «Ազատամարտի» խմբագրակազմում: Հայտնի է եղել Վահապ կեղծանվամբ: Նա Եղեռնի նախաշեմին կրկին գործել է Վանում՝ 1915թ. համալրելով հայ առաջին նահատակների շարքերը:

**Բարսեղյան Սարգիս
(Օդարաշյան Պողոս)
(1875-1915թթ.)**

Խ.Բարսեղյանը ծնվել է Գանձակի շրջանի Գետաբեկ գյուղում: Ավարտել է Գանձակի Ներսիսյան վարժարանը և բարձրագույն կրթություն ստանալու նպատակով մեկնել Շվեյցարիա: 1903թ. նա աջակցել է Բ.Միքայելյանին «Փոթորիկ» գործողության ժամանակ և ձերբակալվել է Շուշիում, սակայն փախել է բանտից ընկերների օգնությամբ: Գործել է նախ՝ Պարսկաստանում, ապա՝ Բուլղարիայում: Մասնակցել է հայթաթարական կռիվներին: 1906-1908թթ. կուսակցական գործունեությամբ է զբաղվել Վասպուրականում: Ս.Բարսեղյանը ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում ընտրվել է ՀՅԴ Արևմտյան Հայաստանի Պատասխանատու մարմնի անդամ: 1909թ. ՀՅԴ 5-րդ Ընդհանուր ժողովից հետո նա ընտրվել է ՀՅԴ Արևելյան Բյուրոյի՝ Երկրի Պատասխանատու մարմնի անդամ և գործել է Կարինում: 1914թ. ՀՅԴ 8-րդ Ընդհանուր ժողովում Ս.Բարսեղյանն ընտրվել է ՀՅԴ Հայաստանի Բյուրոյի անդամ: 1915թ. նա Կ.Պոլսում էր: Ընդգրկված էր «Ազատամարտի» խմբագրակազմում: Հայտնի էր Վանա Սարգիս անվամբ: Ս.Բարսեղյանը Մեծ եղեռնի առաջին զոհերից է:

**Փափազյան Վահան
(1876-1973թթ.)**

Վ.Փափազյանը ծնվել է Թավրիզում, վանեցու ընտանիքում: 1893թ. նա Նոր Նախիջևանում էր, որտեղ 1895թ. անդամագրվել է ՀՅԴ-ին: Գործել է Հյուսիսային Կովկասում և Բաքվում: 1900-1902թթ. դաշնակցական գործունեության համար Վ.Փափազյանը փախստականի կարգավիճակով ապաստանել է Ֆինլանդիայում: 1903թ. նա Վանում էր: 1906-1907թթ. Վ.Փափազյանը կազմակերպել և հսկել է Կովկասից դեպի Վան ռազմամթերքի փոխադրությունը: Օսմանյան Սահմանադրության ընդունման շրջանում նա ընտրվել է Վանի հայության ձայնը ներկայացնող պատգամավոր: Թղթակցել է «Ազատամարտին»: Հայտնի է եղել Կոնս անվամբ: 1913-1914թթ. Վ.Փափազյանը գործել է Մուշում:

Մեծ եղեռնի օրերին նա, բազմաթիվ դժվարություններ հաղթահարելով, անցել է Կովկաս՝ միանալով Ռուբենի գլխավորությամբ գործող ֆիդայիների խմբին: 1918թ. Վ.Փափազյանը Թիֆլիսում էր: 1919թ. նա ընդգրկված էր Փարիզի ազգային պատվիրակության կազմում: Մասնակցել է ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովին, ապա՝ 1921թ.՝ բոլշևիկների հետ Ռիգայում կայացած բանակցություններին: Ավելի ուշ նա համագործակցել է Թուրքիայում գործող քուրդ ապստամբների հետ: 1947թ. Վ.Փափազյանը տեղափոխվել է բնակվելու Բեյրութում, որտեղ մնացել է մինչև իր կյանքի վերջը:

Տեր-Կարապետյան Գեղամ (1865-1918թթ.)

Գ.Տեր-Կարապետյանը ծնվել է Մշո Խեյյայան գյուղում: Նա ավարտել է Ս.Կարապետի և Մուշի Միացյալ ընկերության դպրոցները: 1885-1887թթ. Գ.Տեր-Կարապետյանը սովորել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: 1888թ. նա Մուշի Առաջնորդարանի քարտուղարն էր: 1894-1896թթ. Գ.Տեր-Կարապետյանը գործել է Տիգրանակերտում, իսկ 1896թ. հետո նա կրկին Մուշի Առաջնորդարանի քարտուղարն էր: Շուտով Գ.Տեր-Կարապետյանը դարձել է ՀՅԴ Տարոնի Կենտրոնական կոմիտեի սյուներից մեկը՝ համագործակցելով Հրայրի և Վարդան վարդապետի հետ: Նա զբաղվել է այդ շրջանի տնտեսության ու կրթության հարցերով: Նշված ոլորտներում հայտնաբերված հարստահարությունների վերաբերյալ Գ.Տեր-Կարապետյանը տեղեկագրեր է ուղարկել Պատրիարքարան: Հասարակական-քաղաքական գործունեությանը զուգահեռ նա մեծ ավանդ է մատուցել արևմտահայ գրականության զարգացման գործում: Գ.Տեր-Կարապետյանն աշխատակցել է «Ազատամարտին»: Նա գործածել է Տատրակ և Ասողիկ ծածկանունները: 1908թ. Սահմանադրության ընդունումից հետո Գ.Տեր-Կարապետյանն ընտրվել է օսմանյան խորհրդարանի պատգամավոր Մուշի շրջանից: Նա հետևողականորեն պաշտպանել է Տարոնի հայ ազգաբնակչության շահերը: Գ.Տեր-Կարապետյանը տառապում էր հյուծախտից, ինչն էլ

նրան զերծ է պահել 1915թ. Եղեռնից: Նա մահացել է 1918թ. նոյեմբերին:

**Մինասյան Սարգիս
(?-1915թթ.)**

Ս.Մինասյանը ծնվել է Կ.Պոլսում: Մանկության տարիներին նա ընտանիքի հետ տեղափոխվել է Արևմտյան Եվրոպա: 1896թ. սկսած՝ Ս.Մինասյանը նախ՝ աշխատակցել է «Դրոշակին», հետո՝ դարձել խմբագրակազմի անդամ: 1905թ. նա տեղափոխվել է ԱՄՆ: Այստեղ որոշ ժամանակով Ս.Մինասյանը խմբագրել է «Հայրենիքը»: Օսմանյան Սահմանադրության ընդունումից հետո նա հաստատվել է Կ.Պոլսում, որտեղ աշխատակցել է «Ազատամարտին» և միաժամանակ դասավանդել Կենտրոնական վարժարանում: Նա ճանաչված հրապարակախոս էր: Հայտնի էր Արամ-Աշոտ կեղծանվամբ: Ս.Մինասյանը Մեծ Եղեռնի նահատակներից է:

**Զավարյան Սիմոն
(Օհանյան Սմբատ)
(1866-1913թթ.)**

Ս.Զավարյանը ծնվել է Լոռիի Այգեհատ գյուղում: Նա ավարտել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցը, ապա՝ Մոսկվայի գյուղատնտեսական ակադեմիան: 1889թ. Ս.Զավարյանը ուսումն ավարտելուց հետո վերադարձել է Թիֆլիս: Այստեղ նա դարձել է Բ.Միքայելյանի աջակիցը՝ ՀՅԴ-ն հիմնադրելու գործում: 1890թ. հոկտեմբերին Ս.Զավարյանը կրթական ու կազմակերպչական առաքելություն իրականացնելու նպատակով մեկնել է Տրապիզոն, որտեղ կարճ ժամանակ անց ձերբակալվել և վերադարձվել է Կովկաս, ապա՝ քստրովել Բեսարաբիա: 1892թ. նա մասնակցել է ՀՅԴ 1-ին Ընդհանուր ժողովին՝ պաշտպանելով կուսակցության ապակենտրոնացման սկզբունքը: Մինչև 1902թ. Ս.Զավարյանը մնացել է Կովկասում՝ վարելով ՀՅԴ Բյուրոյի քարտուղար

րությունը: 1902թ. նա մեկնել է ժնև: Այստեղ «Փոթորկի» գործով Կովկաս մեկնած Զ.Միքայելյանի փոխարեն Ս.Ջավարյանը ղեկավարել է ՀՅԴ Արևմտյան Բյուրոյի աշխատանքները: 1904թ. ՀՅԴ 3-րդ Ընդհանուր ժողովում նա ընտրվել է ՀՅԴ Կիլիկիայի Պատասխանատու մարմնի անդամ: Գործել է Եգիպտոսում, Լիբանանում, Սիրիայում: 1907թ. ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում Ս.Ջավարյանը ներկայացրել է ընդարձակ տեղեկատվություն Կիլիկիայի հայության վիճակի և տարածաշրջանի ապստամբական ներուժի մասին: 1908թ. օսմանյան Սահմանադրության հռչակումից հետո նա Կովկասից մեկնել է Կ.Պոլիս: Ս.Ջավարյանը մասնակցել է ՀՅԴ 5-րդ (1909թ.) և 6-րդ (1911թ.) Ընդհանուր ժողովներին: 1909-1911թթ., իբրև ազգային վարժարանների ընդհանուր տեսուչ, նա եղել է Մուշում և Սասունում: 1911թ. Ս.Ջավարյանը հաստատվել է Կ.Պոլսում: Այստեղ նա զբաղվել է ուսուցչությամբ և աշխատակցել է «Ազատամարտին»: Հանդես է եկել Եկվոր և Անտոն կեղծանուններով: Ս.Ջավարյանը մահացել է 1913թ.: Կ.Պոլսում կազմակերպված հուղարկավորությունից հետո նրա մարմինը տեղափոխվել է հողին է հանձնվել Թիֆլիսում: Ս.Ջավարյանը ՀՅԴ խղճի և հեղափոխական-բարոյական ըմբռնումների մարմնացումն ու խորհրդանիշն էր:

**Օհանջանյան Սարգիս
(Ֆարհատ)
(1869-1918թթ.)**

Ս.Օհանջանյանը ծնվել է Վաղարշապատում: 1889-1892թթ. նա եղել է ռուսական բանակի զինվոր: 1892թ. աշնանը Ս.Օհանջանյանը Թավրիզում էր: Այստեղ նա միացել է Հ.Դավթյանի, Հովսեփ Արղությանի և Նիկոլ Դումանի խմբին: 1894թ. Ս.Օհանջանյանը կազմակերպչական աշխատանք է տարել Ագուլիսում և Երևանում, ապա գործել է Ատրպատականում: Նա մասնակցել է Դերիկի առաջին կռվին: 1894թ. սեպտեմբերին Պետոյի խմբի հետ անցել է Վան: Մեկ ամիս հետո Ս.Օհանջանյանը կրկին Թավրիզում էր՝ որպես ուսուցիչ: 1895թ. նա մասնակցել

է Թիֆլիսում կայացած համաշրջանային ժողովին: Որոշ ժամանակ բնակվել է Բաքվում: 1897թ. նա նորից Սալմաստում էր: Ս.Օհանջանյանը մասնակցել է Խանասորի արշավանքին: Հետո վերստին գործել է Բաքվում: 1902թ. նա Երկիր անցնելու նոր փորձ է արել, բայց վտանգի ենթարկվելով՝ Վանից ստիպված է եղել ետ վերադառնալ: Ս.Օհանջանյանը ՀՅԴ Երևանի ակնառու դեմքերից էր: Հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ նա Երևանի զինուժերի պետն էր: 1917թ. մասնակցել է Երևանի Ազգային խորհրդի և Հատուկ կոմիտեի աշխատանքներին: Նա հայտնի էր Ֆարիատ կեղծանվամբ: Ս.Օհանջանյանը մահացել է բժավոր տիֆից:

Ղազարոսյան Ղազարոս (1878-1918թթ.)

Ղ.Ղազարոսյանը ծնվել է Կեսարիայի շրջանի Թոմարզա գյուղում: Նա սկզբնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, երկրորդական ուսումը՝ Կ.Պոլսում: Ղ.Ղազարոսյանն ավարտել է Լայպցիկի համալսարանը՝ ուսուցչի որակավորմամբ: 1897-1900թթ. նա կուսակցական և մանկավարժական գործունեություն է ծավալել Բուլղարիայում: Հետագայում աշխատել է Ատրպատականում, ապա՝ Վանում: Օսմանյան Սահմանադրության ընդունումից հետո Ղ.Ղազարոսյանը տեղափոխվել է Բաղեշ, որտեղ զբաղվել է կրթակազմակերպչական խնդիրներով: Նա աշխատակցել է «Ազատամարտին»: Հայտնի է նաև Մարզպետ անվամբ: 1915թ. Ղ.Ղազարոսյանը ձերբակալվել է և ուղարկվել Կեսարիա: Նա կարողացել է փախչել և խուսափել սպանդից: 1918թ. Ղ.Ղազարոսյանը մահացել է դժբախտ պատահարից:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

Աբդյուրահման Նուրի – 88

Աբդուլ Խալիբ – 78

Աբդուլ Համիդ - 9, 25, 53

Աբդուլլահյան Ռաֆայել – 125

Աբովյան Խաչատուր – 57

Աբրահամ Խոստովանող – 146

Այանաք Հր. – 47

Ալպոյաճյան Արշակ – 128, 148

Ակնունի Է. – տե՛ս նաև Մալումյան Խաչատուր, 83, 84, 150, 169

Ակնունի Սեպուհ – 14

Ա.Հ. – 47

Ահարոնյան Ավետիս – 14, 44, 57, 135, 146

Աիմեդ Ռիզա - 21

Աղայան Ղազարոս – 139, 140

Աճեմյան Տիգրան – 131

Ա.Ս. – 52

Ամատունի Հ. – 90, 91

Անդրեասյան Նշան – 124

Անտոն – տե՛ս նաև Եկվոր, Ջավարյան Սիմոն, 176

Անտոնյան Ա. – 142

Անտոնյան Հակոբ - 128

Աչք Եհովայի – տե՛ս նաև Ջարդարյան Ռուբեն, Էժտահար, 13

Առաքելյան Մարտիրոս - 14

Ասաֆ – 52

Ասլան – 52

Ասլանյան Մանուկ – 52, 61, 62, 105, 106

Ասողիկ – տե՛ս նաև Մշո Գեղամ, Տատրակ, Տեր-Կարապետյան Գեղամ, 174

Աստուրյան Խ. – 52

Ատոն – տե՛ս նաև Նիթրա, Շահրիկյան Հարություն, 38, 59, 172

Ատոմ Շահեն – 15
Ատրուշան – տե՛ս նաև Երեմյան Հ., 129, 140
Արամ-Աշոտ – տե՛ս նաև Մինասյան Սարգիս, 175
Արամ Զարգ - 62, 128
Արաքսիա - 155
Արծրունի Գրիգոր – 57, 169
Արծրունի Հ. – 164
Արդության Հովսեփ - 176
Արմա - 51
Արմեն – 51
Արշակյան Հերանույշ – 134
Արփիարյան Արփիար – 148

Բ

Բ.Ա. – 51
Բաբա - տե՛ս նաև Գարեգին Խաժակ, Զագալյան Գարեգին, 171
Բաբլոյան Մ. – 5
Բագրատունի Ա. – 140
Բանգ Հերման – 112
Բարսեղ Շահբազ - 14, 85
Բարսեղյան Գեղամ – 14, 46
Բարսեղյան Սարգիս – տե՛ս նաև Շամիլ, Վանա Սարգիս, Օդաբաշյան Պողոս, 84, 149, 173
Բաուել Ռոբերտ – 163
Բեհաէդդին Շաքիր – 68
Բրայս Զեյնս – 65

Գ

Գազազյան Զարեհ – 141
Գալենքերյան Զարուհի – 128, 134
Գամմո – 31
Գ.Ս. – 150

Գասպարյան Ս. – 59
Գավանոզյան Արտաշես – 166
Գավաֆյան Գեղամ – 124, 126
Գատեր էֆենդի – Ջին Գատիր, թուրք երեսփոխան, 77
Գարագյոզյան Հրանտ – 126
Գարապաճագյան Խոսրով – 132
Գարեգին Խաժակ – տե՛ս նաև Բաբա, Չագալյան Գարեգին, 14, 171
Գլզճյան Սարգիս – տե՛ս նաև Ծերուկ, 62, 81, 82
Գոգմանյան Մարիամ – 77, 78
Գոլանճյան Էդուարդ - 13, 112
Գոլանճյան Փայլակ – 14
Գոհար – 155
Գորկի Մաքսիմ – 113
Գրիգոր Զոհրապ – 14, 19-21, 44, 58, 79, 80, 81, 138, 139, 150
Գունտուրաճյան Ղ. – 132
Գևորգ Մեսրոպ – 62, 107, 124, 126-128, 151
Գևորգյան Պողոս – 124, 126

Դ

Դանիել Վարուժան – 14, 44, 46, 57-60, 135, 136, 138, 139, 148
Դավթյան Հ. – 176
Դարբինյան Ռուբեն – 8, 9, 14, 34, 37, 45, 137
Դերձակյան Օննիկ – տե՛ս նաև Վռամյան Արշակ, 172
Դիվանյան Հարություն – 14
Դոստոնսկի Ֆ. – 113
Դուբրովսկի Ն. – 47
Դուրյան արքեպիսկոպոս – 138
Դևրիշ - 75

Ե

Եկվոր – տե՛ս նաև Անտոն, Զավարյան Սիմոն, 176
Ենովք Արմեն – 62, 107, 128, 129, 132

Եորգա Նիկոլա - 62
Եսայան Գրիգոր – 13
Եսայան Զապել – 14, 44, 46, 113
Երեմյան Հ. – տե՛ս նաև Ատորուշան, 59, 135, 140
Երեմյան Փառանձեմ – 91
Երուխան – տե՛ս նաև Սրմաքեշխանյան Երվանդ, 128, 130

Զ

Զավարյան Սիմոն – տե՛ս նաև Անտոն, Եկվոր, Օհանյան Սմբատ, 14, 175, 176,
Զարդարյան Ռաֆայել – 156
Զարդարյան Ռուբեն – տե՛ս նաև Աչք Եհովայի, Էժտահար, 7-9, 12, 13, 15, 44, 45, 49,83, 84, 135, 138, 148-150
Զարյան Կ. - 44, 46-48
Զոհրապ-Կարո – 149
Զորթյան Հ. – 135

Է

Է.Ակնունի – տե՛ս նաև Մալումյան Խ., 14
Էյնաթյան Գալուստ – 51, 52
Էնվեր – 81
Էսաճանյան Լևոն – 46, 132

Ը

Թ

Թալեաթ փաշա - 19, 26, 67, 68, 79, 82, 88, 90
Թանտրջյան Կոպեռնիկ – 52, 125
Թափառիկ – տե՛ս նաև Փաշայան Կարապետ, 170
Թեոֆիկ – 62, 112, 138
Թերլենեզյան Փանոս – 144

Թեքեյան Վահան – 140
Թեֆիկ փաշա - 86
Թիրյաքյան Հայկ – տե՛ս նաև Հրաչ, 13, 15, 51, 83, 170
Թիրյաքյան Հայկ, նպարավաճառ – 83
Թլկուրանցի Հովհ. – 111
Թյությունջի Արմենակ – 14
Թյությունձյան Լևոն – 156
Թոթովենց Վահան – 156
Թորգոմյան Ծերուն – 156
Թոփալյան – 75
Թումանյան Հովհ. – 44, 112

Ժ

Ի

Իհսան – 88
Իսահակյան Ավ. – 14, 44, 46, 113
Իսմայիլ Հազգ - 19
Իփեքյան Գասպար – 14, 43
Իքս (X) - 52, 59

Լ

Լազյան Գ. – 8
Լալայան Ե. – 143
Լեոնա Ֆրանսուա - 46
Լևոնյան Ռ. – 14
Լուչինի Ջան Պիետրո – 46
Լևոն Շանթ – 14, 46, 58, 137-139
Լևոնյան Գ. – 5

Խ

- Խալիլ – 81
- Խանջյան Խոսրով – 52
- Խաչատրյան Ա. – 14
- Խաչատրյան Պողոս – 75
- Խաչատրյան Սարգիս – 143
- Խատիսյան Ա. – 113, 164
- Խոյյան Տիգրան – 158, 164
- Խոսրովյան Հնայակ – 65, 66
- Խորասանձյան Ժիրայր – 158, 166
- Խրիմյան Հայրիկ – 140
- Խուդինյան Գ. – 6, 7
- Խուրշուդյան Լ. – 6

Ծ

- Ծերուկ – տե՛ս նաև Գլզձյան Սարգիս, 62, 81-83, 100

Կ

- Կանսարական Տ. – 142
- Կապուտիկյան Բարունակ – 52
- Կապուտիկյան Մանվել – 52
- Կարո – 102
- Կարտիլե Էնրիկո – 46
- Կ.Բ. – 51
- Կենձյան Ջարեհ – 14
- Կենձո – 31
- Կիլիկյացի – 76
- Կիրակոսյան Ա. – 5
- Կլորիկյան Խորեն – 14
- Կյուրձյան Մելքոն – տե՛ս նաև Հրանտ, 14, 138, 148
- Կյուրձյան Րաֆֆի – 166

Կոմիտաս վարդապետ – 138, 143, 150, 154
Կոմս – տես նաև Փափագյան Վահան, 173
Կուպրին Ա. – 113
Կուրդիյան Շուշանիկ – 134

Հ

Հաբեթյան Զավեն – 166, 168
Հագգ Մուսա - 75
Հակոբյան Ա. – 6, 7
Հակոբյան Արշակ – 167
Հակոբյան Գրիգոր – 157, 158, 166
Հակոբյան Լևոն – 158
Հակոբյան Նարդիկ – 155
Հակոբյան Վարդան, վարդապետ – 75
Հաճյան Պողոս – 74
Համբարձումյան Համբարձում – 14
Հապենշյան Վ. – 107
Հասան Մահմուտզատե Էշրեֆ – 78
Հարությունյան Արտաշես – 111, 132, 135
Հեսե Հերման – 112
Հինդլյան Հովհաննես – 124, 126, 158, 162
Հյուրմյուզյան Էդ. – 140
Հովհան Հայկազն (Մոսկոֆյան Հ.) – 132
Հովհաննես Ասպետ – 81, 128
Հովհաննիսյան Էդ. – 6, 7
Հովհաննիսյան Հովհ. – 140
Հրայր (Դժոխք, Ղազարյան Արմենակ) – 174
Հրանտ – տես նաև Կյուրճյան Մելքոն, 148
Հրաչ – տես նաև Թիրյաքյան Հայկ, 14, 15, 83, 170

Ձ

Ղ

Ղազարոսյան Ղազարոս – տե՛ս նաև Մարգալետ, 177

Ճ

Ճիզմեճյան Հայկ – 158

Ճուլոյան Գրիգոր – 102

Ճուլոյան Հակոբ - 61

Մ

Մալեգյան Վահան – 137

Մալեճանյան Կարապետ – 14

Մալունյան Խաչատուր – տե՛ս նաև Ակնունի Է., 14, 149, 169

Մախոխյան Վարդան – 145

Մամիկոնյան Արա - 43

Մամիկոնյան Հ. – 31

Մամուրյան Մ. – 140

Մանուկյան Հ. – 14

Մարգալետ – տե՛ս նաև Ղազարոսյան Ղազարոս, 177

Մարտիկյան Վրթանես – 61

Մարտիրոսյան Ն. – 6, 7

Մելիտոսյան Մելիտոս – 14

Մեծարենց Կ. – 133

Մերձանով Գրիգոր – 158

Մինասյան Իսկուհի – 141

Մինասյան Սարգիս – տե՛ս նաև Արամ-Աշոտ, 14, 138, 175

Միսաքյան Խ. – 140

Միսաքյան Շավարշ – 14, 45, 49, 61, 62, 83, 84, 128, 170, 171

Միսքճյան – 14, 143, 144

Միքայելյան Արսեն – 115

Միքայելյան Քրիստափոր – 173, 175

Մխիթարյան Գուրգեն - 52, 59, 60, 62, 110

Մկրտչյան Սիրվարդ - 155

Մ.Հ. – 52, 57
Մյուֆիտ – 88
Մնծուրի Հակոբ - 111, 113
Մշո Պեղամ – տես նաև Ասողիկ, Տատրակ, Տեր-Կարապետյան Պեղամ, 14
Մոզյան Լ. – 14
Մովսիսյան Արաքսի – 156
Մ.Վերածին – 101
Մուխթար – 96
Մուսա - 75
Մուրադ - տես նաև Պոյաջյան Համբարձում, 19

Յ

Յագոյան Օննիկ Պ. – 14
Յազնաձյան Օննիկ – 164
Յուսուֆ Քեմալ – 19

Ն

Նաբաթյան Արսեն – 48
Նազարյան Հ. – 164
Նազարյանց Հրանտ – 44, 46, 133, 144
Նազըմ – 68, 88
Նալբանդյան Ինգա - 47
Նալբանդյան Ս. – 57
Նալբանդյան Սիսակ – 157, 162
Նելլա - 52
Նիթրա - տես նաև Ատոմ, Շահրիկյան Հարություն, 172
Նիկոլ Դուման (Տեր-Հովհաննիսյան Նիկողայոս) - 176
Ն.Ս. – 51
Նուրի Ր. – 113
Նուրյան Կարապետ – 124, 126

Շ

Շ. - 52, 58

Շահինյան Գառլո – 157, 158

Շահլամյան Գ. – 106-108

Շահմուրադյան Արմենակ – 139

Շահրիկյան Հարություն – տե՛ս նաև Ատոմ, Նիթրա, 14, 35, 83, 171, 172

Շահրիման Վահան – 52, 62, 67

Շամիլ – տե՛ս նաև Բարսեղյան Սարգիս, Վանա Սարգիս, Օդաբաշյան Պողոս, 84, 149, 173

Շամտանձյան Միքայել – 111, 128, 138, 146

Շանթարզել – 140, 142, 156

Շապոյան Պ. – 162

Շիրակունի Ա. – 51

Շիրվանզադե Ալեքսանդր – 44, 110, 136, 139, 141

Շտրինտբերգ Ավգուստ – 112

Ռ

Ռրբերյան Ռուբեն – 112

Չ

Չազալյան Գարեգին – տե՛ս նաև Բաբա, Գարեգին Խաժակ, 171

Չերազ Վահան – 164

Չիթունի Տ. – 159

Չիլյան Մ. – 52

Չյոկյուրյան Տիգրան – 60, 135

Չոպանյան Արշակ – 13

Պ

- Պահիրի Ջարուհի – 155
- Պանիրյան Պարզև - 52
- Պապիկյան Հակոբ - 19, 29
- Պապիկյան Վարդան – 155
- Պատկանյան Ռ. – 57
- Պարթևյան Սուրեն – 130
- Պարոնյան Հ. – 156
- Պարսամյան Մերուժան – 85, 128, 130-132, 135
- Պարսամյան Մկրտիչ – 62, 128, 135
- Պառապյան Ա. – 145
- Պետրի – 80
- Պետրոսյան Հովհ. – 5
- Պետրոսյան Մ. – 102
- Պերկես Ֆիլիպ – 145
- Պերպերյան Մաննիկ – 134
- Պերպերյան Շահան – 124, 126
- Պերպերյան Ռ. – 140
- Պիյեռնսոն Պյեռ – 47
- Պյուքրուջյան Հրայր – 89
- Պոյաջյան Համբարձում – տե՛ս նաև Մուրադ, 19-21
- Պոյաջյան Միհրան – 80

Ջ

- Ջամալյան Արշակ – 171
- Ջենալ փաշա - 81, 89
- Ջենիլ – 78
- Ջրբաշյան Տիգրան – 52
- Ջևդեթ – 78

Ռ

Ռիվարեց – 52
Ռշտունի Սամվել – 104, 149
Ռ. Սևակ – 14, 148
Ռուբեն (Տեր-Մինասյան) - 174

Ս

Ս. – 52
Սահակ-Մեսրոպ – 137
Սայապալյան ժակ – տե՛ս նաև Փայլակ, 128, 136
Սայիտ Հալիմ – 67
Սապիթ – 88
Սարգսյան Արտաշես – 125
Սարգսյան Ստեփան – 75
Սարգսյան Վարդան – 154
Սարունի Սարգիս – 103, 147
Սաֆրաստյան Արամ – 52, 84, 86, 101, 102
Սեթյան Հովհաննես – 142
Սերենկյուլյան հայկ – 124-126
Սերենկյուլյան Հովհաննես – տե՛ս նաև Վարդգես, 19, 20
Սիամանթո – 14, 29, 44, 46, 57, 135, 136, 138
Սիպիլ – 134
Սիրունի Հակոբ - տե՛ս նաև Ճուլոյան Հակոբ, 15, 20, 44, 61, 62, 64, 110, 128, 146, 158, 170
Ս.Կ. – 52
Ստեփահյան Սեպուհ – 70, 124
Սրենց Ս. – 14
Սրմաքեշխանյան Երվանդ - տե՛ս նաև Երուխան, 128, 130
Սրվանձտյանց Գ. – 140
Սևունյան Պ. – 110

Վ

Վազգեն Առաջին, կաթողիկոս – 61

Վահապ – տե՛ս նաև Դերձակյան Օննիկ, Վռամյան Արշակ, 172
Վահե Հայկ – 111
Վանա Սարգիս – տե՛ս նաև Բարսեղյան Սարգիս, Շամիլ, Օդաբաժյան Պողոս, 173
Վանարյան Արտաշես – 62, 146
Վանիկ – 51
Վասիտ – 75
Վառուկի Շահնազար – 75
Վարանդյան Մ. – 8, 14, 33
Վարդան վարդապետ – 174
Վարդանյան Գ. – 6, 7
Վարդգես - տե՛ս նաև Սերենկյուլյան Հովհաննես, Սերենկյուլյան Վարդգես, 19-21, 79-82, 150
Վաթուր Մ. – 51
Վեգներ Արմին – 112
Վերլեն Պոլ - 48
Վ.Խորենի – 51
Վռամյան Արշակ - տե՛ս նաև Դերձակյան Օննիկ, Վահապ 14, 81, 149, 172
Վ.Վ. – 51
Վտակյան Ա. – 52
Վրացյան Սիմոն – 9, 120, 171

S

Տասնապետյան Հ. – 6
Տատրակ - տե՛ս նաև Ասողիկ, Մշո Գեղամ, Տեր-Վարապետյան Գեղամ, 174
Տեմիրձիբաշյան Եղիա - 46, 128
Տեր-Խաչատուրյան Ա. – 4, 5
Տեր-Վարապետյան Գեղամ - տե՛ս նաև Ասողիկ, Մշո Գեղամ, Տատրակ, 14, 174
Տեր-Ներսիսյան Հրաչյա - 157
Տեր-Սարգսյանց Ս. – 140

Տիգրան Ջավեն – 14
Տոլստոյ Լ. – 46, 47
Տ.Վ. – 57
Տվեն Մարկ – 113
Տրդատ – 51
Տևեճյան Հ. – 59

Ր

Ց

ՈՒ

Ուզունյան Ս. – 162
Ութուջյան Գ. – 99, 100
Ուշագի Ջատե Խալիտ Ջիա - 46

Փ

Փաշայան Կարապետ - տե՛ս նաև Թափառիկ, 13, 169
Փայլակ - տե՛ս նաև Սայապալյան Ժակ, 128, 133, 135-138
Փանոսյան Համազասպ – 167
Փափազյան Ներսես – 14
Փափազյան Վահրամ - տե՛ս նաև Կոմս, 22, 23, 173, 174
Փափազյան Վահրամ Ս. – 157, 158, 162
Փափազյան Վրթանես – 46, 57
Փուձի Պաոլո – 46

Ք

Քաջունի Եզնիկ – 164
Քաձունի Վարդգես – 125
Քեչիշյան Ք. – 157
Քեմալ – 78

Քենտերյան Վահրիձ - 78
Քիյառ Պիեռ – 46, 48
Քիսյան Հակոբ - 157, 158
Ք.Ս. – 51
Քյահյան Մինաս – 76
Քյատիպ Ահմեդ - 78
Քյուֆեճյան Հակոբ - տե՛ս նաև Օշական Հակոբ, 129

ԵՎ

Օ

Օդաբաշյան Պողոս - տե՛ս նաև Բարսեղյան Սարգիս, Շամիլ, Վանա Սարգիս, 173
Օհանյան Արմեն – 143
Օհանջանյան Սարգիս - տե՛ս նաև Ֆարիատ, 13, 176, 177
Օննիկ Արզուման – 51, 157
Օննիկ Զիֆթե Սարաֆ – 128
Օշական Հակոբ - տե՛ս նաև Քյուֆեճյան Հակոբ, 44, 46, 111, 112
Օսման – 78
Օտյան Երվանդ - 62, 79, 81, 85, 128, 156

Ֆ

Ֆայիդ - 78
Ֆարամազ - 75
Ֆարիատ - տե՛ս նաև Օհանջանյան Սարգիս, 176, 177
Ֆելիքս – 51
Ֆեյզի – 20
Ֆլորա Անահիտ – 155
Ֆրանկյան Ե. - 51
Ֆրանս Անատոլ – 47, 113

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ա

- Ադանա - 19, 27-31, 53, 69, 77, 80, 96, 167
- Ադրբեջան – 121
- Ագուլիս – 176
- Ալաշկերտ – 38, 73
- Ալեքսանդրապոլ – 11, 171
- Ալեքսանդրիա - 167, 169, 170
- Ախլաթ – 72
- Ածպտեր – 78
- Աղբակ – 38
- Աղվանիս – 78
- ԱՄՆ – 128, 172, 175
- Այազ փաշա - 79
- Այալ – 80
- Այաշ – 83, 84
- Այգեհատ – 175
- Այգեստան – 73
- Անգլիա - 169
- Անդրկովկաս – 90
- Ապաղա - 73
- Ավանց - 81
- Ավարայրի դաշտավայր – 164
- Ատաբազար – 14, 61, 73, 74, 93, 95, 96
- Ատրպատական – 176, 177
- Արաբա կանուրջ - 78
- Արարատ լեռ – 64, 159, 168
- Արարատյան դաշտավայր – 164
- Արձեշ – 73
- Արմաշ – 14, 125
- Արտամետ – 73

Բ

Բաղնոց – 73

Բալկաններ – 170

Բաղդադ - 69

Բաղեշ – 72, 78, 177

Բայազետ – 73

Բաքու – 11, 69, 119, 140, 171, 173, 176

Բեյրութ – 26, 174

Բեսարաբիա - 175

Բերա - 15, 77

Բերդի թաղ – 72

Բերկրի – 73

Բեռլին – 33, 50, 145

Բիթլիս – 38, 39, 69, 152

Բոստոն – 7, 50

Բուլանուղ – 39, 72

Բուլղարիա - 13, 50, 172, 173, 177

Բուխարեստ – 61

Գ

Գանձակ – 173

Գավաշ – 73

Գավառ -38, 127, 150

Գետաբեկ -173

Գերմանիա - 37, 50, 51, 143, 145

Գյուզալգատե - 72

Դ

Դեր-Ջոր – 77, 88

Դիարբեքիր – 21, 80, 81, 88

Դյորթյոլ – 29, 167

Ե

Եալովա-Եալաք-Տերե - 96

Եալովա-Մերտիկեոզ - 96

Եգիպտոս – 143, 145, 171, 175

Ենի Չարշ – 15

Եվրոպա (Արևելյան, Արևմտյան) – 45, 50-52, 64, 128, 143, 145, 175

Երզնկա - 4, 169

Եփրատ – 87

Երևան -164, 176

Զ

Զանգեզուր – 118

Զեյթուն – 76

Զիմառա - 170

Զնյուռնիա - 50, 51

Է

Էնկյուր – 88, 152

Էջմիածին – 172, 174

Էսկիշեհիր – 74, 93

Էրեյլի – 93

Էրզրում – տես նաև Կարին, 19, 38, 69, 152

Ը

Թ

Թախտալու – 72

Թավրիզ - 11, 50, 169, 173, 176

Թարսուս – 29

Թեհրան – 50

Թեղուս – 72

Թիֆլիս (Թբիլիսի) – 7, 11, 139, 169, 171, 174-176

Թնկրլը – 76

Թոմարգա - 177

Թուրքիա - 14-16, 18, 20, 23, 26, 27, 32-34, 38, 41, 43, 53-55, 63, 64, 68, 70, 85, 86, 89-92, 98, 101, 108, 109, 115, 116, 122, 123, 127, 130, 145, 152, 159, 163, 168, 174

Ժ

Ժնև - 50, 51, 170-172, 175

Ի

Իզմիթ – 152

Իզմիր – 13, 14, 69, 72, 99, 100, 141, 166, 167, 171

Իյենբիլ – 77

Իտալիա - 143, 145

Լ

Լայպցիկ -145

Լիբանան – 175

Լիմ անապատ – 73

Լոզան – 50

Լոնդոն – 143

Լոռի – 175

Խ

Խավախլիս քարայր – 78

Խարբերդ - 13, 88, 152

Խարդկող – 72
Խեյայան – 174
Խիզան – 38, 72
Խնուս – 38
Խոյթ – 38

Ծ

Ծղակ – 72

Կ

Կալաթա Սերա - 171
Կահիրե - 142, 167
Կարին – տե՛ս նաև Էրզրում, 7, 11, 50, 170, 173
Կարճկան – 73
Կառկառ – 73
Կառնեն – 75
Կարս (Ղարս) – 117
Կելիեկուզան – 40
Կելիկեննան – 40
Կեյվեի Էջմե - 94
Կեսարիա - 177
Կիլիկիա - 29, 31, 76, 77, 89, 152, 170, 175, 176
Կիպրոս – 170
Կիրասոն – 77
Կխվակ – 72
Կոնիա - 72, 74, 93, 94, 101
Կովկաս – 50, 128, 140, 156, 171-176
Կ.Պոլիս – 3, 4, 7, 9-13, 15, 19, 26, 29, 30, 32, 43, 50-52, 61, 62, 65, 73, 78, 80, 81, 83, 88, 96, 99, 101, 109-111, 114, 115, 123, 124, 126-128,

133-136, 141, 143, 144, 152, 154, 157, 158, 161, 163, 165, 167-173,
175-177

Կտուց անապատ – 73

Հ

Հալեպ – 26, 76, 80, 81, 88

Համալ Պաշը – 15

Հայաստան (Արևելյան, Արևմտյան) – 4, 14, 17, 20, 32, 33, 34, 37, 51,
52, 61, 62, 65, 84, 90, 91, 102

Հայաստանի 1-ին հանրապետություն – 3, 62, 64, 113-115, 117-122,
124-127, 146, 151, 159, 161, 163, 164, 166

Հայդար փաշա կայարան – 80

Հրեշտակապետաց թաղ – 61

Հունան (գյուղ) – 75

Ձ

Ձորի թաղ – 75

Ղ

Ղալաթիա - 165

Ղարաբաղ – 118

Ղութլիկ – 72

Ճ

Մ

Մալաթիա - 68

Մանազկերտ – 38, 72

Մանիսա - 13

Մարաշ – 76, 77
Մարզվան – 91
Մեղրի – 169
Մերսին – 29, 167
Մյունխեն – 144
Մոկս – 73 – Մոսկվա - 119, 175
Մոսկվա - 119, 175
Մոտկան - 38, 72
Մորխ – 72
Մուդրոս – 62, 64, 85, 91, 101, 115, 127, 159, 170
Մուշ – 39, 72, 74, 75, 173, 174, 176
Մուսուլ – 69

Յ

Ե

Եանսի – 170
Եիկոմիդիա (Եիկոմեդիա) – 59, 69, 99
Եորգեղ – 31
Եոր Նախիջևան – 173
Եորտուզ - 38, 73

Շ

Շամիրամ (գյուղ) – 72
Շապին Գարահիսար – 171
Շատախ – 73
Շվեյցարիա - 173
Շուշի – 173

Ո

Ոստան – 73

Չ

Չանկր – 82, 83, 88

Չոզակ – 29

Պ

Պալըքեսերի – 100

Պարսկաստան – 146, 171, 173

Պարտիզակ – 14

Պլովդիվ - տե՛ս նաև Ֆիլիպե, 14

Պոլի – 88

Պոլովատին – 93

Պոտրում – 170

Պրուսա - 69

Ջ

Ջրխոց – 72

Ռ

Ռահվա - 72

Ռիզա - 174

Ռոդոսթո – 14, 25

Ռումինիա - 61

Ռուսիա (Ռուսաստան) – 69, 90, 116, 121, 128, 170

Ս

Սալմաստ – 50, 176

Սալոնիկ – 19

Սամաթիա - 171

Սամսոն – 14, 43
Սասուն – 31, 39, 72, 176
Սարա - 73
Սեբաստիա - 170
Սեդիա - 77
Սեիդ Ալի – 72
Սիբիր – 61
Սիրիա - 175
Սկյուտար – 26, 153, 165
Սղերդ - 38
Սյուլեյմանիյե - 76
Սողգոմ – 75
Սոֆիա - 171
Ս.Պետերբուրգ - 47
Սվազ - 69
Սուլթանյե կայարան – 94
Սևր – 115, 117

Վ

Վաղարշապատ – 176
Վան – 38, 39, 50, 51, 69, 72, 73, 152, 172, 173, 176, 177
Վառնա - 6
Վասպուրական – 84, 173
Վարազա վանք – 73
Վենետիկ – 140
Վիեննա - 19

Տ

Տավրոսյան լեռնաշղթա - 76, 101
Տատիկ (գյուղ) – 72
Տարոն – 174
Տիացին – 73

Տիգրանակերտ – 174

Տրապիզոն – 11, 50, 88, 170, 171, 175

Ր

Ց

Ցյուրիխ – 50

ՈՒ

Ուրդափ – 72

Ուֆա - 81, 88

Փ

Փարիզ - 13, 19, 47, 48, 50, 51, 66, 139, 143, 157, 171, 174

Փարիսանդ - 72

Փրիսուս – 72

Ք

Քեչիֆլի – 76

Քիլիս – 88

Քյոթահիա - 14, 93

ԵՎ

Օ

Օրդու – 14

Ֆ

Ֆերի – 84

Ֆիլիպե - տե՛ս նաև Պլովդիվ, 11

Ֆինլանդիա - 173

Ֆնտճագ - 76

Ֆրանսիա - 37

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ -----

----- 4

ՀՅԴ Կ.ՊՈԼՍԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼՆ ԻԲՐԵՎ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍ (1909-1915թթ.) _____

12

- «ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ» ՀՅԴ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՊԱՇՏՈՆԱ-
ԹԵՐԹ ----- 13
- ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐՆ «ԱԶԱ-
ՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ-----
----- 18
- ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ «ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԷԶԵ-
ՐՈՒՄ ----- 34
- «ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՎԵԼԿԱԾԸ-----
----- 42
- «ՈՒՄԱՆՈՂ» ԵՎ «ԵՐԿՈՒՆՔ» ԱՄՍԱԹԵՐԹԵՐԻ ՀԵՏԱՔՐՔ-
ՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵ-
ՐԸ _____

_____ 48

ՀՅԴ Կ.ՊՈԼՍԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՄԱՍՈՒԼԸ 1918-
1924թթ. _____ 58

- «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐԹԸ (1918-
1924թթ.) _____ 58
- ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԷԶԵ-
ՐՈՒՄ----- 85
- ԿՐԹԱՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ» ՕՐԱԹԵՐ-
ԹՈՒՄ----- 98
- ՀԱՅ ԴԱՏԸ «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԷԶԵՐՈՒՄ-----
----- 105
- «ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏԻ» ԱՄՍՕՐՅԱ ՀԱՎԵԼԿԱԾՆԵՐԸ-----
----- 115

- «ՇԱՆԹ» ՀԱՆԴԵՍԸ՝ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՄԱՐՏԻԿ-----
----- 119
- «ՀԱՅ ՍԿԱՌԻՏ» ՀԱՆԴԵՍԸ-----
----- 146
- ՀՅԴ Կ.ՊՈԼՍԻ ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆՆԵՐԻ (1909-1924ԹԹ.) ԱՇԽԱ-
ՏԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆՆԵ-
ՐԸ _____ 156

